Papp István

Magyar nyelvtörténet

PAPP ISTVÁN

MAGYAR NYELVTÖRTÉNET

Kézirat

Debrecen, 2014

A magyar nyelvű változat az *Unkarin kielen historia*
(Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Tietolipas 54.
Helsinki, 1968) alapján készült.

Fordította: *Kornyáné Szoboszlay Ágnes*
A fordítást az eredetivel egybevetette: *Jakab László*

Technikai szerkesztő: Kis Tamás

© *Papp István örökösei,* 2014
Fordítás © *Kornyáné Szoboszlay Ágnes,* 2014

TARTALOM

A fordító előszava 11

BEVEZETŐ 14

1. A magyar nyelv rokonsága 14
2. A magyar és a finn nyelv rokonsága 14
3. A magyar nyelvtörténet korszakolása 15

I. A NYELVEMLÉKEK

4. A nyelvemléktípusok 18

Szórványemlékek

5. A mohamedán források 18
6. Konstantinos 19
7. A Tihanyi Alapítólevél 22

Szövegemlékek

8. Az első prózai szöveg 24
9. A HB. eredetijének fényképmásolata 25
10. A HB. olvasata a korabeli ejtés szerint 26
11. A HB. mai magyar „fordítása” 26
12. A HB. finn fordítása 28
13. A HB. helyesírása 29
14. A HB. lexikális sajátságai 30
15. Hangtörténeti magyarázatok a HB.-hez 32
16. A HB. alaktani problémái 34
17. A HB. mondattani kérdései 37
18. A legrégibb magyar vers 38
19. Az ÓMS. első két strófája 40
20. A régi lírai versforma 41

21. Az első magyar nyelvű kódex 42
22. Mutatvány a Jókai-kódexből 42
23. A JókK. nyelvéről 43

II. A SZÓKINCS TÖRTÉNETI RÉTEGEI

24. Szókincsünk alkotóelemei 45

Az eredeti szókincs

25. Uráli és finnugor örökség 46
26. Spontán fejlődés útján keletkezett szavak 48

Idegen eredetű szavak

27. Iráni kölcsönzések 51
28. Török jövevényszók 52
29. Szláv eredetű szavak 54
30. Német eredetű szavak 55
31. A latinból átvett jövevényszók 56
32. Újlatin kölcsönzések 57
33. Egyéb kölcsönzések 58

III. HANGTÖRTÉNET

Mássalhangzók

34. Az alapnyelv rekonstruálása 59
35. Az alapnyelvi mássalhangzó-rendszer 61
36. A szókezdő zárhangok 62
37. Fgr. **p-* 62
38. Fgr. **t-* 64
39. Fgr. **k-* 65
40. Szó belseji zárhangok 68
41. Fgr. **-p-* 68
42. Fgr. **-t-* 69
43. Fgr. **-k-* 70
44. Geminàta zárhangok 71
45. Fgr. **pp* 71

46. Fgr. *tt 71
47. Fgr. *kk 72
48. Denazalizáció 72
49. Fgr. *mp 73
50. Fgr. *mt 73
51. Fgr. *nt 74
52. Fgr. *ŋk 74
53. Zöngétlen réshangok (szibilánsok) 75
54. Fgr. *s 75
55. Fgr. *š 76
56. Fgr. *ś 77
57. Zöngés réshangok 79
58. Fgr. *β vagy *v 79
59. Fgr. *δ 81
60. Fgr. *δ′ 81
61. Fgr. *j 82
62. Fgr. *γ (?) 83
63. Affrikáták 83
64. Fgr. *č (č̮) 84
65. Fgr. *ć (č̮́) 84
66. Fgr. *ńć (ńč̮́) 85
67. Laterálisok 85
68. Fgr. *l 86
69. Fgr. *l′ 87
70. Fgr. *r tremuláns 87
71. Nazálisok *88*
72. Fgr. *m 88
73. Fgr. *n 89
74. Fgr. *ń 90
75. Fgr. *ŋ 90
76. Később keletkezett mássalhangzók 92
77. A *zs* hang 93
78. A *c* hang 94
79. A *dz* hang 95

80. A *dzs* hang 95
81. A *ty* hang 96
82. A mássalhangzók ikerítése (geminációi) 96
83. A szókezdő mássalhangzó-torlódás feloldása 97

A magánhangzók

84. Rövid magánhangzók az ómagyar kor kezdetén 98
85. A veláris *į* hang problémája 98
86. A labiális *a* hang keletkezése 99
87. Az *ö* hang keletkezése 101
88. Az *e* hangok 101
89. A nyíltabbá válás 102
90. A labializáció 103
91. A két nyílt szótagos törvény 104
92. A tővégi magánhangzó eltűnése 106
93. A diftongusok 108
94. A hosszú magánhangzók 109
95. A hangrend 109

IV. TÖRTÉNETI ALAKTAN

A névszók alakrendszere

96. A névszójelek 113
97. A *-k* többesjel 113
98. Az *-i* többesjel 113
99. Az *-é* birtokjel 115
100. A középfok jele 116
101. A felsőfok jele 116
102. A névszók ragozása 117
103. A birtokos személyragok 117
104. Az egyes szám 1. személy 117
105. A többes szám 1. személy 117
106. Az egyes szám 2. személy 117
107. A többes szám 2. személy 118
108. Az egyes szám 3. személy 118

109. A többes szám 3. személy 119
110. Az esetragozás 120
111. A nominativus 120
112. Az accusativus 121
113. A genitivus 123
114. Az általános helyjelölő esetek 123
115. A belső helyjelölő esetek 125
116. A külső helyjelölő esetek 125
117. Az elvont határozós esetek 127

Az igealakok

118. A módjelek 128
119. A kijelentő mód 129
120. A feltételes mód jele 129
121. A felszólító mód jele 130
122. Az időjelek 135
123. A jelen idő jelei 135
124. Az elbeszélő múlt (a praeteritum) jelei 135
125. A múlt idő (perfectum) jele 137
126. A jövő idő (futurum) jele 139
127. Az alanyi ragozás kialakulása 140
128. Az egyes szám 1. személy 140
129. A többes szám 1. személy 143
130. Az egyes szám 2. személy 144
131. A többes szám 2. személy 147
132. Az egyes szám 3. személy 147
133. A többes szám 3. személy 150
134. A tárgyas ragozás kialakulása 151
135. A 3. személyű tárgyra utaló igealakok 156
136. Az egyes szám 1. személy 157
137. A többes szám 1. személy 157
138. Az egyes szám 2. személy 158
139. A többes szám 2. személy 158
140. Az egyes szám 3. személy 159

141. A többes szám 3. személy 160
142. A 2. személyű tárgyra utaló igealakok 160
143. Az összetett igealakok 161
144. A ragozatlan segédigés típus 161
145. Összetett igealak ragozott segédigével 164
146. Az igenevek 164
l47. A *-ni* képzős főnévi igenév 166
148. A birtokos személyragos infinitivus 167
149. Az *-ó/-ő* képzős melléknévi igenév 168
150. A *-t/-tt* képzős melléknévi igenév 169
151. Az *-andó/-endő* képzős melléknévi igenév 169
152. A *-va/-ve* képzős határozói igenév 170
153. A *-ván/-vén* képzős határozói igenév 170

V. A MONDATTANI FEJLŐDÉS FŐBB MOZZANATAI

154. Az állítmányi szerkezet 171
155. A tárgyas szerkezet 174
156. A határozós szerkezet 176
157. A jelzős szerkezet 178
158. A mellékmondatot tömörítő szerkezetek 179
159. A nominativus absolutus 180
160. A főnévi igeneves szerkezetek 180
161. A melléknévi igeneves szerkezetek 181
162. A határozói igeneves szerkezetek 182

Rövidítések 184

A FORDÍTÓ ELŐSZAVA

PAPP ISTVÁN *Magyar nyelvtörténet* című munkáját sokéves késéssel kapják kézbe az egyetemi hallgatók és a magyar nyelv története iránt érdeklődő olvasók. A munka *Unkarin kielen historia* címmel finn nyelven 1968-ban jelent meg Helsinkiben a Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (= Finn Irodalmi Társaság) Tietolipas sorozatának 54. számaként. A szerzőnek ez volt akadémiai doktori értekezése, s az értekezés tézisei finn címmel, de magyarul jelentek meg (PAPP ISTVÁN: *Unkarin kielen historia.* Doktori értekezés tézisei. Debrecen, 1969. 14 l.).

Az *Unkarin kielen historia* magyar fordítását azért szorgalmaztam, mert ez az egyetlen, egy szerző tollából származó, rendszeres nyelvtörténeti összefoglaló mű, kivéve BÁRCZI GÉZA *A magyar nyelv életrajza* című könyvét.

PAPP ISTVÁN 1952-től haláláig volt a KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszékének professzora. Hetvenedik születésnapjára a MNyj. 17. kötetében JAKAB LÁSZLÓ méltatta munkásságát (vö. Papp István hetven éves: MNyj. 17: 5–15; német nyelvű összefoglalóval), tudományos munkásságának bibliográfiáját KORNYA LÁSZLÓ és K. SZOBOSZLAY ÁGNES állította össze (l. uo. 21–8). A bibliográfiát azért is ajánlom az olvasó figyelmébe, mert a magyarra fordított műben tárgyalt nézeteket a szerző bővebben is kifejtette korábbi cikkeiben.

PAPP ISTVÁN egész munkásságát halála után HAJDÚ PÉTER méltatta a Nyelvtudományi Közlemények 1972-es 74. kötetében (435–9.).

Az *Unkarin kielen historia* jelentőségével PAPP ISTVÁN tudományos munkásságában K. SZOBOSZLAY ÁGNES foglalkozott részletesebben a *Hagyományápolás és megújulás* című kötetben (szerk. SEBESTYÉN ÁRPÁD, Debrecen, 1982).

Az eredeti mű annak a sokéves tevékenységnek az eredménye, amelyet PAPP ISTVÁN Finnországban a jyväskyläi nyári egyetemen folytatott, ahol finn anyanyelvű hallgatóságnak magyar nyelvtörténetet adott elő. Így a szövegben tetten lehet érni azt, hogy a finn nyelvben és nyelvtörténetben járatos hallgatók, olvasók szempontjait erősen figyelembe vette.

Mivel a fordítás korántsem az átdolgozás igényével készült, nem is igyekeztem a fordítás-jelleget kilúgozni a szövegből. Amennyire a magyar nyelv törvényei megengedték, pontos – mondhatnám szószerinti – fordítását igyekeztem adni az eredeti szövegnek. Minden változtatást és eltérést (A ford.) jelzet mutat. Megtartottam a szerző által kialakított hivatkozási módot, és az átírásban követett eljárását. Híven követem a paragrafusok sorszámozását – még abban az esetben is – ha ennek következtében magyar nyelvemlékeink finn nyelvű megfelelőjét is be kellett vennem a magyar változatba. Tettem ezt annál könnyebb szívvel, mivel ezek a fordítások szövegértelmezési problémákat is rejtenek magukban.

Az ÓMS. másolata az eredeti műben nincs meg. Ezt azért vettem be, mert az időközben hazakerült nyelvemlék fontosságát így is hangsúlyozni akartam.

A fordítás munkájában és a végső szövegezésben nagy segítséget jelentett Jakab László tevékenysége. Ezúton mondok neki köszönetet a türelmes együttműködésért. Megköszönöm Keresztes Lászlónak is, hogy a munka során felmerült kérdések megoldásában mindig szívesen segítségemre volt.

A fordítás nem születhetett volna meg, ha Sebestyén Árpád tanszékvezető egyetemi tanár tanszéki munka gyanánt nem támogatja, és ha a KLTE Bölcsészettudományi Kara jegyzettervébe nem veszi fel.

A segítőkész támogatást köszönöm.

Annak, hogy sok évvel a finn eredeti kiadása és több mint tíz évvel a magyar fordítás elkészülte után még mindig nincs belőle kari jegyzet, PAPP ISTVÁN egyik jogutódjának „köszönhető”, aki

nem adta meg beleegyezését a kari jegyzet formában való megjelentetéshez. A késlekedés egyre időszerűtlenebbé teszi magát az eredeti művet, lassan már csak tudománytörténeti jelentősége marad. És végül: szeretném megjegyezni, hogy a fordítás ebben az esetben sem hálás munkáját azért csináltam meg, hogy tanítványi adósságomból ezzel valamit lerójak az 1972-ben elhunyt Papp István emlékének.

Debrecen, 1992. április 11-én

2014-ben, a Debreceni Egyetem évszázados ünnepi évében Kis Tamás kollégám segítségével befejezhettem ezt a munkát. A hosszú időközben mindig elébe tolakodott valami más, pillanatnyilag fontosabb feladat. Mentségemül szolgáljon, hogy a ritka, de annál becsesebb érdeklődést a hagyományos írógéppel írt szöveg segítségével ki tudtam elégíteni. Azzal is tisztában voltam, hogy ennek a nyelvtörténetnek nem annyira gyakorlati/elméleti jelentősége volt, hanem az idő múltával egyre inkább tudománytörténeti jelentősége került előtérbe.

Debrecen, 2014. június 4-én

Kornyáné Szoboszlay Ágnes

BEVEZETŐ

1. A MAGYAR NYELV ROKONSÁGA. A magyar az uráli nyelvcsaládba tartozik. Az uráli kor a történelem ismeretlen homályában kezdődött, és általában úgy tartják, hogy kb. 6000 éve váltak el egymástól a finnugorok és a mai szamojéd népek ősei.

Megkezdődött a finnugor kor, amely kb. 4500 éve ért véget. Ekkor a finnugor nyelvcsalád finn-permi és ugor ágra oszlott.

Az ugorság – elválva a rokon népektől – még továbbra is a finnugor őshaza közelében, a Volga és a Káma között, az Urál hegység nyugati oldalán maradt. Az ugor nyelvközösség legkésőbb 2500 éve szűnt meg; ekkor váltak el a magyarok ősei az obi-ugor népek csoportjától. Az obi-ugorok egyelőre még ott maradtak a régi haza területén, majd később északkeleti irányba húzódtak, és az Urál hegység keleti oldalán, az Ob és mellékfolyói mentén helyezkedtek el. A magyarok egy ideig még az Urál hegység közelében éltek, majd dél felé vándoroltak, s néhány száz évre megtelepedtek a Kaukázus északi oldalán. Később – a népvándorlás nyomására – nyugat felé nyomultak, mígnem elértek a mai haza területére, a Duna és a Tisza tájára. Mai lakóhelyük birtokbavétele, a honfoglalás, a IX. század végén zajlott le.

Vö. HAKULINEN: SKRK.[3] 11–14; ITKONEN: SUKH. 5–47; TOIVO VUORELA: Suomensukuiset kansat (Helsinki, 1961); HAJDÚ PÉTER: Finnugor népek és nyelvek (1962); COLLINDER: Introduction 7–36; DÉCSY, GYULA: Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft (Wiesbaden, 1965).

2. A MAGYAR ÉS A FINN NYELV ROKONSÁGA. A mai magyarok és a mai finnek elődei között tehát már régen, kb. 4500 éve a finnugor nyelvközösség kettéoszlásakor megszűnt a kapcsolat. Ebből a tényből következik, hogy ilyen hosszú idő alatt a két nyelv erősen

eltávolodott egymástól, bár az eredeti közös alap, vagyis az alapszókincs és a nyelvtani szerkezet váza megőrződött.

A nyelv megismerésében a különbözőségek is tanulsággal szolgálhatnak. Megfigyelhetjük, hogy a finn nyelv, mindenekelőtt a finn hangszerkezet – a magyarral összevetve – észrevehetően konzervatív, vagyis általában régebbi hangállapotot képvisel, mint a magyar. Például a finn *kala* 'hal' szó hangalakja változatlanul őrződött meg a finnugor kortól napjainkig; a magyarban ez az uráli eredetű szó az évezredek folyamán erősen megváltozott. Először is a szókezdő zárhangból az artikulációs energia gyengülésével és az artikuláció fokozatos lazulásával palatális spiráns *χ (*χala)* majd később laringális *h (*hala)* lett; másrészt a szó rövid véghangzója alsó nyelvállásúból félig zárttá, majd zárttá vált, s végül teljesen eltűnt *(*hala > *halo > *halu > hal);* harmadsorban a szó eredeti illabiális *a* hangja *a*-vá labializálódott *(hal).*

Természetesen vannak olyan jelenségek is, amelyekben a magyar képviseli az ősibb állapotot, nem a finn. A melléknévi jelző együttragozása a jelzett szóval, az ún. egyeztetés (kongruencia) a finnben és a balti finn nyelvekben újabb fejlemény. Világos tehát, hogy ebben a vonatkozásban a magyar őrizte meg a régibb formát, az eredeti inkongrueniát. Ha összevetjük a magyar *jó lélekkel* jelzős szerkezetet a megfelelő finn *hyvällä mielellä* kifejezéssel, megállapíthatjuk, hogy a nyelv nem mindig ésszerűen fejlődik.

A magyar nyelvnek vannak a rokon nyelvek között a legrégibb írott emlékei.

Vö. HAKULINEN: MNyj. 12: 23–34; Sananjalka 9: 5–20.

3. A MAGYAR NYELVTÖRTÉNET KORSZAKOLÁSA. A magyar nyelv fejlődéstörténetét három nagy korra lehet bontani:

I. Az *előmagyarkorban* a későbbi magyar nyelv még nem létezett, csak előzményei voltak meg előbb az uráli, később a finnugor nyelvcsaládon belüli egységekben.

Ez a kor három korszakra oszlik:

1. az uráli együttélés korszaka

2. a finnugor együttélés korszaka

3. az ugor együttélés korszaka

II. Az ősmagyarkorban már megkezdődik a magyar nyelv önálló élete, de ebből a korból nem maradt fenn számottevő írásos emlék.

Az ősmagyar kor két korszakot foglal magába:

1. Az Urál-vidéki őshaza korszaka legkésőbb a VI. század derekán ért véget. A magyarok már elkülönültek a többi ugor néptől, de még az Urál vidékén laktak.

2. A vándorlások vagy a török hatás korszaka a VI. század közepétől kb. 1000-ig tartott. A magyarság ekkor török népekkel került érintkezésbe, és egyik lakóhelyéről a másikra vándorolt.

III. A történelmi vagy forrásos kor az első évezred fordulójától napjainkig tart. A magyar nép felvette a kereszténységet, elsajátította a latin betűs írást, és békés életre rendezkedett be az állandó hazában. Ennek a kornak a nyelvi fejlődését már egyre gazdagabb írásos anyag segítségével tudjuk kutatni és magyarázni.

A történelmi vagy forrásos kor három korszakot foglal magába:

1. Az ómagyar korszak (1000-től kb. 1350-ig). Ebből az időből viszonylag kevés és csak rövid írásos emlékünk van.

2. A középmagyar korszak (kb. 1600-ig). A kéziratos emlékek száma nőttön nő, és a nyelv szerkezetét meg fejlődését a kódexek segítségével már részletekbe menő alapossággal ismerhetjük meg.

3. Az újmagyar korszakban (l600-tól napjainkig) egyre több nyomtatott forrás áll rendelkezésünkre. A korszak egyik jelentős eseménye a XIX. század első felében a nyelvújítás.

A magyar nyelvtörténet korszakolását GOMBOCZ (Htört. 5–6) és BÁRCZI (MNy. 46: 1–8) alapján vázoltuk fel. Majdnem minden jelentős nyelvtörténeti kutatás ezt a korszakolást követi. Az utóbbi időben azonban másfajta felosztás is megjelent. BÁRCZI az 1963-ban kiadott és a nagyközönségnek szánt művében, „A magyar nyelv életrajzá”-ban más alapokon végzi a korszakolást. Felfogása szerint a nyelvtörténet menete kényszerűen egybeesik a po-

litikai történelem, a művelődés- és irodalomtörténet fő vonalaival. BENKŐ LORÁND (MNy. 60: 137–145) elfogadja és részleteiben továbbfejleszti BÁRCZI elgondolását. BÁRCZI és BENKŐ új korszakolásukban öt történelmi, ill. irodalomtörténeti eseményt tartanak számon, amelyek hatással voltak a nyelv fejlődésére.

1. A magyar nyelv fejlődésében az első fordulópont az önálló élet megkezdése, kiválás a legközelebbi rokon nyelvek közösségéből kb. Kr. e. 1000 és 500 között.

2. A honfoglalás Kr. u. 896-ban.

3. A mohácsi vész 1526-ban; a törökök nyugati hadjáratuk során legyőzték a magyarokat, a vereség következtében az ország három részre szakadt.

4. A felvilágosodás kezdete 1772-ben. A magyar felvilágosodást Bessenyei György Ágis tragédiája című művének megjelenésétől számítjuk.

5. Az ún. felszabadulás 1945-ben.

Összefoglaló művek a magyar nyelv történetéről: BÁRCZI GÉZA: A magyar nyelv életrajza. 1963; BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN: A magyar nyelv története. Szerk. BENKŐ LORÁND. 1967.

I. A NYELVEMLÉKEK

4. A NYELVEMLÉKTÍPUSOK. A nyelvemlékek legfontosabb fajtái

1) a szórványemlékek: ezek olyan magyar szavak vagy szócsoportok, amelyek szórványosan tűnnek fel idegen nyelvű szövegekben;

2) és a szövegemlékek, amelyek összefüggő, magyar nyelvű szöveget tartalmaznak.

Összefoglaló művek a magyar nyelvemlékekről: JAKUBOVICH–PAIS: ÓMOlv.; MÉSZÖLY: ÓmSzöv.; SZABÓ DÉNES: A magyar nyelvemlékek 1959.

Szórványemlékek

5. A MOHAMEDÁN FORRÁSOK. A legrégibb, külföldön keletkezett szórványemlékeink a mohamedán források magyar szavai a 8–900-as évekből. Az arab IBN RUSTAH, a perzsa AL GARDĪZĪ és a mór AL BAKRĪ földrajzi témájú műveikben három magyar szót jegyeztek fel. Mindhármuk műve azonos forrásra vezethető vissza, AL DŽAIHĀNĪ perzsa államférfi elveszett útleírására, amelyhez a szerző olyan arab kereskedőktől kapott adatokat, akik a Volga-vidék népeinél és a magyaroknál is megfordultak.

A mohamedán forrásokban előforduló, arab betűkkel írt három magyar szó a magyarok *mžγrijjah* alakban feljegyzett de magyarul **možeri* hangzású népneve és két méltóságnév, a nagykirály *kündü(h)* és a hadvezér *gyula* elnevezése. Az utóbbi kettő lehet olyan török terminológia, amelyeket a magyarok nem használtak általánosan.

A *možeri*, *mogyeri* népnév eredetileg összetett szó volt; így értelmezte már REGULY ANTAL, a híres magyar kutató is a múlt század közepén. Az összetétel *mož, mogy* előtagja összevethető a

mańśi vogul nyelvű népnévvel, amely az osztjákokat és a vogulokat együtt jelenti (REGULY ANTAL etimológiai párhuzama).

Ugyanehhez a szócsaládhoz tartozik a vog. *moś* és az osztj. *mõś,* amelyek az őskori frátria-rendszer máig megmaradt nyelvi emlékei, amint azt CSERNYECOV szovjet archeológus és STEINITZ német finnugrista feltételezte. Az obi-ugoroknál két exogám nemzetség, azaz frátria létezett: a *moś* vagy *mõś* frátria magát egyenesen *Numi Tõrem*-től, a felső istentől származtatta, és a jót képviselte; a másik frátria, a *por* nemzetség a medvét tartotta ősének, és a rosszat képviselte. A magyar *mogy* elemhez kapcsolta Y. H. TOIVONEN némi fenntartással a finn *mies* 'férfi' szót is, de ezt a feltételezést hibásnak kell tartanunk. A *moʒ* elem lehetne esetleg indoeurópai eredetű (vö. a szanszkr. *mánuša* 'ember' szóval), de ez bizonytalan. A *mogyeri* összetétel *eri* utótagját NÉMETH GYULA nyomán török eredetűnek tekintjük. A tör. *eri ~ iri (är)* jelentése is 'ember, férfi' (van, aki a *mogyeri* szó *eri* utótagját finnugor eredetűnek tartja, l. pl. DÉCSY: Einführung 235). A szó összetétel volta az idők folyamán elhomályosult, eltűnt a szóvégi magánhangzó, és a magánhangzó-harmónia kiegyenlítő hatásásra a szó mély hangrendű lett: *mogyor*, majd az *o* > *a* nyíltabbá válás során megszületett a mai *magyar* hangalak.

Vö. NÉMETH: HonfKial. 247–9; ZSIRAI: NyK. 53–64.

6. KONSTANTINOS. Ezek után a bizánci forrásokban fellelhető magyar szórványok következnek. A legjelentősebb forrás KONSTANTINOS PORPHYROGENNETOS *(Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος)* bizánci császár görög nyelven írt, de rendszerint a latin „De administrando imperio" (= A birodalom kormányzásáról) címmel emlegetett műve 950 tájáról. A szerző célja az volt, hogy jó tanácsokkal lássa el fiát, hogy kell a birodalmat kormányozni. Legokosabb, ha a jövendő császár előre megismerkedik a szomszéd népek szokásaival és életfelfogásával, hogy ezeket az ismereteket a birodalom javára fordíthassa. A bizánci császár leírja a szomszédos

népek életmódját – többek között a magyarokét is a vándorlások korától.

Most bemutatunk egy rövid részletet Konstantinos művének a 40. fejezetéből, amely a magyar nép törzsi rendszerét tárgyalja:

Περὶ τῶν γενεῶν τῶν Καβαρων καὶ τῶν Τούρκον

Πρώτη ἡ παρά τῶν Χαζάρων ἀποσπασθεῖσα αὕτη ἡ προρρηθεῖσα τῶν Καβάρων γενεά, δευτέρα τοῦ Νέκη, τρίτη τοῦ Μεγέρη, τετάρτη τοῦ Κουρτουγερμάτου, πέμπτη τοῦ Ταριάνου, ἕκτη Γενάχ, ἑβδόμη Καρῆ, ὀγδόη Κασῆ.

Először is tudnunk kell hogy a bizánci korszak idejére az ún. középgörög kiejtés már nagyon eltért az ógörögtől, s majdnem az újgörög fokán állt, de az írásmód a korábbi állapotot tükrözi. Másodszor azt is figyelembe kell vennünk, hogy a régi forrásokban – Konstantinos művében is – „türk" névvel éppen a magyarokat illették. Ennek az a magyarázata, hogy a magyarok évszázadokig éltek szövetségben a törökökkel, elsajátították a török szokásokat és a török életmódot.

A részlet így hangzik magyarul:

A kabarok és a türkök törzseiről.

Első a kabaroknak a kazároktól elszakadt előbb említett törzse, második a Nyekié, harmadik a Megyerié, negyedik a Kürtügyermatué, ötödik a Tarjáné, hatodik a Jeneh, hetedik Keri, nyolcadik Keszi.

A magyar törzsek neve a görög nyelvű szövegben genitivusi, pontosabban egyes szám genitivusi alakban áll. Általában úgy vélik, hogy a szerző azért használta a magyar törzsek nevét egyes genitivusban, mert ezek a görög alakok majdnem pontosan megfelelnek a magyar szavak alapalakjának, az egyes nominativusnak. Egyetlen kivétel az első név, amely többes genitivusban áll. Felte-

hetően ez az alak felelt meg ebben a névben a legjobban a magyar szó alapformájának. Majd mindegyik törzsnév török jövevényszó a magyarban; kivétel a *Nẽ́ki* és a *Mejẽ́ri,* amelyek finnugor eredetűek lehetnek. Az összes törzsnév megvan helynévként a mai magyarban is, természetesen a hangtörvények által módosított alakban. Régen a magyaroknak ugyanis az volt a szokása, hogy azt a területet, ahol az egyes törzsek letelepedtek, az ott lakókról, ebben az esetben a törzsekről nevezték el.

A törzsnevek alábbi felsorolásában először megadjuk a görög nyelvű írott formát, valamint a korabeli ejtést; ezután következik a feltételezett magyar nyelvi alak és a név eredetére vonatkozó adatok; végül megemlítjük azokat a helyneveket, amelyek a szóban forgó törzsnevek egyenes folytatói a mai nyelvben.

l. *τῶν Καβάρων γενεά: Καβάροι (kā́vari)* | m. *kȁvári* < tör. *kabar* 'lázadó, zendülő' | *Kovár* hn. Vö. még *Kozár*, *Kazár* helynevek.

2. *τοῦ Νέκη (nẽ́ki)* | m. *ńeki*, vö. nyj. *nyék* 'kerítés, sövény, gyepű' (ennek a törzsnek a férfiai ui. határőri szolgálatot teljesítettek) | *Nyék* hn.

3. *Μεγέρη (mejẽ́ri)* | m. *meǵjeri;* ez az alak a *mogyeri* összetételből hangtani kiegyenlítődés révén keletkezett a *mogyor* > *magyar* palatális hangrendű variánsaként, a két alak *(magyar* és *megyer)* jelentéskülönbsége, hogy a magyar változatot népnévként, a *megyeri* > *megyer* változatot törzsnévként használták | mai helynevekben *Megyer* változatban él.

4. *Κουρτουγερμάτου (kurtujermā́tu)* | m. *kürtügyermȁtu* összetett szó: a) *kürtü* < tör. *kürt,* egy szibériai török törzs neve, köznévi jelentése többek között 'hótorlasz'; b) *gyermȁtu* < tör. *jormatï* ~ *ʤormatï* 'fáradhatatlan' | sajátságos, hogy *Kürtgyarmat* helynevünk nincs, a *Kürt* és a *Gyarmat* csupán külön-külön fordulnak elő helynevek elemeként.

5. *Ταριάνου (tarjā́nu)* | m. *tȁrján* (GYÓNI MÁTYÁS szerint) vagy a *tȁrjānu* (NÉMETH GYULA szerint) < tör. *tarχan* 'méltóságnév' | *Terény* hn.

6. *Γενάχ (jenáχ)* | m. *jenäγ* < tör. *ïnak ~ inäk ~ jänäχ* 'tanácsadó' | *Jenő* helynevek eleme és személynév is.

7. *Καρῆ (karí)* | m. *käri* < tör. *kär* 'óriás, szörny' | helynevek elemeként *Kér* alakban.

8. *Κασῆ (kasí)* | m. *käsi* < tör. *käsäγ* vagy *käsäk* 'rész, darab' | *Kesz, Keszi, Kesző* a helynevekben.

NÉMETH GYULA (HonfKial.) a turkológia, GYÓNI MÁTYÁS (GörFeljSz.) a bizantinológia alapján magyarázza a törzsneveket A görög írásról és a betűk hangértékéről rövid áttekintést ad PAPP ISTVÁN (LMH. 19–22.) MORAVCSIK GYULA a teljes Konstantinos-művet megjelentette kétnyelvű (görög–magyar) kiadásban.

7. A TIHANYI ALAPÍTÓLEVÉL. Nagyon fontos nyelvemlékünk a Tihanyi alapítólevél (TA.), az első, Magyarországon latinul írt oklevél 1055-ből. A latin szövegben 58 magyar szó – jobbára helynevek –, több képző és helyrag van, sőt itt már terjedelmesebb szócsoportokat is találunk.

Példaként nézzünk meg egy részletet az oklevélből:

„inde (terminus extenditur) ad *castelic* et *feheruuaru rea meneh hodu utu rea*, post haec *petre zenaia hel rea*."

Az idézetben kiemelt magyar szócsoportok feltehető korabeli ejtése *kàsztelic* (1), *fehér váru rëá mënεγ hodu utu reá* (2), *petré szénájá hel* vagy *hely rëá* (3).

Az első szó, a *kàsztelic* hn. a szl. *kastel* 'vár, kastély' szóból származik. A mai magyar forma *Kesztölc*.

A második csoportban a következő szavak fordulnak elő: *fehér,* eredete ismeretlen, talán finnugor; mai alakja is *fehér; váru* > *vár* iráni jövevényszó; *reá* névutó, amely egy 'közeli hely' jelentésű *rok•- ~ roγ•-* (vö. *rokon* tkp. 'közeli') tőből származik, ehhez kapcsolódik a lativus *-i̯* végződése; *mënεγ* folyamatos történésű melléknévi igenév a *men(e)-* igetőből, amely ua. mint a finn *mennä* ige töve; a folyamatos melléknévi igenév képzője korábban *-v* vagy *-γ* volt, ez később *u̯/ü̯* félhangzóvá változott: *mënεγ* > *mënëü̯* > *mënöü̯* > *menő*; *hodu* finnugor eredetű (vö. fi. *kunta*), s ebből alakult ki a későbbi *had* hangalak; az *utu* > *út* etimológiája PAIZS DEZSŐ sze-

rint: az *út* névszó az *ú-* igető származéka (vö. m. *úsz-ik* és fi. *ui-* 'ua'), az *ú-* tőhöz a *-t* névszóképző járult (vö. *hit* a *hi-sz* igéből); az *út* jelentése ezek szerint 'úszás, úszva megtett út' volt. A második szócsoport eredeti jelentése tehát 'Fehérvárra menő hadútra'. Tegyük még hozzá, hogy a *reá* névutóból alakult ki a mai *-ra/-re* határozórag.

A harmadik kiemelés a *petré szénájá hel* vagy *hely reá; petré* a lat. *Petrus* személynév *-é* kicsinyítő képzős alakja: 'Péterke'; a *szénájá* a szl. eredetű *széná* > *széna* birt. szem ragos formája; a 3. sz. birt. szem. rag *-á/-é,* magánhangzós tövek után *-já/-jé* volt. A *hel* vagy *hely* alakváltozatokkal a mai magyarban is találkozunk; a szó maga ismeretlen eredetű; a szócsoport jelentése 'Petre széna(kaszáló)jára' lehetett.

Szemelvényünk így hangzik magyarul: *innen (halad a határ) Kesztölcig és a Fehérvárra menő hadútra*[1] *és aztán Petre széna(kaszáló)jára*.

Ebből a rövid szemelvényből is nyilvánvaló, hogy a magyar nyelv hangzása és szerkezete 1000 táján észrevehetően különbözött a maitól. Akkor még majdnem minden szónak véghangzója volt, ezek később eltűntek, pl. *váru* > *vár*, *hodu* > *had*, *utu* > *út*. 1000 táján olyan névutókat használtak, amelyekből később a szekunder határozóragok születtek, pl. *hodu utu reá* 'hadútra'. Az egyes 3. sz. birt. szem. rag magánhangzója ekkor még hosszú volt: *szénájá*), mint ahogy ma is hosszú a járulékok előtt (vö. *szénája*, de tárgyragos alakja *szénáját*). A szemelvényben előfordul még három képző: a folyamatos melléknévi igenév *-v* vagy *-γ* képzője, a *-t* deverbális nomenképző és az *-é* kicsinyítő képző.

Vö. BÁRCZI GÉZA: TihAl.

[1] A finn eredetiben *maantielle* 'országútra'. (A ford.)

8. AZ ELSŐ PRÓZAI SZÖVEG. A legrégibb magyar nyelvű prózai szöveg, a *Halotti Beszéd és Könyörgés* (HB) 1200 tájáról származik. A HB. az egész finnugorságnak is legrégibb szövegemléke.

A HB. a Pray-kódexben maradt fenn (a kódexet a l8. sz. híres magyar történészéről, Pray Györgyről nevezték el). A kódex – a magyar szöveget nem számítva – latinul írott rövid misekönyv. A kódexben olyan latin nyelvű szövegek is vannak, amelyeknek fordítása, ill. átdolgozása lehet a HB. mindkét része. Maga a Beszéd egy latin szöveg szép magyar nyelven szóló, kitűnő stílusú, szabad fordítása. A Könyörgés azonban, amely az egyházi liturgia része volt, szó szerinti fordítás a megfelelő, latin nyelvű könyörgésből; ebben a szövegben már több latinizmus fordul elő. A Beszéd retorikailag is kitűnő alkotás, és fontos helyet foglal el a magyar irodalom történetében is.

A 700 év előtti helyesírás több ponton különbözik a maitól. Itt nincs lehetőségünk kitérni a magyar helyesírás történetére; ezt a kérdéskört taglalja KNIEZSA ISTVÁN „Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig" (1952) és „A magyar helyesírás története" (1953) című műveiben.

A következőkben bemutatjuk a HB. fényképmásolatát és a feltételezett ómagyar ejtés szerint átírt szövegét. Az írást és az ejtést egybevetve képet alkothatunk régi helyesírásunk fő jellemzőiről; majd a HB. mai magyar „fordítása" következik, s végül a szöveg nyelvtörténeti adatait magyarázzuk.

A HB. kutatása az idők folyamán gazdag szakirodalmat eredményezett. RÉVAY MIKLÓS, a híres magyar nyelvtudós, a nyelvtörténet nemzetközileg is ismert úttörője 1803-ban latin nyelvű könyvet jelentetett meg, amely a HB.-del foglalkozik (Antiquitates literaturae Hungaricae I.) A finn OSKAR BLOMSTEDTnek 1869-ben értekezése jelent meg „Halotti Beszéd ynnä sen johdosta vertailevia tutkimuksia unkarin, ja lapin kielissä" címmel. Az újabb magyar kutatók közül MÉSZÖLY GEDEON szentelt több tanulmányt a HB. kutatásának, pl. A Halotti Beszéd elbeszélő múlt igealakjai (1936) és ÓmSzöv. 1953.

9. A HB. EREDETIJÉNEK FÉNYKÉPMÁSOLATA

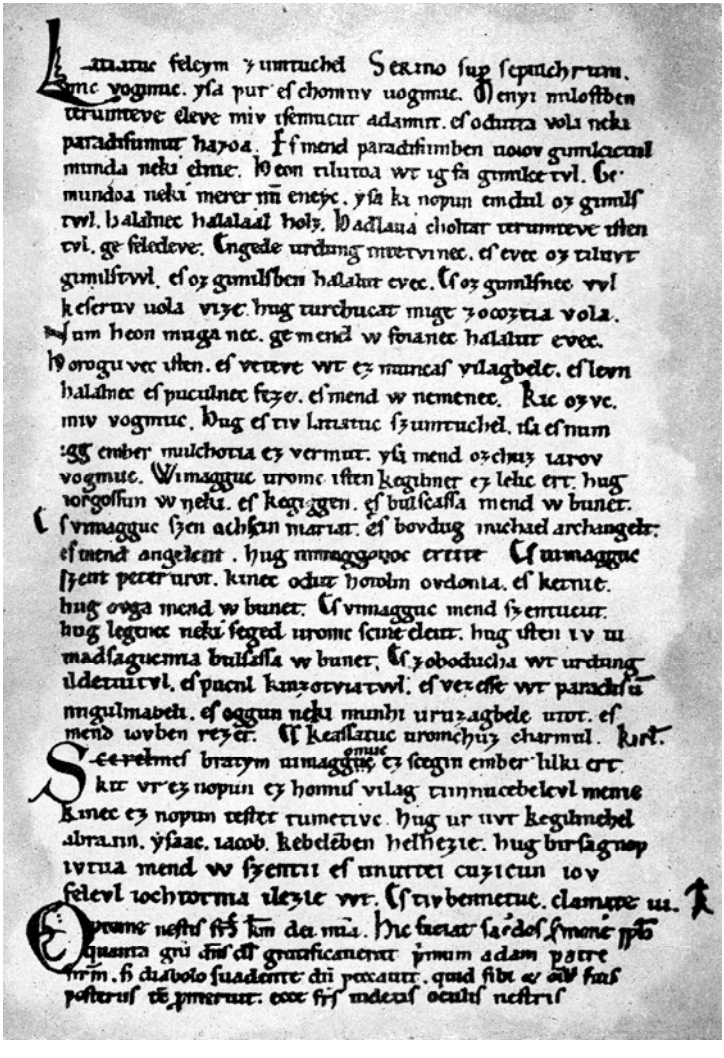

10. A HB. OLVASATA A KORABELI EJTÉS SZERINT

Látjátuk, feleim, szümtükhel, mik vogymuk: isa pur es chomu vogymuk. Menyi miloszt ben terümtevé elevé mű isemüküt Ádámut es oduttá volá neki pàràdicsumut házoá. Es mend pàràdicsum ben volou̯ gyimilcsik tűl mundá neki élnie. Héon tilutoá őt igy fá gyimilcsé tűl, gye mundoá neki, méret nüm enéik: „Isa ki nopun emdül oz gyimilcs tűl, hàlál nek hàlàláal holsz". Hàdlàvá choltát terümtevé isten tűl, gye feledevé. Engedé ürdüng intetüi nek es evék oz tilut gyimilcs tűl es oz gyimilcs ben hàlálut evék. Es oz gyimilcs nek uly keserű volá vize, hugy turkukat migé szokosztja volá. Nüm héon mugá nek, gye mend ű fojá nek hàlálut evék. Horoguvék isten es vetevé űt ez munkás világ belé es leu̯n hàlál nek es pukul nek fésze es mend ű nemé nek. Kik ozuk? Mű vogymuk. Hugy es tű látjátuk szümtükhel, isa es nüm iggy ember mulchotja ez vermüt, isa mend oz chuz járou̯ vogymuk. Vimággyuk uromk isten kegyilmét ez lélik ért, hogy jorgossun ű neki es kegyiggyen es bulcsássa mend ű bünét. Es vimággyuk szen àchszin máriát es bou̯dog michael àrkàngyelt es mend àngyelkut, hogy vimággyonok érette. Es vimággyuk szent péter urot, ki nek odut hotolm ou̯dnia és ketnie, hugy ou̯gya mend ű bünét. Es vimággyuk mend szentüküt, hugy legyenek neki segéd uromk szine eleu̯t, hugy isten ű vimádságuk miá bulcsássa ű bünét. Es szoboducha űt ürdüng ildetüi tűl es pukul kinzotujá tűl, es vezesse őt pàràdicsum nyugulmá beli es oggyun neki münyi uruszág belé utot es mend jou̯ ben részet. Es keáccsátuk urumk chuz chármul: *Kyrie eleison!*

Szerelmes brátim, vimággyomuk ez szegíny ember lilki ért, kit úr ez nopun ez homus világ timnücé beleu̯l menté, ki nek ez nopun testét tümetjük, hogy úr űt kegyilméhel ábrám, izsák, jákob kebelé ben helyhezje, hogy bírságnop jutvá mend ű szentii es ünüttei küzikün jou̯ feleu̯l jochtotnia íleszje űt. Es tű bennetük.

11. A HB. MAI MAGYAR „FORDÍTÁSA”

Látjátok, feleim (= felebarátaim), szemetekkel, mik vagyunk: bizony por és hamu vagyunk. Mennyi malasztban (= boldogságban) teremté (= teremtette) a mi első ősünket, Ádámot, és adta vala (= adta) neki a paradicsomot házul (= lakóhelyül). És az egész paradicsomban való (= levő) gyümölcsökkel meghagyta neki élni (= megmondta, hogy éljen). Csupán egy fa gyümölcsétől tiltá (= tiltotta) el őt, de megmondá (= megmondta) neki, mért ne ennék (= egyék): „Bizony amelyik napon eendel (= enni fogsz) abból a gyümölcsből, halálnak halálával halsz meg”. Hallá (= hallotta) holtát (= hogy meg fog halni) teremtő Istentől, de elfeledé (= elfeledte). Engede (= engedett) az ördög intéseinek (= csábításainak) és evék (= evett) abból a tiltott gyümölcsből és abban a gyümölcsben halált evék (= evett). És annak a gyümölcsnek oly keserű vala (= volt) az íze, hogy torkukat (ti. Ádámét és Éváét) megszakasztja vala (= megszakasztotta). Nem csupán magának, de (= hanem) egész fajának halált evék (= evett). Megharaguvék (= megharagudott) az Isten és veté (= belevetette) őt ebbe a munkás (= nyomoruságos) világba, és az lőn (= lett) a halálnak és pokolnak fészke és az ő nemének (ti. fészke). Kik azok? Mi vagyunk. Ahogy ti is láthatjátok szemetekkel, bizony egy ember sem mulaszthatja el (= kerülheti el) ezt a vermet (= sírgödröt), bizony mindnyájan ahhoz járók vagyunk (= a felé menetelünk). Imádjuk Urunk Isten kegyelmét ezért a lélekért, hogy irgalmazzon őneki és kegyelmezzen és bocsássa meg az ő minden bűnét (= az ő összes bűneit). És imádjuk Mária szent asszonyt és boldog Mihály arkangyalt és az összes angyalokat, hogy imádkozzanak érette. És imádjuk Szent Péter urat, kinek adatott hatalom oldani és kötni, hogy oldja fel az ő minden bűnét (= oldozza fel őt összes bűneitől). És imádjuk az összes szenteket, hogy legyenek neki segéd (= segítségül) Urunk színe előtt, hogy az Isten az ő imádságuk miatt (= által) bocsássa meg az ő bűnét. És szabadítsa meg őt az ördög üldözéseitől és a pokol kínzásaitól, és vezesse el őt a paradicsom nyugalmába és ad-

jon neki a mennyországba utat és minden jóban részt. És kiáltsátok Urunkhoz háromszor: *Kyrie eleison!*

Szerelmes barátaim (= atyámfiai), imádkozzunk ennek a szegény embernek a lelkéért, kit az úr ezen a napon ennek a hamis világnak tömlöcéből kimente (= kimentett), kinek ezen a napon testét temetjük, hogy az Úr őt kegyelmével Ábrahám, Izsák, Jákob kebelébe helyezze el, hogy a bírság napja elérkezvén (= mikor majd elérkezik az utolsó ítélet napja) élessze (= támassza) fel őt, hogy az ő összes szentjei és övéi között jobb felől iktassa (= állítsa). És ti bennetek (= benneteket).

12. A HB. FINN FORDÍTÁSA

Näette, lähimmäiseni, omin silmin, mitä olemme. Totisesti, tomua ja tuhkaa olemme. Kuinka suuressa armossa (Jumala) loi meidän ensimmäisen esi-isämme Aatamin ja antoi hänelle paratiisin kodiksi. Ja kaikista paratiisin hedelmistä hän käski hänen elää. Vain yhden puun hedelmästä hän kielsi häntä. Mutta hän sanoi hänelle, miksi hän ei söisi (siitä): »Totisesti sinä päivänä, jona sinä syöt sitä hedelmää, sinä kuolet kuoleman kuolemalla.« Hän kuuli Jumalalta, Luojalta kuolevansa, mutta unohti sen. Hän antoi perkeleen houkutuksille myöten ja söi sitä kiellettyä hedelmää ja siinä hedelmässä hän söi kuoleman. Ja sen hedelmän maku oli niin katkera, että se halkaisi kokonaan heidän kurkkunsa (nim. Aatamin ja Eevan). Hän ei syönyt kuolemaa ainoastaan itselleen, vaan koko suvulleen. Jumala vihastui ja heitti hänet tähän kurjaan maailmaan, josta tuli kuoleman ja helvetin pesä ja koko hänen sukunsa (nim. pesä). Keitä he ovat? Me (heitä) olemme. Niin kuin tekin omin silmin näette, totisesti, yksikään ihminen ei voi välttää tätä kuoppaa, totisesti, kaikki olemme kulkemassa sitä kohti. Rukoilkaamme Herran Jumalamme armoa tämän sielun puolesta, että hän armahtaisi hänet ja osoittaisi hänelle laupeutta ja antaisi hänelle kaikki hänen syntinsä anteeksi. Ja rukoilkaamme Mariaa, pyhää vaimoa, ja autuasta Mikaelia, arkkienkeliä, ja kaikkia enkeleitä, että he rukoilisivat hänen puolestaan. Ja rukoilkaamme pyhää herra

Pietaria, jolle on annettu valta päästää ja sitoa, että hän päästäisi hänet kaikista synneistään. Ja rukoilkaamme kaikkia pyhiä, että he olisivat hänen auttajinaan Herramme edessä, niin että Jumala heidän rukoustensa takia antaisi anteeksi hänen syntinsä. Ja pelastaisi hänet perkeleen vainoilta ja helvetin vaivoista ja johtaisi hänet paratiisin rauhaan ja antaisi hänelle tien taivaan valtakuntaan ja osan kaikesta hyvästä. Ja huutakaaa Herrallemme kolmasti: *Kyrie eleison!*

Rakastetut ystäväni, rukoilkaamme tämän ihmisraukan sielun puolesta, jonka Herra tänä päivänä on tästä petollisen maailman vankilasta pelastanut ja jonka ruumin tänä päivänä hautaamme, että Herra laskisi hänet armossaan Aabrahamin, Iisakin, Jaakobin helmaan, että hän tuomiopäivän tullessa herättäisi hänet sijoittaakseen hänet kaikkien pyhiensä ja omiensa joukkoon oikealle puolelleen. Ja myös teidät.

Vö. A. PENTILÄ: UKH. 93–4.

13. A HB. HELYESÍRÁSA. Az alábbi táblázatban példákkal szemléltetve felsorolunk néhány, a helyesírás szempontjából fontos hangot és azok jeleit. Azokon a helyeken, ahol a HB. hosszú ſ betűt használ, mi a táblázatunkban az egyszerűség kedvéért mindig *s* betűt használunk.

Hang		Betű	Példa
zárhang	*k*	c	vogmuc
		k	neki
palatális spiráns	*χ*	ch	choltat
zöngétlen réshangok	*s*	z	zumtuchel
		s	milostben
		sz	szentucut
		sc	scerelmes
	š	s	es
zöngés réshangok	*z*	z	oz
	ž	s	ysaac
affrikáták	*c*	c	timnucebelevl
	č	c	gimilce tvl
		s	paradisumut
		sc	bulscassa
palatalizált	*d′*	g	ig
mássalhangzók	*ń*	n	nugulma beli
		ny	menyi
		nh	munhi
	l′	l	helhezie
vagy magán-	*i, j*	i	menyi | iovben
vagy mássalhangzók		y	feleym
	u, ü, v	u	pur | zumtuchel | uogmuc
		v	iutua | tvl | vogmuc
		uv, vv, w	chomuv | vv | wimagguc

A HB. általában nem jelöli a magánhangzók hosszúságát. Rövid illabiális *á* hangot olvasunk a *paradisumut* és hosszú illabiális *á*-t a *latiatuc* szóban. Rendkívül ritka, hogy a hosszúságot a betű megkettőzésével jelöli, pl *á: ysaac*. Ezzel szemben a mássalhangzók hosszúsága jelölt, pl. *ig fa* (= igy fá), de: *es num igg ember* (= es nüm iggy ember).

14. A HB. LEXIKÁLIS SAJÁTSÁGAI. A HB.-ben találunk néhány olyan szót, amely már elavult, vagy mai nyelvünkből teljesen kiveszett. Ide tartozik először is az *isa* szó; a szövegben többször előfordul, s eredetét több megfejtési kísérlet ellenére is homály fedi.

Az *isa* valószínű és körülbelüli jelentése ’bizonyosan, bizonyára, bizony’, mert ez tűnik ki a szövegösszefüggésből.

Másik rejtélyes szó az *ünüttei*; ennek hangtanilag szabályos folytatása ma *önöttei* lenne. Az *-ei* egyes 3. személyű, több birtokra utaló birtokos személyrag. De továbbra is kérdéses, milyen szó az *ünütt* > *önött*. Ezzel csak a HB. nyelvében találkozunk, s a népnyelv sem ismeri. A magyarázatkísérletek között legvalószínűbbnek látszik a MÉSZÖLY GEDEONé. Szerinte az *ünütt* > *önött* az *ő* vagy inkább az *ön* ’ő maga’személyes névmás származéka. Ebben a szóban képző a *-tt*, amely eredetileg locativus rag volt. Az *ünütt* > *önött* jelentése tehát ’saját’; *ünüttei* vagy *önöttei* pedig az ’övéi, az ő sajátjai’.

Az *elevé* szó a hagyományos felfogás szerint az *el* ~ *ele* ’elülső rész, elülső oldal’’ jelentésű szóból keletkezett lativusi határozószó, jelentése ’kezdetben; valaminek az elején; egykor’. Eszerint a *Mennyi miloszt ben terümtevé elevé mű isemüküt ádámut* mondat jelentése ’milyen nagy kegyelemben teremtette (Isten) kezdetben a mi ősünket, Ádámot’. De igaza lehet MÉSZÖLYnek, hogy a magyarban a határozó jelzői szerepben is állhat, így az *elevé* lehet az utána következő főnév jelzője, és jelentése ’első, korábbi’. A mondat jelentése tehát ’milyen nagy kegyelemben teremtette (Isten) a mi első ősünket, Ádámot’. A középkori vallásos felfogás szerint ugyanis az emberiségnek két őse volt: az első Ádám, a második Jézus.

Ma is használjuk a *jó* melléknév középfokát *(jobb)* főnévként ’jobb kéz, jobb oldal’ jelentésben. Az ómagyar korban az alapfok is előfordulhatott ugyanebben a jelentésben, mint ez a HB. *jo̱u̱ feleü̱l* ’jobb oldalán’ vagy ’jobb oldalára’ jelzős szerkezetéből kiderül.

A korábbi vélemény szerint a *hálál nek es pukul nek fésze es mend ő nemé nek* részletben a *fésze* nyilvánvalóan íráshiba, és a helyes alak a *fészke,* azaz a *fészek* szó birtokos személyragos alakja. Ma már azt mondjuk, hogy a *fész* a *fészek* szó eredeti formája, és finnugor eredetű (vö. fi. *pesä*). Ehhez az alapszóhoz járult a *-k*

kicsinyítő képző; a mai általános alak *fészek,* amelynek eredeti jelentése 'kis fészek', vagy egyszerűen csak becéző árnyalattal 'fészek' lehetett. A képző lassan elvesztette kicsinyítő vagy becéző funkcióját, s ezzel a *fészek* és a *fész* alakok jelentése egybeesett. Nem csoda, hogy a kezdetben érzelmi töltéssel rendelkező s így expresszív származék, a *fészek* kiszorította az érzelmileg semleges s ezért kevésbé hatásos *fész* alapszót, amely feleslegessé vált, és ki is veszett a nyelvhasználatból.

A *bírságnop* > *bírságnap* 'ítéletnap, az a nap, amikor az ember elnyeri büntetését': ehelyett az összetett szó helyett ma az *utolsó ítélet napja* szerkezetet használjuk.

A *munkás* melléknév jelentése megváltozott. A HB.-ben még 'nyomorúságos, ínséges, fáradságos', ma 'dolgos, munkás, serény'; főnévként is használjuk 'dolgozó, munkás ember' jelentésben.

15. HANGTÖRTÉNETI MAGYARÁZATOK A HB.-HEZ

1) A HB. korában még használatban lehetett az illabiális rövid *ȧ* hang. Ezt a hangot a finnugor korból örököltük, de az ómagyar kor elején már kezdett labiális *a*-vá válni. 1200 táján az új hang már biztosan előfordult nyelvünkben, de bizonyos esetekben még élt a régi illabiális *ȧ* is, elsősorban néhány jövevényszóban (pl. az alán eredető *ȧchszin* 'asszony, feleség' vagy a latinból kapott *pȧrȧdicsum* 'éden, paradicsom' szóban) és másodsorban a hosszú *á*-t megelőző szótagban (pl. *hȧlál nek hȧlálȧȧl* vagy *hȧdlává*); ez a jelenség ma is előfordul néhány nyelvjárásban.

2) A szavak tővégi rövid magánhangzói már a HB.-t megelőzően eltűntek a szó végéről. Általános vélekedés szerint a HB.-ben már nincs szóvégi rövid vokális. MÉSZÖLY szerint egyetlen kivétel a *chomu* 'hamu', amely máig megőrizte rövid tőséghangzóját. Általában mégis úgy vélik, hogy ez a szó eredetileg diftongusra végződött *(chomuu̯),* a diftongus hosszú *ú*-vá monoftongizálódott *(hamú),* amely később megrövidült *(hamu).*

A HB. korában a szó belseji rövid magánhangzók általában egy fokkal zártabbak voltak, mint ma. Tehát az 1200-as évektől kezdve a nyelv a magánhangzó képzésekor alacsonyabb helyzetet foglalt el; ez a nyíltabbá válás. Ennek során a felső nyelvállású rövid magánhangzókból megfelelő középső nyelvállású hang lett; az eredetileg középső nyelvállásúak alsó nyelvállásúvá váltak.

Példák a nyíltabbá válásra:

u > *o: látjátuk* > *látjátok* | *pur* > *por* | *päradicsumot* > *paradicsomot* | *uly* > *oly* | *turkukat* > *torkukat* | *pukul* > *pokol;*

ü > *ö: szüm* > *szöm* 'szem' | *üm* > nyj. *öm* 'nem' | *ürdüng* > *ördög;*

o > *a: vogymuk* > *vagyunk* | *chomu* > *hamu* | *miloszt* > *malaszt* | *oduttá* > *adta* | *volá* > *vala* | *volo̯u̯* > *való* | *nopun* > *napon* | *holsz* > *halsz* | *hotolm* > *hatalom;*

i > *ë* > *e*: *igy* > nyj. *ëgy* > *egy* | *migé* > *megé* > *meg* (igekötő) | *kegyilmét* > *kegyelmét* | *lélik* > *lélek.*

4) A rövid magánhangzókat érintő másik hangváltozás a labializáció: a rövid illabiális magánhangzók a megfelelő labiálisokká váltak. A HB.-ben előfordulnak olyan szavak, amelyekben a labializáció már megtörtént.

i > *ü*: *szim* > HB. *szüm* 'szem';

A HB. más szavaiban még illabiális rövid magánhangzó van, s a labializáció később játszódik le:

i > *ü*: HB. *gyimilcs* > *gyümölcs;*

ë > *ö*: HB. *isemüküt* > *ësemüküt* > *ösünket* > *ősünket* | *këtnie* > *kötnie;*

ä > *a*: HB. *päradicsum* > *paradicsom* | *hälál* > *halál* | *ächszin* > *asszony.*

Az 1200-as évek elején kezd hatni a Horger-törvény, vagyis a két nyílt szótagos törvény: a szó belseji nyílt szótag felső (vagy középső) nyelvállású rövid magánhangzója kiesik, ha a megelőző szótag is nyílt. Nagyon valószínű, hogy a szó belseji és a szóvégi magánhangzó kiesése szorosan összetartozó jelenség (pl. TA. *hodu* > *had).*

A HB.-ben vannak olyan szavak és szóalakok, amelyekben a Horger-törvény már érvényesül: **szümütük* > HB. *szümtük* (a mai *szemetek* egy feltételezett **szimitik* alakból származik, s nem érvényesül benne a Horger-törvény) | **vogyumuk* > HB. *vogymuk* (a mai *vagyunk* egy ősi **vogyumuk•* alakra megy vissza). A HB.-ben azonban olyan alakok is vannak, amelyekben még nincs szó belseji hangkivetés: HB. *isemüküt* > *ősünket* | HB. *tilutoá* > *tiltá*.

6) A szóvégi hosszú *á* és *é* magánhangzók az ómagyar korban hajlamosak voltak az *a*-vá és *e*-vé rövidülésre. Az egyes 3. szem. birtokos személyrag a TA.-ban még hosszú magánhangzóval hangzott *(széná|já),* de az 1200-as évek elejére minden valószínűség szerint megrövidült: *fész|é* > HB. *fész|ë* > *fésze* 'fészke'. Másrészt azonban alsó nyelvállású hosszú magánhangzó még előfordul a szó végén: HB. *fá* > *fà* > *fa*, HB. *volá* > *vala*. Az elbeszélő múlt egyes 3. személyű alakja minden esetben hosszú magánhangzós volt: *mund|á*, *enged|é*. Idővel a hosszú tőséghangzó szabályosan megrövidült: *mond|a*, *enged|e*, de az új alakok mellett a régiek is megőrződtek, s az alakváltozatok funkciója megoszlott: a rövid véghangzósakat az alanyi, a hosszú véghangzósakat a tárgyas ragozásban használták: *monda* (vmit) – *mondá* (azt) | *engede* (vmit tenni) – *engedé* (azt tenni).

7) Az ómagyar korban még számos diftongusunk volt, ezek az ősmagyar korban keletkeztek a magánhangzó utáni *γ* konszonáns vokalizálódásával, mint a *valoų* és a *leų̈n* alakokban. A mai magyar köznyelvben nincsenek diftongusok, mert hosszú magánhangzókká monoftongizálódtak, pl. *voloų* > *való*; *leų̈n* > *lőn*. A nyelvjárásokban ma is találunk diftongusokat, de ezek nem az ómagyar kori diftongusok folytatásai, mert később keletkeztek a megfelelő hosszú magánhangzókból.

16. A HB. ALAKTANI PROBLÉMÁI

1) A másodlagos (szekunder) határozóragok önálló szavakból, névutókból keletkeztek. A HB.-ben még több olyan névutót találunk, amelyekből csak később alakultak határozói végződések:

az inessivusi *-ban/-ben* (vö. *benn* határozószó); a HB.-ben még világos névutó volta, mert a magánhangzó-harmónia szerint még nem illeszkedik az előtte álló névszóhoz a következő példákban: *miloszt ben → malaszt|ban | pàràdicsum ben → paradicsom|ban;*

az illativusi *-ba/-be*, amely ugyancsak névutóból származik: *világ belé > világ|ba;*

az elativusi *-ból/-ből*: *timnücé beleu̯l > tömlöcé|ből.*

Mindhárom névutó a *bel•* ~ *bél* 'belső rész' jelentésű főnévből keletkezett a régi locativusi *-n*, a lativusi *-é*, vagy az ablativusi *-l* raggal.

A dativus-genitivusi *-nak/-nek* eredetileg szintén névutó volt: *hàlál nek → halál|na*k.

2) A HB.-ben olyan szekunder határozóragok is vannak, amelyek ősi, primer határozóragokból hangtani úton vagy analógiásan alakultak ki. Ide tartozik a sociativusi *-val/-vel* és a translativusi *-vá/-vé*.

MÉSZÖLY úgy magyarázza a sociativusi végződés kialakulását – s bizonyára igaza is van –, hogy az *-l* ablativusi végződéshez tartozónak fogták fel a szó tővégi rövid magánhangzóját. Ez a végződés tehát magánhangzós kezdetű lett, s később ezt a magánhangzós kezdetű végződést másodlagosan a magánhangzós szóvéghez is hozzákapcsolták. Ezzel két magánhangzó került egymás mellé, s a szó hangtestében hangűr, hiátus keletkezett. Hiátustöltőként felépett a *h* vagy a *v*, s később ezeket is a végződés részének fogták fel. A fejlődés különböző szakaszait képviselik a következő nyelvtörténeti adatok: *hàlálá|al*; *kegyilmé|hel*; *szümtük|hel*. A HB.-beli alakokkal összevetve a mai köznyelvi *halálá|val*, *kegyelmé|vel*, *szemetek|kel* formák más nyelvjárási változatot képviselnek.

A translativusi *-vá/-vé* forrása a lativusi *-é* vagy *-á/-é* volt. Ebben a hosszú magánhangzóban benne van a tő roved véghangzója + a tulajdonképpeni lativusi **-i* (vagy **-j*); a rövid tővéghangzó a lativus végződésével *i̯* végő diftongust alkotott, és kapcsolatukból monoftongizálódással hosszú *-é* keletkezett, s hangrendi kiegyenlítődés útján (veláris tövekhez járulva) kialakult a rag mélyhangú *-á*

változata. Miután a nyelvtudatban elhomályosultak a rag elemei és eredete, az *-a/-e* végződést magánhangzós tövekhez is hozzákapcsolták, s ekkor a két vokális között fellépett a hiátustöltő *v* hang, amelyet a beszélők a raghoz tartozónak fogtak fel. A következő példák a fejlődés fokozatait képviselik: HB. *mig|é*; *házo|á* > *házzá*.

3) A HB. nyelvhasználatára jellemzőek azok a tárgyas ragozású elbeszélő múlt idejű alakok, amelyek magánhangzós tövekből az *-á/-é* időjellel keletkeztek, jóllehet az időjelben már benne van a rövid tővégi magánhangzó is. Az ősmagyarban ti. a finnugor korból származó **-i̯* vagy **-j* volt az időjel (vö. fi. *teki* 'csinált, tett'; *sanoi* 'mondott'), s ez magánhangzós tőhöz járult. Így alakult például a *vet* és a *mond* ige imperfectuma: **vet•|i̯* > *vet|é* ~ *vete|é* > *vete|vé; *mund•i̯* > *mund|é* > *mund|á* ~ *mundo|á.* A HB.-ben megvannak mind a primer, mind a szekunder alakváltozatok. A primer változatokat az alanyi, a szekundereket a tárgyas ragozásban használták: *mund|á* 'monda (vmit)' ~ *mundo|á* 'mondá (azt)'. Más példák a tárgyas ragozású elbeszélő múltra a HB.-ből: *terümtevé*, *tilutoá*, *hädläväv*á, *feledevé*.

4) A magyar igeragozási rendszerben volt egykor *-and/-end* jeles futurum is. Ilyen például az *eszik* ige *-e* tövéből az *e|end* 'enni fog'. Nyelvtörténetileg rendkívül érdekes a HB. *emdül* 'enni fog' alakja. Hagyjuk el belőle a 2. személy *-l* ragját és a tővégi rövid magánhangzót! Az így kapott *emd* alakban az *-md* a jövő idő jele. Mi ennek az eredete? Általánosan elfogadott az a feltételezés, hogy az *-md* időjel azonos eredetű a kezdő igék *-mod/-med* képzőjével, mint azt a *futamodik* 'futni kezd' ige mutatja. A hangtani fejlődés *emed•* > *emd•* > *emd* volt, s az alaki fejlődéssel párhuzamosan a funkció is eltolódott a kezdő jelentéstől a futurum felé*: emed•* 'enni kezd' → *emd* 'enni fog' (a funkcióváltás alapja: ha egy cselekvés éppen kezdődő félben van, majd csak a jövőben játszódik le). Az *emd* alakból a képzés helye szerinti részleges, regresszív irányú hasonulással *end* lett. Más típusú tövekhez járulva a végződésnek más változata is kialakult, de végül is az *-and/-end* vált általánossá. A *vár* és a *kér* futuruma például így alakul ma-

gánhangzós tőből: *vára|nd*, *kére|nd*. Később az alaki szerkezetet tévesen *vár|and*, *kér|end* formában értelmezték és elemezték. A jelnek így kialakult az *-and/-end* változata, és ez kapcsolódik aztán az olyan tövekhez is, mint az *eszik* ige *-e* töve*: e|end*.

17. A HB. MONDATTANI KÉRDÉSEI

1) A HB. korában még nem létezett névelő. A mai magyarban kétféle van: a határozott *a/az* és az *egy* határozatlan névelő. Az *a/az* határozott névelő az *az* mutató névmásból fejlődött, amelynek korábbi, ómagyar alakja *oz* volt. A mutató névmás hangsúlytalanná vált, és így keletkezett belőle névelő. Hangalakja a rákövetkező szó kezdő hangjának minőségétől függ. Például a HB. *oz gyimilcs* 'jenes Obst' jelzős szerkezetben a jelzőként álló mutató névmás hangsúlyos volt. A hangsúly a jelzőről a szerkezet alapszavára, a jelzett szóra tolódott át, s ezzel névelős szerkezet keletkezett: **az** *gyümölcs* → *a* **gyü***mölcs*.

Hasonló módon keletkezett az *egy* határozatlan névelő az *egy* határozott számnévből; ez is jelző volt, de bizonyos esetekben hangsúlytalan lett. A HB. *igy fá* szószerkezetének jelentése még 'egyetlen fa' volt. A mai *egy fa* a hangsúlyviszonyoktól függően kettős funkciót visel: **egy** *fa* 'egyetlen fa' – *e*gy **fa** 'valamilyen fa'.

2) Az ómagyar korban még igekötőink sem voltak, csak később, a középmagyar korban születtek önálló szavakból. A lativusi alakú határozó az addiginál szorosabban vonódott az igéhez, s hangalakja redukálódott. Így a *migé* 'vmi mögé' határozószó a *mig* > *mëg* > *mög* 'hátsó rész, hátsó oldal' névszó lativus ragos alakja. A *migé szokosztja volá* kifejezés eredetileg azt jelenti, hogy 'hátrafelé szakít vagy egészen, teljesen megszakít' volt. A *megszakít* a hangalak és a funkció megváltozásával keletkezett, s az igekötőnek az a feladata, hogy az ige jelentéséhez a cselekvés befejezettségének árnyalatát kapcsolja.

3) Az igeneves szerkezetek a régi magyar nyelvben sokkal gyakoribbak voltak, mint ma. Helyettük most rendszerint mellékmondatot használunk. Ősi örökség a tárgyas szerkezet igeneve a *hädlàvá c h o l t á t* 'hallotta, hogy meg fog halni' kifejezésben.

Itt az alaptag a *hadl (> hall)* ige imperfectuma, ennek tárgyi bővítménye a *chol (> hal)* befejezett történésű melléknévi igenevének birtokos személyragos alakja *-t* tárgyraggal *(holtát)*. A szerkezet állítmányaként az igenév accusativusa áll, alanyát a hozzá járuló birtokos személyrag fejezi ki. Az ilyen típusú igeneves szerkezet a mai nyelvben igen ritka, helyette inkább tárgyi mellékmondatot használunk: *hallotta, hogy meg fog halni*.

Hasonlóan ősi típusú a *hugy b í r s á g n o p j u t v á … íleszje űt* időhatározós szerkezet is. Állítmánya a *jut* ige határozó igenévi alakja, alanya a *bírságnop* nominativusi alakú főnév. Az ilyen szerkezetet nevezzük nominativus absolutusnak. Bár még ma is használjuk ezt a szerkezetet, mégis gyakran helyettesítjük időhatározói mellékmondattal: *hogyha majd eljön az utolsó ítélet napja… támassza fel őt*.

Az ómagyar korban kezdődött meg a latin igeneves szerkezetek behatolása a magyar nyelvbe; ui. a mondást, beszélést jelentő igékkel kapcsolatban tárgyként használt infinitivus már korai latinizmus a magyarban, a HB. *es mend pàràdicsum ben volou̯ gyimilcsik tűl mundá neki élnie* infinitivusos szerkezet ilyen nagyon korai latinizmus a magyarban. Eredeti magyar s ugyanakkor mai kifejezési formája lehetett volna: *mondta neki, hogy éljen a paradicsomban levő összes gyümölcsökkel*.

18. A LEGRÉGIBB MAGYAR VERS. A második szövegemlékünk, de első verses nyelvemlékünk a kéziratban 1300 tájáról fennmaradt *Ómagyar Mária-siralom* (ÓMS.). Erre a nagyon értékes nyelvemlékre csak 1923-ban bukkantak rá egy Itáliából származó latin nyelvű kódexben. A kódex csodával határos módon átvészelte a II. világháború viharait, s ma Belgiumban, Leuven városának egyetemi könyvtárában őrzik.[2]

A megindítóan szép és egyszerű siratóénekben Mária gyászolja fiának, Jézusnak szenvedéseit és halálát.

[2] 1982-től az ÓMS.-t tartalmazó kódex Magyarországon van az Országos Széchényi Könyvtárban. (A ford.)

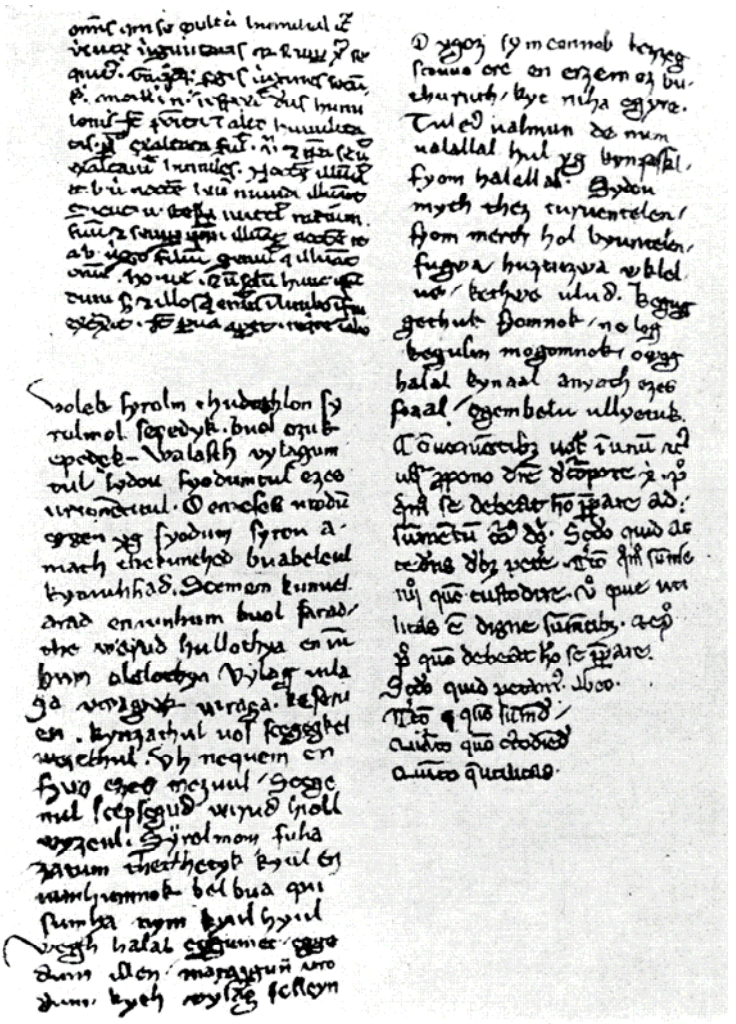

19. AZ ÓMS. ELSŐ KÉT STRÓFÁJA

1) betű szerinti átírásban:

Volek ſyrolm thudothlon ſy
rolmos ſepedyk. buol ozuk
epedek. Walasſh vylagum
tul ſidou fyodumtul ezes
urume(m)tuul.

2) Az eredeti kiejtés szerint:

Volék sirolm tudotlon,
sirolmol sepedik,
búol oszuk, epedek.
Választ világumtúl,
zsidoų, fiodumtúl,
ézes ürümemtől.

3) Mai magyar nyelven:

Valék (= voltam) siralom-tudatlan,
siralomtól süppedek (= elsüllyedek),
bútól (össze)aszok, (el)epedek.
(El)választ világomtól,
(a) zsidó, fiacskámtól,
édes örömemtől.

4) Finnre fordítva:

Olin itkua tuntematon (= en tiennyt, mitä suru on),
itkusta riudun,
huolesta lyyhistyn, näännyn.
Erottaa valostani (tai maailmastani),
– juutalainen – poikasestani,
rakastetusta ilostani.

20. A RÉGI LÍRAI VERSFORMA. Az ÓMS.-nak nagyon fejlett és sikerült versformája van. Ritmusa trocheusi: ˊ ˘, s ez a lírai versforma a magyar epikus költészet ősi, négy trocheust magába foglaló sorából származott: ˊ ˘ | ˊ ˘ | ˊ ˘ | ˊ ˘. Ez már annyira megcsonkult, hogy néhány trocheus második szótagja el is marad. A Siralomból vett szemelvény sorait így lehet trocheusként skandálni:

Volék | sirolm | tudot- | lon•/
sirol- | mol•/ | sepe- | dik•/
búol | oszuk | epe | dek•/

Választ | vilá- | gum-•/ | túl•/
zsidoų | fio- | dum-•/ | túl•/
ézes | ürü- | mem-•/ | tűl•/

A trocheusi ritmus mellett hallatszik az ősi magyar hangsúlyozás is, pl.

*s*irolmol *s*epedik…
*v*álaszt *v*ilágumtúl...

A gondolatpárhuzam két-két verssort kapcsol össze: a második sor más szavakkal megismétli az elsőben megfogalmazott gondolatot:

sirolmol sepedik,
búol oszuk, epedek.

Az ősi eposzi s az ugyancsak ebből született lírai versmérték is népi hagyományokra támaszkodik. Még érdekesebb az a tény, hogy az imént bemutatott versforma alapvonásai azonosak a régi magyar és a régi finn költészetben. Népköltészetünk ritmikai és egyéb formai sajátosságai nyelvünk szerkezetében gyökereznek. A magyar és a finn ősi versforma közös prozódiai előfeltételek alapján fejlődött – egyébként egymástól teljesen függetlenül.

Vö. PAPP, ISTVÁN: Vanhan unkarilaisen ja suomalaisen runomitan peruskysymyksistä: Vir. 1955: 124–32; Uő: Die Rhythmusprobleme des Kalevala: SUSA. 58,5: 1–30. Uő: A Kalevala ritmusproblémái. A Kossuth Lajos Tudományegyetem Actája II, 37–53. Különnyomat is.

21. AZ ELSŐ MAGYAR NYELVŰ KÓDEX. A kódexek, e kéziratos régi könyvek hosszú sora a Szent Ferenc-legendát tartalmazó Jókai-kódexszel kezdődik (JókK.). A kéziratot régebben Ehrenfeld-kódexnek nevezték. Ehrenfeld Adolf a múlt század második felében egy észak-magyarországi kisvárosban iskolás korában találta meg az értékes magyar nyelvű szöveget több más régi könyvvel együtt egy iskolatársa szüleinek padlásán. Később – miután a magyar állam a kódexet az Ehrenfeld örökösöktől megszerezte –, a nagy regényíró, Jókai Mór tiszteletére Jókai-kódexnek nevezték el.

A JókK. 1450 tájáról származik, de már másolatban maradt fenn, és nyilvánvalóan korábbi nyelvállapotot őriz. A JókK. nagyon fontos nyelvemlékünk, bár stílusa és mondatszerkesztése korántsem olyan tiszta és világos, mint a HB. stílusa és nyelvi megformálása. A latin nyelv hatására a kódex már tele van latinizmusokkal, az sem ritka, hogy a latint a fordító rosszul értelmezi, s ennek valami nyelvi képtelenség az eredménye.

22. MUTATVÁNY A JÓKAI-KÓDEXBŐL

1) Az eredeti írás fényképmásolata:

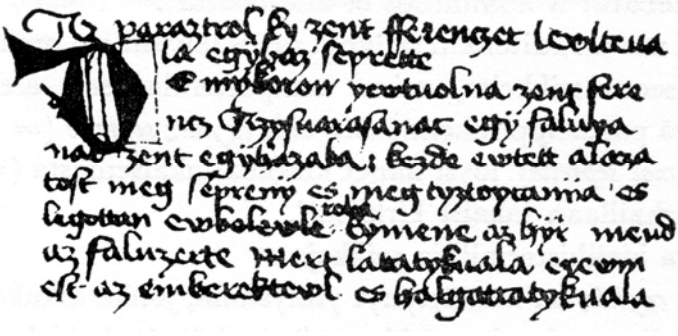

2) Olvasat a korabeli ejtés szerint

Az parasztról, ki Szent Ferencet lölte vala egyház seprette

De mikoron jött volna Szent Ferenc Asszisz várasának egy falujának szent egyházába, kezdé őtet alázatost megsepreni és megtisztojtania; és legottan ő róla kimene az hír mend az faluszerte, mert láttatik vala örömest az emberektől és hallgattatik vala.

3) Finnül így hangzik:

Talonpojasta, joka löysi Pyhän Fransiskuksen kirkkoa lakaisemasta

Mutta (sen jälkeen) kun pyhä Fransiskus olisi (= oli) tullut Assisin kaupungin erään kylän pyhään kirkkoon, hän ryhtyi sitä nöyrästi lakaisemaan ja puhdistamaan; ja heti levisi hänestä tieto kautta koko kylän, sillä ihmiset näkivät hänet mielellään ja kuuntelivat häntä.

23. A JÓKK. NYELVÉRŐL

Latinizmusok: 1) feltételes módú igelak használata az időhatározói mellékmondatban kijelentő módú alak helyett: *mikoron jött volna;* helyesebben: *mikoron jött;* 2) szenvedő szerkezet áll a cselekvő helyén: *láttatik vala az emberektől és hallgattatik vala,* latinul: 'ille videbatur a hominibus et audiebatur'.

De a Jókai-kódexben megőrződtek ősi magyar igeneves szerkezetek is; ilyen az időhatározói mellékmondatot helyettesítő *lölte vala egyház seprette* (= amikor a templomot seprette) participiumos szerkezet.

Egyéb nyelvtörténeti problémák:

Az *egyház* szó elhomályosult összetétel, előtagja az *egy (< igy < id ~ üd)* 'szent' jelentésű szó (a mai magyarban az *egy* 'szent' nem használatos önálló szóként; csak ebben az összetételben és néhány képzett szóban fordul elő (pl. *üdvözöl;* az összetétel utótagja a *ház* szó. Az *egyház* összetett szó jelentése eredetileg 'szent ház' volt, s a templomépületet jelentette, később alakult ki a szó 'egyházi szervezet' jelentése. Szövegünk *egyház* szava konkrétan 'templomépület', de mára ez a jelentése elavult, mert a latin erede-

tű *templom* kiszorította, az *egyház* szónak csak az ’egyházi szervezet, intézmény’ jelentése maradt meg.

A *mikoron* és a *legottan* adverbiumok végén korábban locativusi *-n* állt; később ez elmaradt a szó végéről, s kialakult a mai *mikor* és *legott* alak.

A régi nyelvben gyakori volt az *-s* képzős melléknévből *-t* locativusi végződéssel alkotott modalisi jelentésű határozószó: *alázatost* ’alázatosan’; *örömest* ’örömmel’. Ma az ilyen adverbiumok helyett inkább az *-n* ragosakat használjuk: *alázatosan* (de például az *örömest* alak ma is él).

A régiségben a személyragos infinitivust olyankor is használták, amikor ma a rövidebb alak járja: *kezdé megtisztojtania,* de ma *kezdé (kezdte) megtisztítani.*

II. A SZÓKINCS TÖRTÉNETI RÉTEGEI

24. SZÓKINCSÜNK ALKOTÓELEMEI. A magyar nyelv szókészlete történetileg két fő részre,

A) az eredeti és

B) az idegen eredetű szavak csoportjára oszlik

Az eredeti, belső keletkezésű szavak csoportjához tartoznak

1) az uráli, a finnugor és az ugor alapnyelvből származó szavak;

2) az olyan szavak, amelyek a magyar nyelv külön életében keletkeztek, de nem idegen hatásra jöttek létre, hanem belső fejlődés eredményei.

A magyar nyelv idegen eredetű szóállománya, az ún. jövevényszavak történetileg több réteghez tartoznak, mégpedig:

1) iráni
2) török
3) szláv
4) német
5) latin
6) újlatin
7) és egyéb kölcsönzések.

Összefoglaló művek a magyar szókincs történetéről: BÁRCZI GÉZA: A magyar szókincs eredete 1958. Nagyon jó áttekintést nyújt ugyanerről a témáról finn nyelvű cikkében BENKŐ LORÁND: Huomioita unkarin kielen sanaston alkuperästä: Vir. 1964: 333–43. Meg kell még említeni GOMBOCZ ZOLTÁN és MELICH JÁNOS monumentálisnak tervezett, de torzóban maradt etimológiai szótárát (EtSz.) és BÁRCZI GÉZA szűkebb terjedelmű szófejtő (etimológiai) szótárát (SzófSz.). 1967-ben kezdődött meg A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárá-nak kiadása (Főszerk: BENKŐ LORÁND), valamint A magyar szókészlet finnugor elemei I. (Főszerk. LAKÓ GYÖRGY). A szóalkotás különböző lehetőségeit foglalja rendszerbe PAPP ISTVÁN: A szóalkotás problémái című tanulmánya: MNyj. 9 (1963): 3–31.

25. URÁLI ÉS FINNUGOR ÖRÖKSÉG. A nyelvészek számítása szerint a magyar nyelvben mintegy 1000 uráli vagy finnugor eredetű alapszó van. Ez a szám első pillantásra nagyon kicsinek tűnik, bár nagyobb, mint az indoeurópai örökség a mai német nyelvben. BENKŐ LORÁND találóan jegyzi meg (Vir. 1964), hogy az eddigi kutatás figyelme a nyilvánvaló alapszavakra vagy az alapszavaktól elkülönített származékokra irányult. Az is nyilvánvaló, hogy az alapszavak mellett különböző származékok, összetételek és más alakulatok változatlanul öröklődtek át a finnugor alapnyelvből a külön életét megkezdő magyar nyelvbe. Ilyen módon nem lenne túlzó az a feltételezés, hogy az uráli és a finnugor alapszók, ezeknek származékai, az eredeti összetételek és más alakulatok együttesen több ezerre rúgnak.

A magyar szókincs ősi örökségének több rétege van. Először is vannak olyan szavak, amelyek visszavezethetők egészen az uráli alapnyelvig. Az uráli rétegbe olyan szavak is tartoznak, amelyeknek megfelelői nem őrződtek meg a magyaron kívül más finnugor nyelvben: m. *láb* ~ szelkup *lāmba* 'lábfej'.

A régi finnugor elemek csoportjában indoeurópai szavak is találhatók, amelyek talán már a finnugor alapnyelvbe bekerültek. Ilyen például

m. *száz* ~ fi. *sata* (vö. óind *śatám*, avesztai *satəm*, litván *šimtas*, orosz *cmo* [*szto*]).

Az ugor alapnyelvből származnak az olyan szavak, mint a m. *torok* ~ vog. *tor*, *tur* | osztj. *tur* 'ua'

m. *ló* ~ vog. *lū*, *luβ* | osztj. *laų̯*, *лоų̯*, *toų̯*.

Finnugor, de részben már az uráli réteghez tartoznak mindenek előtt a legegyszerűbb, a fizikai élet legfontosabb fogalmait megnevező szók. A következő felsorolásban csak olyan magyar példák vannak, amelyeknek megfelelői megtalálhatók a finnben:

1) A testrészek neve

fej ~ pää | *kéz ~ käsi* | *könyök ~ kyynär(pää)* | *öl* fn. *~ syli* | *gyalog ~ jalka* 'láb' | *váll ~ olka* | *szem ~ silmä* | *száj ~ suu* | *íny ~ ien* | *fog ~ pii* | *mony* 'tojás' *~ muna* | *here ~ koira(s)* | *szív ~ sydän* | *epe ~ sappi* | *máj ~ maksa* | *ín ~ suoni* | *ideg ~ jänne (jänsi)* | *vér ~ veri* | *könny ~ kyynel* | *velő ~ ydin* | *háj ~ kuu* 'zsír' (munas*kuut* = vesék).

2) Nemre és rokonságra vonatkozó elnevezések

ős (HB. *is*, *ise-*) *~ isä* 'apa' | *fi (fiú) ~ poika* | *meny ~ miniä* | *vő ~ vävy* | *ipa ~ appi* | *árva ~ orpo* (ie. eredetű).

3) A természet tárgyainak és jelenségeinek neve

éj (éjszaka) ~ yö | *ősz ~ syksy* | *tél ~ talvi* | *tavasz ~ touko(kuu)* 'május' | *víz ~ vesi* | *jég ~ jää* | *fagy* (nomenverbum) *~ palaa* 'ég' (vö. *palella* 'fázik') | *olvad ~ sulaa* (ige), *sula* 'be nem fagyott víz' | *ég* (fn) *~ sää* 'időjárás' | *felhő*, *felleg ~ pilvi* | *év ~ ikä* 'kor, életkor' | *hó* 'hónap' (vö. *hód* > *hold*; kicsinyitő képzős alakok) *~ kuu* 'Mond; Monat' | *jó* 'folyó' (elavult) *~ joki*.

4) Állatnevek

fecske ~ pääsky(nen) | *fogoly ~ pyy* | *lúd ~* ? *lintu* 'madár' | *hal ~ kala* | *őn ~ säynäs*, *säynävä* | *kígyó ~ kyy* (*kyy*käärme) | *egér ~ hiiri* | *sün(disznó), sül ~ siili* | *róka* és *ravasz* (rég. 'róka') *~ repo* | *méh ~ mehiläinen* (ie.) | *tetű ~ täi*.

5) Növénynevek

fa ~ puu | *szíl(fa) ~ salava* 'fűzfa' | *tő*, *-tól/-től ~ tyvi*.

6) Kőzetek

kő ~ kivi | *vas ~ vaski*

7) Lakóhelyet, munkaeszközt, ételt jelentő szavak

fal ~ pato | *ház ~ kota* 'kunyhó', *koti* 'lakóház', *koto* 'az otthon' | *fészek ~ pesä* | (?) *rak* (rég. 'épít') *~ rakentaa* | *fél* 'puoli' *~ pieli* (*suupieli*) | *ár ~ ora* 'tüske, lyukasztó, fúró' | *fazék ~ pata* | *íj*, *ív ~ juosi* | *nyíl ~ nuoli* | *lő ~ lyödä* 'talál'.

8) Az öltözködés körébe vágó szavak

öv ~ vyö | *csomó ~ solmu* | *fon ~ punoa* | *köt ~ kytkeä*.

9) Helyet, helyzetet, irányt jelölők

al- (*alja* vminek), vmi *alatt ~ ala, ala-, ali-, alla* | *el- ~ esi-, ete-, etä-* | *mög* 'hátsó oldal/rész), vmi *mögött ~ myö-* (*myötä*tuuli 'hátszél'), *myös*, *myöten*.

10. Számnevek

két, *kettő ~ kaksi* | *három ~ kolme* | *négy ~ neljä* | *öt ~ viisi* | *hat ~ kuusi* | *száz ~ sata* (ie.).

Névmások

*én (*e-me-n) ~ minä* | *te ~ sinä* | *ti ~ te* | *ő ~ hän (he)* | *mi ~ me* | *ki ~ ken* | *mi*, *mely ~ mikä* | *ho- (hol, honnan, hova, hogy) ~ kuka, kuten, koska* | *to- (tova, túl) ~ tuo.*

12. Egyszerű cselekvést, történést jelentő igék

val-, *vol-*, *vagy (van) ~ olla* | *lesz ~ lienee* | *él ~ elää* | *hal ~ kuolla* | *eszik ~ syödä* | *iszik ~ juoda* | *megy ~ mennä* | *halad ~ kulkea* | *fal* (ige) ~ *pala* 'falat' | *nyal ~ nuolla* | *nyel ~ niellä* | *hall* (HB. *hadl*) *~ kuunnella* | *néz ~ nähdä* 'lát' | *ad ~ antaa* | *dug ~ tunkea* | *facsar ~ pusertaa* | *fakad ~ ?pakahtua* | *fél* (ige) *~ pelätä* | *hagy ~ kato*, *kadota* 'elvész' | *kér ~ kerjätä* 'koldul' | *lel ~ löytää* | *lélegzik*, *lélek ~ löyly* 'gőz, pára' | *lök ~ lykätä* | (?) *olvas ~ lukea* | *tesz ~ tehdä* | *tud ~ tuntea* 'ismer' | *úszik ~ uida* | *vezet*, *vezér ~ vetää* 'húz, von' | *visz ~ viedä*.

13. Melléknevek

új ~ uusi | *odu*, *odvas ~ onsi (ontto)* | *sovány ~ hupa*, *huveta* | *telik*, *tele ~ täysi* | *más ~ muu*.

14. Egyéb megfelelések

had ~ kunta 'község', *-kunta* (kymmen*kunta*) | *haszon ~ ?kasvaa* 'nő, szaporodik, tenyészik', *kasvi* 'növény' | *név ~ nimi* (?ie.).

26. SPONTÁN FEJLŐDÉS ÚTJÁN KELETKEZETT SZAVAK. Az eredeti szókincs másik rétegébe tartoznak azok a szavak, amelyek a magyar nyelv külön életében belső fejlődés eredményeként keletkeztek. Ezeknek az aránya a teljes szókincsben szemmel láthatóan minden más rétegnél nagyobb. Itt is el lehet különíteni alcsoportokat.

1) Hangutánzó és hangulatfestő – onomatopoetikus és más deskriptív szavak, amelyek rendkívül nagy számban születtek a magyar nyelv történetében és születnek egészen napjainkig. Az onomatopoetikus szavakra jellemző bizonyos ingatagság, állandótlanság: viszonylag rövid életűek, hangalakjuk változó, nagy a variánsok száma, és használatuk viszonylag szűk területre korlátozódik. Néhány hangutánzás révén született szó mégis nagyobb fontosságra tett szert a nyelvben, általánosan használttá vált, mint például a *biceg, cirógat, csilingel, hemzseg, zihál, zizeg.*

2) A másik jelentős szóalkotási mód a szóhasadás, amikor a szókincset hangalaki-morfológiai úton növeljük. Ez az a jelenség, amikor ismert szavak mellékalakjainak és mellékjelentéseinek elkülönülésével, alaki eltávolodással két vagy több, most már önállónak tekintett szó keletkezik. Ilyen módon váltak önálló szóvá például a magas és a mély hangrendű változatok.:

gomb – gömb | *gyúr – gyűr* | *csal – csel* | *kavar – kever* | *család – cseléd.*

A szóhasadás néha alapszó és képzett szó viszonylatában megy végbe:

szál – szilánk | *szőr – sörény*.

3) Előfordul, hogy ragozott alakok válnak önálló szavakká. Idetartoznak legelébb is a ragos névmásokból vagy főnevekből, mint az

a- ~ *o-* (vö. *az*, HB. *oz*) névmási tőből különböző ragokkal keletkezett határozószók: *ott* (*-tt* locativus), *oda* (*-a* lativus), *onnan* (*-n* locativus), *arra* (*-ra* sublativus), *addig* (*-ig* terminativus);

az *e-* ~ *i-* névmási tőből (vö. *ez*) *itt*, *ide*, *innen*, *erre*, *eddig*;

a *meg* ~ *mög* főnévből *mögött* (*-tt* locativus), *mögé* (*-é* lativus), *mögül* (*-l* vagy *-ül* ablativus);

a *bél* főnévből *benn, belé, belől(e).*

Azokból a határozószókból, amelyeket ezek közül névutóként is használtak, keletkezett a másodlagos határozóragok nagyrésze, s ezekből igekötők is fejlődtek, aztán kötőszók meg a mondat más alaki eszközei.

Például: *megé* határozószó → *meg-* igekötő | *meg* kötőszó; *benn* határozószó → *-ban/-ben* inessivusrag; *belé* határozószó → *-ba/-be* illativusrag.

4) A régi nyelvre jellemző a képzések rendkívül nagy száma. Okkal állíthatjuk, hogy a magyar külön életében – és mindenek előtt a korábbi szakaszokban – az összes szóalkotási módok közül a képzés a legfontosabb. De figyelembe kell venni, hogy sok régi képző már nem produktív, és ma közel sem keletkeznek származékok olyan nagy számban, mint az ős- vagy az ómagyar korban. A *-k* kicsinyítőképző például a régiségben nagyon általános volt: *lélek* (alapszavára vö. *Lél*, *Lehel* magyar hős nevét és a *lehel* igét) ~ fi. *löyly* 'pára' | *torok* ~ vog. *tor, tur*; osztj. *tur* | *fészek* (vö. HB. *fész*) ~ fi. *pesä*.

Az etimológiai megfelelőkből kiderül, hogy a kérdéses képzések a magyar nyelv külön életében keletkeztek, s nem tarthatjuk őket a finnugor korból maradt örökségnek.

Az ősi eredetű és ma is termékeny képző nagyon ritka; közülük talán legáltalánosabban használt az *-ás/-és* deverbális nomen képző, amelynek segítségével ma is minden igéből képezhetünk elvont cselekvést jelentő főneveket: *forr – forrás* | *arat – aratás* | *áll – állás* | *ül – ülés* | *fut – futás* | *épít – építés* | *ír – írás*.

5) A magyarban nagy számmal van szóösszetétel is. Az összetétel mint szóalkotási mód akkor vált általánossá, amikor a képzők felhasználása kezdett visszaszorulni. Néhány példa a régi nyelvből:

TA. *Fehérváru* > *Fehérvár* | TA. *hodu-utu* > *hadút* | TA. *leánysiher* > *leánysír* (hn.) | *felebarát* (a HB.-ben még *fél* és *brat* > *barát* két külön szó).

A szóösszetétel az utóbbi néhány évszázadban vált jelentős szóalkotási eljárássá, részben idegen, német hatásra. Néhány példa az újkori összetett szavakra, amelyek egyúttal német tükörfordítások:

kávéház; vö. ném. *Kaffeehaus* | *kőszén;* vö. ném. *Steinkohle* | *állatkert;* vö. ném. *Tiergarten* | *rangidős;* vö. ném. *Rangälteste* | *vérszegény;* vö. ném. *Blutarm* | *messzemenő;* vö. ném. *weitgehend.*

6) A 18–19. század fordulóján a nyelvtanírók és a szépírók kötelességüknek érezték, hogy az új idők eszmeáramlatait, a felvilágosodást és a művelődést új szavak alkotásával szolgálják. Sajátos típust képvisel a nyelvújítás többezer alkotása. Ezeknek a mesterségesen csinált szavaknak jórésze csak ideig-óráig élt a nyelvben, de bőséges számban honosodtak meg az irodalmi nyelvben, a köznyelvben, sőt még a népnyelvben is. Ilyenek pl. az *ábránd, cím, csomag, csőr, elem, elv, higany, mérnök.*

Idegen eredetű szavak

27. IRÁNI KÖLCSÖNZÉSEK. A magyarban vannak először is olyan régi iráni (talán éppenséggel indoiráni vagy ősárja) jövevényszavak, amelyeket esetleg már a finnugor nyelvi egység korában átvettünk, mint az *arany* szó és etimológiai megfelelői a finnugor nyelvekben. De az iráni hatás folytatódott azután is, hogy a magyarság megkezdte önálló életét. A magyar nyelv önállóságának korában nyelvünkbe kerülő iráni elemeket 1) ún. ősiráni vagy árja, 2) alán és 3) perzsa rétegre lehet elkülöníteni.

1) Az ősiráni kölcsönzések. A magyarok – elszakadva a rokon törzsektől – az Urál hegység előterében továbbra is kapcsolatban maradtak iráni népekkel. Legrégibb iráni jövevényszavaik közé tartoznak: *tehén*; vö. óind *dhénā* 'nőstény, tehén stb.' | *tej;* vö. óind *dháyati* 'szopik, iszik', osz. *däïn, däyun* 'szopik' *tíz;* vö. óind *dáśa,* osz. *däs,* pamiri nyj. *δīs* 'ua'.

Azt az iráni nyelvváltozatot, amelyből mi ezeket a szavakat kölcsönöztük, nem lehet pontosabban meghatározni. Talán akkor járunk legközelebb a kérdés megoldásához, ha középiráni átvételre gondolunk; a *tíz* számnév feltétlenül ebből a nyelvváltozatból került át.

2) Alán kölcsönzések. A következő évszázadok folyamán a magyarok ősei az Urál hegység vidékéről déli irányba, a Kaukázus északi oldalára, többek között a Kubán folyó vidékére

vándoroltak. Ott igen közeli kapcsolatba kerültek az alánokkal, a mai oszétek őseivel. Feltehető, hogy a magyarok és az alánok között igen élénk kereskedelmi s egyéb (mindenekelőtt családi) kapcsolat alakult ki. Erről szól az a monda, amely a honfoglalás után még évszázadokkal később is élt, s a krónikások is feljegyezték, hogy a magyar vezérek elrabolták *Dul* alán fejedelem lányait, s velük együtt az előkelő hölgyeket, hogy feleséget szerezzenek.

Alán eredetű szó az *asszony* (HB. *ȧχszin* 'úrnő, asszony'); vö. osz. *χsīn* 'asszony' | *híd*; vö. osz. *χīd* | *vért*; vö. osz. *vart* 'pajzs', avesztai *vərəθra* 'védő eszköz' | *zöld*; vö. osz. *zäldä* 'fűféleség' | *üveg*; vö. osz. *avg*.

3) Perzsa kölcsönzések. A Kaukázus vidékén a magyarok perzsa kereskedőkkel is kapcsolatban állottak, így a távoli Perzsiából is került néhány szó a magyar nyelvbe. Ilyen a *vásár;* vö. középperzsa *vācār* | *vám;* vö. újperzsa *vām* 'kötelesség, adósság' | *vár;* vö. középperzsa *vār* 'sánc, töltés' (*fra-vāra* 'udvar').

28. TÖRÖK JÖVEVÉNYSZÓK. A török kölcsönzéseket három rétegre lehet bontani: 1) régi, honfoglalás előtti török jövevények; 2) kun-besenyő szavak; 3) oszmán-török jövevényszavak.

1) Honfoglalás előtti török jövevényszavak. A Kelet-Európában átvett régi török jövevényszavak sokkal nagyobb csoportot alkotnak, mint az irániak, számuk több mint 200. Ezek világosan mutatják azokat a nagy gazdasági, társadalmi, politikai és művelődési hatásokat, amelyek a magyarokat több kelet-európai török nép (onogur, ponthusi és volgai bolgár stb.) oldaláról érték. A magyarok első nagy műveltségváltása – áttérés a gyűjtögető-vadász életmódról a pásztorkodásra – nagyrészt a török hatáshoz fűződik.

Az Urál vidékéről a magyarok egy török törzzsel együtt indultak vándorútjukra. A kapcsolatok a két népcsoport között olyan szorosak voltak, hogy a török törzs neve, *onogur* 'tíz nyíl' (= törzs) lett a magyarok megnevezése az idegen népek nyelvhasználatában. Az *onogur* elnevezés szláv közvetítéssel jutott el Nyugat-Európába

és Bizáncba, s végső soron ebből a török szóból származik többek között például. a ném. *Ungarn*, a lat. *Hungarus*, a fr. *hongrois* és a fi. *unkari(lainen)* stb. szó a magyarság megnevezésére.

A régi török kölcsönzések számos csoportra oszthatók. Biztosra vehetjük, hogy a magyarok több szót vettek át a csuvasos típusú őstörök nyelvből, amelyhez többek között az onogurok és a bolgárok tartoztak, mint a köztörök típusúból. A bolgár-török jövevényszavaknak igen nagy értéke van mind a magyar nyelv- és kulturtörténet, mind a török nyelvek történetének kutatásában, mert az utóbbinak ezek a szavak az elsőrendű forrásai. Úttörő jelentőségű ezen a területen GOMBOCZ ZOLTÁN munkája (BTLw.)

A régi török eredetű szókincs nagyrészét az ún. műveltségszók teszik ki, s a társadalmi élet különböző területeihez tartoznak.

1. Állattenyésztés: *bika, ökör, borjú, disznó, író* 'tejtermék', *tyúk.*

2. Földművelés: *arat, búza, árpa, eke, sarló, kéve, gyümölcs, körte, szőlő, szűr* (ige), *bor* (eredetileg talán iráni).

3. Lakás: *sátor, kapu, kút, szék, bölcső.*

4. Munkaeszközök, kézművesség: *gyűszű, balta, ács, szűcs.*

5. Ruházkodás: *csat, bársony, gyöngy, gyűrű.*

6. Társadalmi szervezet: *törvény, tanú, béke, bér, kölcsön, tor, gyász, bátor.*

7. Hitvilág, lelki élet: *id-, üd* 'szent' (vö. *egyház, üdvös, üdvözöl*), *bölcs* 'okos' (eredetileg 'varázsló'), *boszorkány, sárkány, ige* 'varázsige', *idő, hír, ír, betű, szám, ok.*

8. Természeti jelenségek, az állat- és növényvilág szavai: *tenger, homok, szél, kőris, káka, torma, béka.*

2) K u n - b e s e n y ő h a t á s. A magyarok nyelvét mai hazájukban többször érte török hatás. A kunok és a besenyők kb. 1000–1300 között jöttek Magyarországra, megtelepedtek és elmagyarosodtak. Nyelvük nyomai mégis megvannak a magyar szókincsben. A középkori háborúskodások és a kunok meg a besenyők csapatos bevándorlása következtében mintegy harminc szó került a magyarba ezekből a török nyelvekből, pl. *csősz, kalauz, koboz, komondor, orosz.*

3) Oszmán-török szavak. Nagyobb mérvű és nyelvileg is fontosabb azonban az oszmán-török szavak aránya a magyar nyelvben. Persze az oszmán-török hatás is jelentéktelen ahhoz viszonyítva, hogy a török hódoltság Magyarországon az 1520-as évektől másfél évszázadon át tartott. Az oszmán-török jövevényszavak hadi, kormányzati és kereskedelmi szakszavak voltak, s sok közülük ezért később ki is veszett a magyarból. Néhány tucat mégis megmaradt, olyanok mint *csizma, findzsa, kávé, kefe, korbács, papucs, zseb.*

Az oszmán-török átvételek egy része végső soron arab vagy perzsa forrásból származik, mint *dívány, tarhonya*; más részük pedig keleti szláv közvetítéssel jutott el a magyarba, mint a *dohány,* a *betyár.*

29. Szláv eredetű szavak. A szláv hatás akkor kezdődött, amikor a magyarok mai lakóhelyük felé vándoroltak a délorosz területeken. A hatás folytatódott és erősödött a honfoglalás után a mai haza területén. A Kárpát-medencébe érve a magyarok szláv néptöredékek között helyezkedtek el, s lakóhelyük ettől fogva szláv nyelvterületekkel határos. A széles körű, több mint egy évezredig tartó szláv hatás eredményezte a második nagy műveltségváltást, a pásztorkodásról a földművelésre való áttérést és az állandó megtelepedést. Nagyrészt szláv hatásra alakultak ki a magyar állami élet alapjai, s ez segítette elő a kereszténység felvételét.

A magyarság lakóhelye tehát manapság is szlávok között terül el, s így közvetlen kapcsolatban élnek a déli, nyugati meg a keleti szlávokkal. Ezért a magyar nyelv szláv eredetű szóanyaga nyelvenként külön csoportokat alkot. A magyar több-kevesebb szót vett át a szomszédos szláv nyelvekből, legtöbbet a szerbhorvátból: *paprika, gatya, kukac*; aztán a szlovénból: *lencse, naspolya, szerencse;* a szlovákból: *boróka, bukta, poloska;* az ukránból: *harisnya, kalamajka.*

A szláv kölcsönzések koruknál fogva nemcsak a magyar nyelvtörténet becses emlékei, hanem értékes fogódzót jelentenek a szláv nyelvek kutatásában is.

A szláv jövevényszavak száma rendkívül nagy, több mint másfél ezer. Ezekből több csak a nyelvjárásokban él vagy elavult, de a mai irodalmi és köznyelvben is van több mint ötszáz.

A magyar nyelv szláv eredetű jövevényszavai a kulturális élet nagyon különböző és nagyon fontos területeit képviselik. Olyan fogalomkörökbe tartoznak, mint

l. az állami élet: *király, ispán, megye, paraszt, pénz;*

2. földművelés, házi állattartás: *rozs, zab, gabona, kasza, szalma, bab, uborka, széna, kakas, macska;*

3. kézművesség*: mészáros, kovács* (kiszorította a régi *vasverő* szót), *kalapács;*

4. halászat, vadászat*: patak, gát, csónak;*

5. keresztény hit: *kereszt, szent, pap, barát, karácsony, szerda, csütörtök, péntek,* (?) *szombat* (a hét első két napjának neve részben finnugor eredetű*: hétfő* (a *hét* előtag az iráni*ból); kedd* tkp. 'második'; a *vasárnap* előtagja perzsa kölcsönzés, eredetileg 'vásárnap'.

6. családi élet: *család, cseléd, unoka, koma;*

7. ház és bútorzat, étkezés: *ablak, szoba, konyha, pince, udvar, asztal, ebéd, vacsora, káposzta, szalonna;*

8. ruházat*: ruha, nadrág, szoknya;*

9. növények: *jegenye, berkenye, málna, szilva, gomba;*

10. állatok*: medve, galamb, szarka, csuka, rák.*

Vö. KNIEZSA ISTVÁN: A magyar nyelv szláv jövevényszavai I. 1955. 30.

30. NÉMET EREDETŰ SZAVAK. Azóta bukkannak fel a nyelvünkben, amióta a magyarok keresztény hitre tértek, és megszerveződött a magyar királyság. Magyarország középkori városainak lakossága túlnyomó részben német nyelvű volt, és később is több ízben jöttek be német telepesek az országba. A betelepült németek hosszú időn át megőrizték nyelvüket, s a magyar szókincsre jelentős mértékben hatottak. S ehhez járult még az, hogy a magyarság, ill. annak egy része mintegy négy évszázadon át Habsburg uralom alatt élt. A bécsi kormányzat és a kormányszervek az 1500-as évektől kezdve

egyre erőteljesebben hatottak a magyar kulturális életre és egyúttal természetesen a magyar nyelvre. A német jövevényszavak száma a 18. és a 19. században hihetetlen mértékben megnövekedett, úgy hogy a német nyelv egyenesen veszélyt jelentett a magyar nyelvre és a nyelv által hordozott civilizációra. Az 1848-as szabadságharcban kiteljesedő nemzeti öntudatra ébredés jóvoltából a német nyelv felől fenyegető veszély elhárult. Ez azt jelenti, hogy kb. 2000 német kölcsönzés nagyrésze már nem tudott behatolni a beszélt köznyelvbe, s ki is veszett. De német kölcsönzések még így is százszámra vannak a beszélt és az irodalmi nyelvben.

A magyar nyelvre elsősorban a bajor-osztrák nyelvjárások hatottak, de számolni kell a rajnai és a szász nyelvjárások hatásával is. Az utóbbi időben a német szavak egyre inkább az írásbeliség útján jutnak be a magyar nyelvbe.

Néhány példa a német kölcsönzésekre: *polgár* (vö. *Bürger*)*, borbély (Barbier), pék (Bäcker), bognár (Wagner), lant (Laute), prém (Bräme), bükköny (Wicke), csap (Zapfen), szász (Sachse), páncél (Panzer), tánc (Tanz), ostrom (Sturm), cél (Ziel), cukor (Zucker).*

Arról sem szabad elfeledkezni, hogy a magyarok sok nemzetközi műveltségszót német közvetítéssel vettek át, pl. *giccs, cement, margarin, kábel, kulissza, szimulál. illusztrál.*

A német tükörfordítások is fontos szerepet töltenek be a magyar szókincs színezésében (vö. az összetételekről mondottakat a 27. pontban).

31. A LATINBÓL ÁTVETT JÖVEVÉNYSZÓK. A nyugati kultúra fő közvetítője az egész középkoron át elsősorban a keresztény egyház volt, így nem csoda, hogy a katolikus egyház nemzetközi nyelve, a latin már korán hatott a magyar nyelvre. Ez a hatás egyre folytatódott a reformáció és a humanizmus idején, sőt tovább is. A latin évszázadokon át Magyarországon nemcsak az egyház nyelve volt, hanem a tudományé is, az állami élet és az iskola nyelve egészen az 1800-as évek első feléig. A nemesség az 1700-as években a latint úgyszólván második anyanyelvként használta, s latin nélkül

aligha lehetett boldogulni a közéletben. Magyarországon a középkori latinnak egy sajátos változatát, az ún. magyarországi latint használták az írott és a beszélt nyelvben.

A latin jövevényszók jelentős hányada a vallás és az iskola körébe vág: pl. *templom* (vö. *templum*), *kántor (cantor), mise (missa), ostya (hostia), prédikál (praedicare), paradicsom (paradisum), angyal (angelus), iskola (schola), tábla (tabula), papir(os) (papyros), ceruza* (*cērussa* eredetileg 'palavessző') *tinta ([aqua] tincta), kréta (crēta), vakáció (vacatio), muzsika (musica), sors (sors), juss (jus).*

A latinból közvetlenül átvett szavunk, ha nem vesszük figyelembe a modern nemzetközi és a latinosított szavakat, mintegy kétezer van az elavult és a csak nyelvjárási szinten élőkkel együtt. Ez az utóbbi tény azt jelenti, hogy sok latin szó magasabb műveltségi szintről jutott el a szélesebb néprétegek nyelvhasználatába.

Az utóbbi két évszázadban elsajátított nemzetközi műveltségszók jórészt azt a helyet foglalták el, amely korábban a latin eredetű kölcsönzéseket illette meg. Amint ismeretes, ezek görög-latin eredetűek, vagy görög-latin elemekből tudatosan alkották őket. Ezek a modern élet minden területén megtalálhatók, s a magyar nyelvet is elárasztották.

A beszélt nyelv átvett egyes típusokat, mint *gáz, kassza, kabin, recept, kritizál, jubilál.*

Mások a különböző szaknyelvek nélkülözhetetlen elemei: *utópia, analógia, vírus, pedál, oxidál.*

A nemzetközi műveltségszók jó része német közvetítéssel jutott el a magyarba: *láger, blanketta, suszter;*

néhány francia közvetítésű is van közöttük: *büfé, mester, szekrény.*

32. ÚJLATIN KÖLCSÖNZÉSEK. A magyarok a szoros és sokrétű – egyházi, kereskedelmi, dinasztikus és katonai – kapcsolatban állottak Itáliával és a franciákkal. Az olasz nyelvből származik több mint ötven s a franciából mintegy tíz – többnyire régi és közvetlen kölcsönzés.

Olasz eredetűek: *piac* (vö. *piazza*), *trombita (trombetta), datolya (dattilo), tálca (tazza);*

a franciából származik: *lakat, mécs, tárgy.*

Több francia eredetű műveltségszó német közvetítéssel jutott a magyarba, mint *dáma, gavallér, púder, koffer;*

olasz elemek pedig pedig horvát közvetítéssel: *dús, remete.*

A magyar nyelvterület keleti részén, a ma Romániához tartozó Erdélyben a magyarok és a románok évszázadok óta együtt élnek. Ezért aztán többszáz szót kölcsönöztek a nyelvek egymástól. De meg kell jegyeznünk, hogy a román jövevényszók legnagyobb része csak a keleti magyar nyelvjárásokban ismeretes, s alig tíz jutott el a köznyelvbe, mint az *áfonya*, *cimbora, ficsur, fustély, poronty.*

TAMÁS LAJOS az Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen (1966) című művében viszont a román nyelv magyar eredetű jövevényszavait mutatja be.

33. EGYÉB KÖLCSÖNZÉSEK. A magyarok kb. két évezredet töltöttek Kelet- és Délkelet-Európában, s ezért nagyon valószínű, hogy mielőtt mai hazájukba jöttek, az iráni és a török elemek mellett szavakat vettek át más olyan népektől is, amelyek akkor Kelet-Európában éltek. Az ismeretlen eredetű magyar szavak között sok olyan van, amely igazolhatóan régi eleme a nyelvnek, s amely már nagyon korán, a honfoglalás előtt is megvolt, amelyek sajátosságaik, mindenek előtt fonetikai alkatuk alapján nem lehetnek sem finnugor, sem iráni vagy török eredetűek. Elsősorban kaukázusi nyelvekről gyaníthatjuk, hogy szavakat adtak a magyarnak, de ez a problémakör jórészt még feltáratlan.

A honfoglalást követő századokban a nyugati, római kultúrának még küzdenie kellett a keleti, bizánci kultúrával a hatalomért. Magyarországon a középkorban uralkodó bizánci hatás tükrözője néhány, közvetlenül a görögből átvett szó, mint a *paplan, fátyol, paripa.*

Utoljára még említsük meg az angol eredetű sportnyelvi kifejezéseket. Ezek az utóbbi időkben jelentős számban kerültek a magyarba, mint a *futball, gól, tenisz* stb.

III. HANGTÖRTÉNET

Mássalhangzók

34. AZ ALAPNYELV REKONSTRUÁLÁSA. Összevetve a különböző finnugor nyelvek szómegfeleléseit, az alábbi alapelvek alkalmazásával lehet az alapnyelvi hangrendszert rekonstruálni.

1) Földrajzi alapelv. Régebbi alakot, alapnyelvi formát képvisel az a hang, amely nagyobb nyelvterületen megvan, vagyis a rokon nyelvek többségében. Ez a törvény nemcsak a finnugor nyelvek, hanem még az egyes nyelvek nyelvjárási viszonylatában is érvényes. A nagyobb terület elvére valamint más neolingvisztikai alapelvre lásd bővebben PAPP ISTVÁN: Maantieteellis-historiallinen suunta nykyaikaisessa kielentutkimuksessa (Vir. 1936: 191–9).[3]

2) Történeti alapelv. Az alapnyelv hangszerkezetét rekonstruálva figyelembe kell venni a különböző finnugor nyelvek bizonyított, azaz írásos emlékeiben fellelhető históriáját. A legrégibb nyelvemlékekben előforduló szavak hangalakja – általában úgy tűnik – közelebb áll az alapnyelvi alakhoz, mint a maihoz. Ebből a szempontból nagyon fontos a magyar és a finn nyelv tanúságtétele. Mint ismeretes, a magyar nyelvnek vannak a finnugor nyelvek között a legrégibb írott emlékei; a finn pedig a legkonzervatívabb finnugor nyelv, és leginkább megőrizte az alapnyelvi hangszerkezetet. Éppen ezért sok esetben megelégedhetünk a finn szavak tanúságával, amikor a magyar szavak finnugor ősforrását keressük.

3) Fonetikai alapelv. Csak az olyan alapnyelvi rekonstrukciót lehet valószínűnek elfogadni, amely szerint a különböző rokon

[3] Vö. KORNYA LÁSZLÓ – KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES: Papp István tudományos munkásságának bibliográfiája. MNyj. 17: 23. Az 1936-os évben a cikk német és francia változata is megtalálható. (A ford.)

nyelvek hangképviseletei fonetikailag és a fonetikai törvényszerűségek szerint megfelelnek egymásnak.

A fejlődés természetesen függ attól, hogy a vizsgált hang milyen helyzetben jelenik meg, mert a fejlődés útja más irnyú lehet, ha az illető hang a szó elején áll, vagy ha a szó belsejében van. A szó belseji mássalhangzók fejlődésmenete gyakran aszerint alakul, hogy a mássalhangzó magánhangzóközi helyzetben állt-e vagy sem. A szóvégi magánhangzók eltűnésével a kezdetben intervokális helyzetű mássalhangzók a szó végére kerültek, ahol azután másképp fejlődtek, mint két magánhangzó között. A különböző szó belseji mássalhangzók a finn és a lapp nyelvből jól ismert jelenség, az ún. fokváltakozás hatása alá kerültek. SETÄLÄ és a régebbi tudósnemzedék azt mondta, hogy a finn és a lapp fokváltakozásos jelenségek a finnugor alapnyelvből, de lehet, hogy már az uráli alapnyelvből származnak. Az volt a törekvésük, hogy a mai finnugor nyelvek szó belseji mássalhangzóinak különbségeit az alapnyelvig vezessék vissza – s ez a körülmény, mint azt MOÓR ELEMÉR (AHL. 2: 7–8) találóan jegyezte meg –, megakadályozta az igazi történeti szemlélet érvényesülését a magyar konszonantizmus tárgyalásában. Uralkodóvá vált az a nézet, hogy a magyar szó belseji mássalhangzók és mássalhangó-kapcsolatok az alapnyelvi mássalhangzók és mássalhangzó-kapcsolatok gyenge fokát képviselik és folytatják; tehát minden fontosabb változás már az alapnyelvben és nem a magyar nyelv külön életében zajlott le. Ma már sok jelentős kutató mint ERKKI ITKONEN (SUKH. 60–1) teljes egészében elutasítja SETÄLÄ fokváltakozás elméletét – s ezt csak olyan munkahipotézisnek tekintik, amely még bizonyításra szorul. Az a felfogás minden esetre nagyon megalapozottnak tűnik, hogy a finn és a lapp fokváltakozás nem tartozhat a finnugor alapnyelv hangrendszerébe. Mert ha ez így lenne, akkor a magyar nyelv szó belseji mássalhangzóinak mennyiségi és minőségi viszonyaiban nagyon mélyreható változásoknak kellett lejátszódni. S mindehhez még az is valószínű, hogy majd mindegyik, a finnugor korszakból származó mássalhangzó-változás más lejátszódott az ősmagyar

korban, s ezek le is zárultak a legelső nyelvemlékek keletkezése előtt.

Néhány fontosabb mű, amelyek a magyar és a rokonnyelvek hangtörténetét tárgyalják: 1) SZINNYEI JÓZSEF: Magyar nyelvhasonlítás 1927; 2) UŐ: Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft (Sammlung Göschen) 1922; 3) WOLFGANG STEINITZ: Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus, Stockholm 1944: 4) UŐ: Geschichte des finnisch-ugrischen Konsonantismus, Uppsala 1952; 5) BÁRCZI GÉZA: Magyar hangtörténet, 1958; 6) MOÓR ELEMÉR: Die Ausbildung des ungarischen Konsonantismus: AHL. 2; 7) BJÖRN COLLINDER: Comparative Grammar of the Uralic Languages, Stockholm, 1960; UŐ: An Introduction to the Uralic Laguages, Berkeley and Los Angeles, 1965; 9) ERKKI ITKONEN: Suomalais-ugrilaisen kielenja historiantutkimuksen alalta, Helsinki 1961; 10) LAKÓ GYÖRGY: A magyar hangállomány finnugor előzményei, 1965; 11) HAJDÚ PÉTER: Bevezetés az uráli nyelvtudományba, 1966.

A hangtörténeti alapkérdésekre lásd PAIS DEZSŐ: MNy. 46: 8–l5; 9–113 és PAPP ISTVÁN: LMH. 183–5.

35. AZ ALAPNYELVI MÁSSALAHNGZÓ-RENDSZER. A finnugor alapnyelv mássalhangzórendszerét a következő módon lehet rekonstruálni:

		A képzés módja					
		zár	rés	affrikáta	laterális	tremuláns	nazális
A képzés helye	bilabiális	*p*	*β (v)*				*m*
	dentális	*t*	*s δ š*	*č*	*l*	*r*	*n*
	dentipalat.		*ś δ́*	*ć*	*ĺ*(?)		*ń*
	palatális	*k*	*j (γ)*				*ŋ*

Megjegyzések:

1) Nem lehet eldönteni, hogy az alapnyelvben vagy *β* vagy *v* volt-e.

2) Az alapnyelvi *ĺ* nem teljesen biztos.

3) Néhány kutató szerint a *ć* helyén *ć*-t s a *č* helyén *c̨*-t kellene feltételezni.

4) Az alapnyelvben a *γ* valószínűleg csak a *k* allofonjaként jelenik meg.

5) Az alapnyelvban a *δ, γ* (?), *η* mássalhangzók csak a szó belsejében fordultak elő.

6) A szó belsejében geminátáknak is vannak, legalábbis a zárhangok sora: *pp*, *tt*, *kk*.

7) A szó belsejében számos mássalhangzó-kapcsolat fordul elő, többek között a nazális + zárhang *(mp, mt, nt, ηk)* és a nazális + affrikáta *(ńć* vagy *ńč́)*.

36. A SZÓKEZDŐ ZÁRHANGOK. A finnugor alapnyelvben három zárhang volt: *p*, *t*, *k*. A magyarban megfigyelhető egy olyan spirantizálódási tendecia, amely csak a *p* és a *k* hangokat érintette, a *t* kívül rekedt ezen a változáson.

37. FGR. ***p***-
megfelelései a magyarban

1) *f*. A finnugor szókezdő *p* bilabiális zárhang a magyarban szabályosan *f* labiodentális zárhanggá változott. Az összes többi finnugor nyelv majdnem változatlanul megőrizte az alapnyelvi bilabiális zöngétlen zárhangot. Említsük meg a változásokról, hogy a mordvinban a *p* vagy (palatális vokális előtt) palatalizált, jésített *ṕ,* a norvég lapp néhány nyelvjárásában zöngétlen media *(B),* a permi nyelvekben néhány esetben zöngés *b* megfelelő jelenik meg.

Néhány szabályos megfelelés:

m. *fon* ~ osztj. *pon-* | vog. *pun-* | zürj. *pi̯n-* | votj. *pun-* | cser. *pune-* | md. *pona-* | fi. *puno-* | lpN. *bodno-* (a *b* a szó elején *p*-nek vagy más nyelvjárásokban *B*-nek hangzott.

A *p* > *f* változás a következő módon ment végbe: *p* > *p*ˁ > *pφ*[4] > *φ* > *f*; a fejlődés különböző fokozatai tehát a következők lehettek: zöngétlen zárhang → aspirált (hehezetes) zárhang → affrikáta → zöngétlen bilabiális spiráns → labiodentális spiráns. Ennek a spirantizálódásnak, amelynek oka a képzési energia fokozatos el-

[4] *φ* = bilabiális zöngétlen spiráns.

lazulása, meg kellett kezdődnie az ugor egység megbomlása után, és be kellett fejeződnie a történelmi kor kezdete előtt; így ennek az egész fejlődésnek az ómagyar korban kellett lezajlania. Ezt az bizonyítja, hogy a közeli rokon nyelvekbe, a vogulban és az osztjákban ennek a változásnak nyoma sincs, másrészt az is bizonyíték, hogy a legrégibb magyar írásos emlékekben már csak a folyamat végeredménye, az *f* jelenik meg.

Néhány, a *p* > *f* változást képviselő magyar szó, amelynek megvan az *f* kezdetű finn megfelelője:

fa ~ *puu* | *facsar* ~ *pusertaa* | *fagy* (nomenverbum) ~ *palaa* (vö. *palella*) | (?) *fagyal* 'Lingustrum vulgare' ~ *paju* 'Salix' | (?) *fakad* (a *-d* elhomályosult képző, például *nevetésre fakad*) ~ *pakkua, (pakahtua nauruun)* | *fal* (fn) ~ *pato* | *fal* (ige; vö *falat*) ~ *pala (suupala)* | *fan*(szőrzet) ~ *puna* 'vörös szín' | (?) *far* ~ *perä* | *fazék* (az *-ék* képző) ~ *pata* | *fecske* ~ *pääsky(nen)* | *fej*, *fő* ~ *pää* | *fél* (fn) ~ *pieli* (vö. *ovenpieli*, *suupieli*) | *fél* (ige) ~ *pelätä* | *felhő*, *felleg* ~ *pilvi* | *fészek* (a *-k* elhomályosult kicsinyítő képző: vö HB. *fész*) ~ *pesä* | rég. *fi* (vö. *fi-a* vkinek), *fiú* ~ *poika* | *fog* (fn) ~ *pii* (például *haravan pii* 'gereblye foga') | *fogoly* 'Perdix perdix'; a *-ly* képző) ~ *pyy* 'Tetrastes bonasia') | *fon* ~ *punoa* | *fúr* ~ *pura*.

2) *p*. Feltételezhető, hogy a *p* > *f* változás nem ment végbe kivétel nélkül, hanem néhány magyar szóban változatlanul megmaradt a szókezdő finnugor *p*. Ilyen példa lehet a m. *por* ~ fi. *poro*.

Lehet, hogy a finnugor *p-* kivételes megmaradását a magyarban az illető szó onomatopoetikus jellege okozza; másrészt ezt a jelenséget ősmagyar nyelvjárási különbségekkel is próbálják magyarázni. LAKÓ GYÖRGY véleménye szerint a kérdéses megfelelések bizonytalanok, és a **p-* megőrzése valószínűtlen.

3) *b*. Néhány magyar szóban feltehető, hogy a fgr. **p-* megfelelője a zöngés *b* zárhang. Ezt vélik megtalálni a következő példákban, de ezek az etimológiák bizonytalanok:

bonyolít (az alapszó *bonyo-;* az *-l és* az *-ít* képzők) ~ fi. *puna* 'kanyar' (ez más szó, mint a korábban már említett *puna* 'vörös

szín' szó) | *bújik*, *búvik* ~ *pukea*, *pujoa*. Ezek az etimológiák azonban nem teljesen meggyőzőek.

A kivételesen érvényesülő *p* > *b* változás magyarázata esetében rá kell mutatnunk, hogy a finnugor hangrendszerben kezdetben idegen *b* az ősmagyar szavak belsejében a szabályos *mp* > *b* hangfejlődés eredményeként született, a *b* aztán a szó belseji helyzetből lassacskán átterjedt a szó elejére is. A kezdetben ritka zöngés zárhang meggyökeresedett a nyelvben, általánossá vált, a nyelv hangrendszerének szerves tagja, igazi fonéma lett belőle. Kezdetben a *b* bizonyára onomapoetikus szavak elején fordult elő, és később behatolhatott némely régi finnugor eredetű szó szókezdő *p*-jének a helyére, s ennek a következtében ezek a szavak is onomatopoetikus jellegűvé váltak. A régi török szavak is erősíthették a szókezdő *b*-helyzetét a magyar nyelvben (vö. W. STEINITZ: Kons. 12, 22, 34; E. ITKONEN: FUFA. 32: 71–2, LAKÓ GYÖRGY: NyK. 64: 56–70).

Néhány magyar kutató a magyar *p* > *b* változást összefüggésbe hozza a permi nyelvekben észlelt hasonló zöngésüléssel. Ezt a változást ők már a finnugor korba helyezik (például BÁRCZI GÉZA: MNy. 43: 83; 63: 10), vagy ezt a magyarban és a permi nyelvekben megtalálható sajátos egyezést egy korai ősmagyar és a permi nyelvek közötti közvetlen érintkezéssel magyarázzák (MOÓR ELEMÉR: ALH. 2: 414).

38. FGR. **t*-

1) *t*. A finnugor szókezdő *t*- általában sem a magyarban, sem más finnugor nyelvben nem változott meg; egyedül a permi nyelvekben lehet zöngés *d* is a folytatója, továbbá a mordvinban palatális magánhangzó előtt jésítet *t'*, és a norvég lapp néhány nyelvjárásában zöngétlen media D. Ezen kívül arra is gondolnunk kell, hogy az *i*-t megelőző *t* az ősfinnben *s*-szé változott. Megfelelések: *tél* ~ osztj. *tələχ* | vog. *tā̄l* | zürj. *tel* | votj. *tol* | cser. *tel* | md. *t'el'e* | fi. *talve*- | lpL. *talvē*, lpN. *dal've*, (nyj. D-, *t*-).

A fgr. **t*- többek között a következő magyar szavakban maradt meg (finn megfelelőikkel): *tavasz* ~ *touko*, *toukokuu* | *te* ~ *sinä* (<

**tinä*; a tő *ti-,* a *-nä* pedig képző) | *tél* ~ *talvi* | *tele*, *telik* ~ *täysi* | *tesz* (*te-*, *tev-*) ~ *tehdä* | *tetű* ~ *täi* | *ti* ~ *te* | *tova*, *túl*, *tavaly* (a *-valy* talán a *vuosi* megfelelője) ~ *tuo* | *tő* ~ *tyvi* | *tud* ~ *tuntea*.

2) *d*. A magyarban néha a fgr. **t*-ből, mint a permi nyelvekben is, *d* fejlődhetett: *dug* ~ *tunkea*.

A zöngésülés a magyarban és a permi nyelvekben egymástól teljesen függetlenül is bekövetkezhetett a különfejlődés korszakában, bár néhány kutató az ilyenfajta egyezésekről azt tartja, hogy ezek azt bizonyítják, hogy a magyarok és a permiek ősei között valamilyen érintkezés volt még a finnugor nyelvi egység idején vagy ennek felbomlása után az ősmagyar kor korai szakaszaiban. (Vö. BÁRCZI GÉZA: MNy. 43: 83, 63: 10; MOÓR ELEMÉR: ALH. 2: 414.) Mégis azt a véleményt kell sokkal valószínűbbnek tartanunk, mely szerint a szókezdő *d-* a magyar nyelv különfejlődésének idején keletkezett. Tudvalevő, hogy a szó belsejében az *nt* > *d* fejlődés, az ún denazalizáció következtlben született *d* előfordult az ősmagyarban. Ez a kezdetben ritka fonéma általánosult a nyelvben, megjelent a szó elején is – mindenek előtt az újonnan keletkezett onomatopoetikus szavakban. Aztán behatolt néhány régi szó szókezdő **t*-jének a helyére, s ennek következtében ezek a szavak onomatopoetikus jelleget kaptak. Bármilyen szó belseji zöngés mássalhangzó (különösen *b*, *g*, *r*) elősegíthette a szókezdő **t-* zöngésülését.

39. FGR. **k-*

A finnugor szókezdő **k-* hangnak az alapnyelvben két változata volt: veláris *k̲* és palatális *ḱ̲*. (Az alapnyelvben ez a különbség nem lehetett nagyobb, mint például a mai finnben.) A veláris *k̲* változat a mély hangrendű szavak elején állt, a másik, a palatális *ḱ̲* változat egy kissé előbbre képződött a szájüregben, s magas hangrendű szavakat kezdett.

1) *h* megfelelés mély hangrendű szavakban. A finnugor veláris **k̲-* szabályos megfelelője a magyarban *h*, amely lassú és fokozatos hangfejlődés eredménye: $k > k^{\varsigma} > k\chi > \chi > h$.

Korábban általános volt az a feltételezés, hogy ennek a hangváltozásnak az ugor nyelvi egység idején kellett megindulnia, mert kezdeti fokozatai (az aspirált k^{ς} és a palatális χ) megtalálhatók az obi-ugor nyelvekben. Ma az a vélemény (lásd például HAJDÚ PÉTER: BUNy. 97), hogy a $k > \chi > h$ fejlődés csak az ősmagyarban kezdődik, mert a szókezdő χ csak azokban az obi-ugor nyelvjárásokban fordul elő, amelyekben ez feltehetően későn keletkezett, de **k-* spirantizálódásának semmi nyoma nincs az archaikus jellegű déli vogulban és a keleti osztjákban. Meglehetősen biztosnak tűnik, hogy ez a hangváltozás csak az ómagyarban 1200 táján fejeződött be, mert a HB. nyelvében még ingadozik a χ és a *h* használata: *choltat*, de *holz*; mindkettő ugyanannak a *hal* (~ fi. *kuolla*) igének a származéka.

A távoli rokon nyelvekben a finnugor veláris *k* általában változatlanul maradt meg a szó elején; csak a permi nyelvekben jelenik meg a zöngétlen *k* mellett ennek zöngés megfelelője, a *g* is és lpN. nyelvjárásaiban a zöngétlen media *G*.

Példák a megfelelésekre:

három (vö. HB. *charmul*) ~ osztj. *χōləm, k$^{\varsigma}$ōləm* | vog. *kūrəm, χūrəm* | zürj. *kujim* | votj. *kwiń-* (*kwnińm-)* | cser. *kum* | md. *kolmo* | fi. *kolme* | lpL. *kolmo*, lpN. *go'bmâ* (nyj. *G-, k-*).

A *k* > *h* változást képviselik a következő magyar–finn megfelelések: *had* (TA. *hodu*) ~ *-kunta* (például *maakunta, kymmenkunta*) | *hagy* ~ *kadota*, *kato* | *háj* ~ *kuu* (’állati zsír, faggyú, háj’; *munaskuu* ’vese’) | (?) *hajnal* (a *-nal* nincs megfejtve) ~ *koi* ’hajnalhasadás’ | *hal* főnév ~ *kala* | *hal* ige, *holt* ~ *kuolla* | *halad* (a *-d* képző) ~ *kulkea* | (?) *hall* (HB. *hadlaua*) ~ *kuunella* (lehet, hogy a *kuulla* igével is kapcsolatba hozható) | *háló* ~ *kalin* ’kerítőháló része’ | *hangya* ~ nyj. *kuusiainen* | *három* ~ *kolme* | *hat* ~ *kuusi (kuuden)* | *ház* ~ *kota* | *hegy* ’késhegy’ ~ nyj. *kasa* (például *kirveen kasa* ’a fejsze élének a nyél felé eső hegye, csúcsa’) < **kaća* | *here* ~

koira, *koiras* | *hó* 'hónap' ~ *kuu* 'hold, ill. hónap' < **kuŋe* | *hogy(an), hol*, *hova* (a *ho-* tőből) ~ *kuka* (*ku-* névmástő és *-ka* partikula) | *hólyag* ~ *kupla* | (?) *homorú* ~ *kumara* (a ritka *kumo* 'boltozat' származéka; vö. *kumossa* 'eldőlve, felborulva' hsz.) | *hón*, *hónalj* ~ *kainalo* | *hő*, *hév, heves* ~ *kiima* 'koslatás' | *húgy* ~ *kusi* | (?) *huny* < **kuńa* ~ nyj. *kyynysilmä* 'összehúzott szem, csipás szem', *sirrisilmä* 'hunyorgó szem'.

A fenti felsorolásban van három olyan szó, amelyben a *h-* után palatális magánhangzó áll: *hegy*, *here*, *hő*. De mivel ezekben – a részben ugyancsak bizonytalan megfelelésekben – a finn nyelv tanúsága szerint mély (ill. vegyes) hangrend van, lehetséges, hogy ezekben a szavakban a magyarban is mély magánhangzók voltak még akkor, amikor a *k* > *h* változás történt. S ha a finn *kyyny-* etimológiailag valóban a magyar *huny* megfelelője, akkor ebben az esetben a magyar képviseli az ősibb fokot, s a finn szó magánhangzói később változtak velárisból palatálissá.

2) *k-* megfelelés mély hangrendű szavakban. Van néhány olyan szó, amelyben egyes kutatók szerint a finnugor veláris szókezdő **k-* változatlanul megmaradt a magyarban is: (?) *kap* ~ *kaapata* 'elkap, megkaparint' | (?) *kapar* ~ *kaapia* | (?) *kíván* ~ *kaivata*.

Az általános felfogás szerint ezek a kivételek ősmagyar nyelvjárási különbségekre vezethetők vissza. LAKÓ a szóban forgó etimológiákat nagyon bizonytalannak tartja: ez a sajátságos *k-* csak rendkívül ritka esetben maradt meg a magyarban; megléte vagy regresszív irányú hangfejlődéssel, vagy hangutánzással magyarázható.

3) *k-* megfelelés magas hangrendű szavakban. A finnugor palatális **k-* változatlanul őrződött meg a magyarban. Ugyanezt látjuk a rokon nyelvekben is. Csak a permi nyelvek körében találunk a *k-* mellett zöngés *g-*t; a mordvinban a *k-* palatalizálódott, az lpN. egyes nyelvjárásaiban a *k*-nak zöngétlen G média felel meg. Példák a megfelelésre:

kéz ~ osztj. *kèt* | vog. *kə̄t* | zürj., votj. *ki* | cser. *kit* | md. *ќεд́* | fi. *käte-* (nom. *käsi*) | lpL. *kiehta*, lpN. *giettâ* (= nyj. *G-, k-*).

A magyarban és a finnben ehhez a csoporthoz tartoznak:

kel 'felkel, indul' ~ *kahlata*, *kaalata* (< **kälä*-) | *kér* ~ *kerjätä* | *kéreg* (rég. *agykér*) ~ nyj. *keri*, *kerituohi* 'a nyír lehántott kérge helyén nőtt új kéreg'; *kerma* | *két*, *kettő* (a *kettő* a *ketté* lativus változata) ~ *kaksi* (<**kakta* ~ **käktä*) | *kéz* ~ *käsi* | *ki* 'kicsoda' ~ *ken* (névmástő *ke*-, az *-n* képző) | *kígyó* 'Ophidia'~ *kyy* 'Vipera berus' | *kő* ~ *kivi* | *könny* ~ *kyynel* (< **küńe)* | *könyök* ~ *kyynärä* 'régi hosszmérték' | *köt* ~ *kytkeä*.

Megjegyezzük, hogy a *kúszik* igének nincs a finnben megfelelője, de a cseremisz nyelv bizonysága szerint magas hangrendű volt; tehát ebben a magyar szóban megőrződött a szókezdő *k*- (vö. TOIVONEN: FUF. 22: 138–9; ITKONEN: FUFA. 32: 71.

40. SZÓ BELSEJI ZÁRHANGOK. A magyar magánhangzóközi zárhangok fejlődésében két szakaszt különböztethetünk meg: 1. zöngésülés; 2. spirantizálódás. A zöngés spiráns el is tűnhetett.

A fejlődés menete a következő volt:

$$p > b > \delta \begin{cases} > v \\ > \emptyset \end{cases}$$

$$t > d > \delta > z$$

$$k > g > \gamma \begin{cases} > v \\ > \emptyset \end{cases}$$

A magánhangzó közi *p*, *t*, *k* változatlanul, eredeti formájában csak a finnben és a lappban maradt meg, érvényes rájuk a fokváltakozás. A permi nyelvekben többnyire vokalizálódtak.

41. FGR. **-p-*

magánhangzó közi helyzetben. A magyarban általában *v* a megfelelője, a szó végéről eltűnt, tehát a képviselete *Ø*. A szó végére került *β* spiráns tudniillik beleolvadt az előtte álló magánhangzóba, és ezen módon tűnt el. A finnugor magánhangzó közi *-p-* fejlődését mutatják a következő párhuzamok:

m. *ravasz* (rég. 'róka') ~ cser. *rəβə̑ž*, *rəβəž* 'róka' | md. *ŕivéś* | zürj. *ruć* | votj. *źićį* | fi. *repo* | lpR. *rēpī* (a magyar *-sz*, a cser. *-ž,* a md. *-ś*, a zürj. *-ć* és a votj *-ćį*. képzők).

A finnugor magánhangzó közi *-p-* megfelelője a magyarban kivételesen *-p-*.

A magyar megfelelések tehát a következők:

1) *v*

Magánhangzók között vagy *r* után a következő változás történt: *p* > *b* > *β* > *v*, mint a következő példákban: *árva* ~ *orpo* | *ravasz* ~ *repo* | (?) *sovány* ~ *hupa*, *hupi*, *huvi*.

2) *Ø*

A szó vagy szótag végén bizonyos mássalhangzók előtt az ősmagyar *(p >) β* vokalizálódott, és beleolvadt a megelőző magánhangzóba: *róka* (a *-ka* eredetileg kicsinyítő képző volt) ~ *repo* (a magyar *ró-* a *ravasz* szó *rava-* tövének a változata; a *róka* szó hangfejlődése: *roβka* > *roo̯ka* ~ *róka*).

3) *p*

(?) *reped*, *repeszt* ~ *repiä*, *revetä*.

Ennek a szabálytalan hangfejlődésnek az lehet az oka, hogy az ősmagyarban a *p* geminálódott, majd a *pp* gemináta szabályosan *p*-vé változott. De még valószínűbbnek látszik, hogy az eredeti *p*-t a szó hangutánzó-hangfestő volta őrizte meg. Mindezek ellenére a magyar és a finn szavak akár függetlenek is lehetnek egymástól.

42. FGR. **-t-*. Magánhangzóközi helyzetben a finnugor *t* a magyarban szabályosan *z*-vé fejlődött. A változás az ősmagyar korban fokozatosan mehetett végbe: *t* > *d* > *δ* > *z*. A legkorábbi iráni jövevényszavak is részt vettek a *δ* > *z* változásban, például az ir. *nämäδ* > m. *nemez*.

A következő párhuzamok mutatják a finnugor szó belseji *t* megfelelőit a különböző rokon nyelvekben: *víz* ~ vog. *βit* | zürj. *va* | votj. *vu* | cser. *βət, βüt* | md. *véď* | fi. *vete- (vesi*, gen. *veden).*

Szabályos megfelelések a magyarban és a finnben:

1) *z*

fazék (az *-ék* képző) ~ *pata* | *ház* ~ *kota* (és ennek származékai*: koti, koto*, *kotelo* stb.) | *kéz* ~ *käsi (käte-)* | *méz* ~ *mesi* (*mete-*; (ie. eredetű) | *vezet* (a *-t* igeképző), *vezér* (az *-ér* névszóképző) ~ *vetää* | *víz* ~ *vesi (vete-).*

2) *gy*

Ezt a megfelelést egészen kivételesnek kell tekinteni. Egyetlenegy, nagyon bizonytalan etimológiájú szóban a zöngés *z* helyén, jobban mondva ezzel párhuzamosan *gy* fordul elő, amely a következő hangfejlődés végeredménye lehet: *t* > *d* > *d́* > *dj́ (= gy).* Ez a szó összetett szavak utótagjaként helynevekben van meg:

(?) rég. *ügy* 'víz, forrás' (talán a *víz* szó változata) ~ *vesi (vete-)* (vö. az 58. pontban, a 79. oldalon mondottakat is!)

3) *kt* > *t*

tk > *t*

A *kt* és *tk* mássalhangzó-kapcsolatok regresszív vagy progresszív irányú hangfejlődés útján *tt* geminátává, majd szabályosan *t*-vé fejlődtek: *kt* > *tt* > *t* és *tk* > *tt* > *t*. Például

két ~ *kaksi (kahte-* < **kakte)* | *köt* ~ *kytkeä.*

43. FGR. *-*k*-. A magánhangzóközi finnugor *k* az ősmagyarban vagy talán még az ugor egység korában zöngésült, és spiránssá fejlődött: *k* > *g* > *γ*. Az ősmagyar *γ* aztán a fonetikai környezet hatására két irányban fejlődhetett tovább. Magánhangzók között általában *v* lett belőle, a szóvégre kerülve pedig félhangzós *u̯/ü̯*, amely a megelőző magánhangzóval diftongust alkotott; majd a diftongus monoftongizálódott hosszú magánhangzóvá. Az eredeti *γ* kiesett, *Ø* képviselete van. Néhány esetben a *v* és a *Ø* képviselet ugyanannak a szónak különböző paradigmatikus alakjában jelenik meg, néha pedig analógiás kiegyenlítődés történt vagy a *v*, vagy a *Ø* megfelelés javára.

A fgr. *-k-* képviselet a rokon nyelvek következő etimológiáiban van meg: m. *tesz (te-, té-, tesz-, tev-)* ~ md. *t́eje-* | fi. *teke- (teen* rég. *teghen)* | lpN. *dâkkâ-* (*dâγâm* 'teszek'); lpL. *tahka-* (*takāu* 'teszek').

A magyarban a megfelelések tehát a finnel

v, Ø:

év ~ ikä (*iän*) | rég. *fi* (vö. *fi-a* vkinek), *fiú ~ poika (pojan)* | *íny ~ ien* (*ikene-*) | rég. *jó* 'folyó' (vö. *Sajó*, *Berettyó* < *Berekjó* folyónevek) ~ *joki (joen)* | *néz* (a tő *né-;* a *-z* képző) ~ *nähdä* (*näke-*: *näen*) | (?) *olvas (<*lovas) ~ lukea (luen)* | *tesz (te-, té-, tesz-, tev-) ~ tehdä (teke-* : *teen).*

44. GEMINÁTA ZÁRHANGOK. A finnugor „kettőzött" zárhangok a magyarban a megfelelő rövid zárhangokká váltak:

pp > p
tt > t
kk > k

Ugyanez a változás érintett más finnugor nyelveket is, nem számítva a finnt és a lappot, ahol az eredeti geminátákban fokváltakozás történik. Éppen a finn és a lapp megfelelések alapján gondoljuk, hogy az alapnyelvben gemináta zárhangok voltak. Ehhez a csoporthoz aránylag kevés szó tartozik, s ezek között is több a bizonytalan etimológia.

45. FGR. **pp.* A folytatója a magyarban *p*. Például: m. *epe* ~ vog. *tā̆p* | zürj. *se̯p* | votj. *sep* | mdE. *se̯p̆e* | fi. *sappe* (gen. *sapen*) | lpL. *sahppē* (gen. *sāhpē*).

További példák a magyar és finn megfelelésekre:

rég., nyj. *ipa* (az *-a* elhomályosult egyes. 3. személyű birt. szem. rag) ~ *appi (apen)* | (?) rég., nyj. *napa* (az *-a* elhomályosult birt. szem. rag) ~ *anoppi (anopin)* | (?) *szép ~ seppä (sepän),* Agricola: *sepesti* 'mesterien'.

46. FGR. **tt.* A magyarban a finnugor *tt* folytatója *t*. A különböző finnugor nyelvek megfeleléseit mutatják a következő etimológiák: m. *hat* '6' ~ osztj. *χòt* | vog. *χōt* | zürj. *kvajt́, kvat́* | votj. *kwat́* | cser. *kut* | md. *kot̀a* | fi. *kuute- (kuusi)* | lpL. *kuhtta* (< **kutte;* a finn és a lapp megfelelések szabálytalanok).

Vö. *öt* ~ fi. *viisi (viite-: viiden).*

A finn és a lapp hangképviselet szabálytalan: a szabályos az lenne, ha a *tt* erős fok helyén egyszerű *t* állna. Valószínűleg a finnben (és a lappban) a fokváltakozási sorban változás állt be: *tt* ~ *t* → *t* ~ *d* (vö. RAVILA: SUST. 62: 99).

47. FGR. **kk*. A *kk* gemináta magyar megfelelője *k*. A következő párhuzamok megvilágítják a finnugor *kk* képviseletét a különböző nyelvekben:

m. *lök* ~ vog. *läkβ-* | osztj. *lŏkəmtə-* (az *-mt* képző) | fi. *lykkää* (infinitivus *lykätä*).

Magyar példák a finn megfelelőkkel:

(?) *fakad* (a *-d* igeképző) ~ *pakkua*, *pakahtua* | (?) *lak* 'lakás, üdülő', *lakik* (a töve *lak-* nomenverbum) ~ *lakka* 'fedél, tető, az erdei fenyő széles koronája' | *lök* ~ *lykätä (lykkään)* | (?) l*yuk* ~ *loukko* | (!) *rak* ~ *rakentaa* (a *k* itt gyenge fokban áll) | (?) *rokon* (az *-n* eredetileg locativus rag; rég. 'vminek a közelében, közeli') ~ *rakas (rakkaan) rakastaa* és egyéb származékok.

48. DENAZALIZÁCIÓ. A nazálisokból és a zöngétlen zárhangokból álló *mp, mt, nt, ŋt* finnugor hangkapcsolatok helyén a magyarban a megfelelő zöngés *b, d, g* zárhangok állnak. A nazális hangot tartalmazó kapcsolatokban kétféle változás ment végbe: egyrészt a zárhang zöngésülése – ez valószínűleg a nazális hatására –, másrészt pedig a nazális hang eltűnése, az ún. denazalizáció:

$$mp > mb > b$$
$$\left.\begin{matrix} mt \\ nt \end{matrix}\right\} \; nd > d$$
$$ŋt > ŋg > g$$

A magyarra jellemző denazalizációnak meg kellett kezdődnie rögtön az ugor egység megszűnte után, és le kellett zajlania a honfoglalás előtti török hatás kezdetéig. Ennek bizonyítéka elsősorban az, hogy az obi-ugor nyelvekben nincs denazalizáció, másodsorban pedig az, hogy a magyar úgy vette át a régi török jövevényszava-

kat, hogy azokban megmaradt a nazális hangkapcsolat, mint az a következő példákban látszik:

tenger < tör. **täŋgir* | *kender* < tör. **kändir* | *kantár* < tör. **qantar*.

Megemlítjük, hogy denazalizáció van a permi nyelvekben is, ahol a finnugor nazális kapcsolatoknak a folytatója ugyancsak zöngés zárhang. Több magyar tudós (többek között BÁRCZI GÉZA, MOÓR ELEMÉR és PAIS DEZSŐ) szerint az ilyen természetű egyezés nem lehet véletlen; az ő felfogásuk az, hogy miután a magyarok elváltak a többi finnugor, valamint az obi-ugor népektől is, az Urál-vidéki őshazában a permiekkel közeli érintkezésbe kerültek. De azt is meg kell állapítani, hogy a hasonló hangfejlődés a magyarban és a permiben egymástól függetlenül is lejátszódhatott. E. ITKONEN (FUFA. 32: 72) egyrészt azért ellenzi az érintkezés-elméletet, mert a permi nyelvek nem hatottak a magyar magánhangzórendszerre, s mert a denazalizáció más uráli nyelvben is előfordul, például egyes lapp nyelvjárásokban, valamint a jenyiszeji szamojédban. Nemrég mutatott rá RÉDEI KÁROLY (NyK. 66: 253–61), hogy már kizárólag kronológiai okokból sem lehet magyar-permi érintkezésről beszélni: az őspermiben ugyanis a denazalizáció csak 700 körül fejeződött be, ugyanakkor a legkorábbi török jövevényszavak 400 táján kerültek a magyarba, amikor itt a denazalizáció már lezajlott.

49. FGR. **mp*. A finnugor *mp* hangkapcslat különböző rokon nyelvi megfeleléseit mutatják a következő párhuzamok:

hab ~ osztj. *χùmp* | vog. *χump* | md. *kombəldə* 'bugyog, buggyan'.

A finnugor *mp* szabályos magyar megfelelője tehát *b*.

50. FGR. **mt*. Az *mt* mássalhangzókapcsolat változatlanul csak a cseremiszben és még néhány lapp nyelvjárásban (például a lpK-ban) maradt meg. Más nyelvekben az *m* a *t* hatására dentális *n*-né vált (ez regresszív hasonulás), s az így keletkezett *nt* további fejlődése már olyan volt, mint az eredeti *nt* hangkapcsolaté. (Fi-

gyeljük mégis meg, hogy például a cser. *kumδà* 'széles' szó megfelelője az osztjákban *χ̮ūmə̑t* stb.).

Egyéb példák a megfelelésekre:

m. *tud* ~ zürj. *tẹd* | votj. *tod-* | fi. *tunte- (tunnen)* | lpK. *tommta-* (egyes 2. személyű felszólító mód: *tomda*).

A finnugor *mt* folytatója a magyarban tehát *d*.

Ebbe a csoportba tartoznak:

ad ~ fi. *antaa (annan) (< *amta-)* | *odu*, *odvas* (tő: *odva-* és *-s* képző) ~ *onsi (onte-: onnen) (< *omte)* | *tud* ~ *tuntea (tunnen) (< tumte-)*.

51. FGR. **nt*. A finnugor *nt* hangkapcsolat folytatásait világítják meg a következő rokon nyelvi párhuzamok:

m. *lúd* ~ osztj. *lònt*, *ʌònt*, *tùnt* | vog. *lunt* | cser. *lùdə̑* 'vadkacsa' | (?) fi. *lintu* | lpKo. *lonte* 'madár'.

A magyar *d* hangképviselet a denazalizáció szabályos eredménye. További példák:

had (TA. *hodu*) ~ *kunta* (például a *kymmenkunta*, *kansakunta* összetételekben) | (?) *hall* (HB. *hadlaua*) ~ *kuunnella* (*kuuntelen*), *kuulla* (*kuulen*) | *ideg* ~ *jänne* (*jänteen*) | (?) *lúd* ~ *lintu* (*linnun*).

A magyar *hall* ige valószínűleg egy régebbi *hadl* alak folytatása, amelyben az *-l* képzőelem. Az alapszó tehát a **had* ige lehetett. A balti finn nyelvekben az etimológiák egy *kuule-* tőre vezethetők vissza, és a *kuuntele* tő kései voltát mutatják, s éppen ezért a finn és a magyar etimológiai párhuzam hangtörténetileg nem világos.

(L. utoljára a kérdésről HAKULINEN: SKRK.[3] (1968) 255.)

52. FGR. **ηk*. Az eredetileg palatális nazális és zárhang kapcsolatát mutatják a következő megfelelések:

m. *dug* ~ md. *toŋgo-* | fi. *tunke-*.

Vagyis a magyarban az *ηk* szabályos képviselője a *g* mint denazalizáció eredménye.

Ehhez a csoporthoz tartozik még két olyan szó, amelynek megvan a megfelelője a finnben is:

(?) *ág ~ onki (ongen)* ’horog’ vagy *hanka (hangan)* ’evezővilla’ | *dug ~ tunkea (tungen).*

53. ZÖNGÉTLEN RÉSHANGOK. A finnugor alapnyelvre három különböző réshangot következtetünk ki: *s, š, ś.*

Ezek az alapnyelvi szibilánsok változatlan formában egyedül a permi nyelvekben, valamint a moksa mordvinban őrződtek meg. A cseremiszben a finnugor *š* változatlanul maradt meg, s a finnugor *ś* és *s* is *š*-sé változott, és csak néhány nyelvjárásban maradt meg a palatalizált *ś* és a nem palatalizált *s* különbsége valamilyen formában. Az ugor nyelvekben mind a három szibiláns megváltozott, de úgy, hogy a jésített és a jésítetlen szibilánsok különbsége továbbra is tükröződik bennük. Mivel a finnugor *s* és *š* egyrészt az obi-ugor nyelvekben, másrészt a magyarban azonos módon vannak képviselve (fgr. **s* és **š* > vog. *t,* osztj. *l, ʌ, t, j, ϑ,* de a magyarban kiveszett), így fel lehet tenni, hogy az alapnyelvi *s* és *š* már valószínűleg az ugor korban *ϑ*-vé változott (l. LAKÓ: FgrE. 24; HAJDÚ: BUNy. 104), amelyből a mai megfelelők az egyes ugor nyelvek külön életében keletkeztek.

54. FGR. **s*. Feltételezik, hogy a magyarban a finnugor *s* (vagy az ebből keletkezett *δ* kiesett, (közbülső fok talán a *h* volt); A hangfejlődés menete *s > (ϑ) h > Ø* lehetett. A megfelelők a különböző osztják nyelvjárásokban *l, ʌ, t, j, ϑ;* ezek mind visszavezethetők az ősosztják, vagy talán még az ugor alapnyelv interdentális zöngétlen spiráns *ϑ*-jére. A vogul megfelelő a *t (< *ϑ <*s).* A cseremiszben a finnugor *s* folytatása az *š,* és nyelvjárásokban előfordul az *ś.* Minden más finnugor nyelvben megőrződött az alapnyelvi *s*. A finnben néhány szóban *s > h* változás ment végbe. Például:

öl (fn.) ~ osztj. *löl*, *ʌŏʌ*, *jö̆l*, *tət* | vog. *täl* | zürj. *si̯l* | votj. *sul* | cser. *šəl*, *śǜlõ̆* | md. *se̯l′* | fi. *syle-* | lpL. *salla* | lpN. *sâllâ*.

A finnugor *s* képviseletei a magyarban a finn megfelelőkkel:

l) *Ø*

Ez az általános és szabályos megfelelés: *ég ~ sää* ’időjárás’ | *epe ~ sappi* | *eszik (e-, esz-, ev-) ~ syödä* | *ín ~ suoni* | *olvad* (a *-d*

képző) ~ *sula*, *sulaa* | *ő*, *ön* ~ *hän (< *sen)* | *öl* ~ *syli* | *őn* 'Aspius aspius vagy rapax' ~ *säynävä*, *säynä* 'Leuciscus idus' | *ősz* ~ *syksy*

A *hét* iráni eredetű számnévben (vö. szanszkr. *sapta*) a *h* a szomszédos *hat* számnév hatása lehet (tehát *hét* < **ét*).

2) *sz* a szó belsejében, magánhangzók között:

fészek (a *-k* elhomályosult kicsinyítő képző; vö. HB. *feze* 'fészke' ~ *pesä*.

Itt szabályos hangfejlődés szerint az **s* kiesését várnánk, de az utóbbi időben van olyan feltételezés, hogy a *fészek* szó *sz*-e szabálytalan hangfejlődés eredménye: az eredeti *s* az ősmagyarban palatalizálódott volna, s az így keletkezett *ś* változott volna most már szabályosan *s*-szé (vö. MOÓR: AHL. 2: 373; HAJDÚ: BUNy. 106, 134–5).

3) *ks* > *Ø, v, j*

a *ks* kapcsolat *s* eleme szabályosan *Ø* fokú lett, a *k* eleme aztán vagy kiesett, vagy *v*-vé, ill. *j*-vé változott, például

máj (eredetileg *má;* a *j* eredetileg a birt. szem. raghoz tartozott: *má-j-a*) ~ *maksa* | *ívik (ív-)* ~ *juosta (juoksen)* | *ajtó* (a régi magyar *aj* 'ösvény, rovás, bevágás, gödör; völgy' szóból képezve) ~ *uksi* 'ajtó' | *íj* (régi *i*; a *j* a birt. szem. ragból kapcsolódott a tőhöz), *ív* (eredetileg az *í*, *íj* szó hangtani változata; 'papírív' jelentése a lat. *arcus* szó tükörfordítása) ~ *jousi (< *joŋkse)*.

55. FGR. **š*. A finnugor *š* feltételezett képviselete a magyarban éppen olyan, mint az *s*-é, vagyis kiesett. A fejlődés menete az lehetett, hogy a finnugor *š* az ugor alapnyelvben *ϑ* hanggá, aztán az ősmagyarban *h*-vá változott, ami végül kiesett: *š* > *ϑ* > *h* > *Ø*. Az obi-ugor nyelvekben is ugyanaz a megfelelője az **š*-nek, mint az **s*-nek: az osztjákban *l, ʌ, t, j, ϑ* és a vogulban *t*. Tehát az ugor alapnyelvben le kellett játszódni az **š* > *ϑ,* s ezzel egyidejűleg az **s* > **ϑ* változásnak, ettől kezdve aztán a fgr. **š* és **s* mássalhangzók fejlődése egybeesett.

Más finnugor nyelvekben az eredeti *š* többnyire megőrződött, a lappban ebből *s* lett, az mdE-ban *č* és a finnben *h*. Megállapíthat-

juk tehát, hogy a magyarban a finnugor szókezdő **š* folytatása a hanghiány, például

egér ~ osztj. *löŋkər*, *ʌǎŋkər*, *jöŋkər*, *tɛŋkər* | zürj., votj. *šiɻ* | mdM. *šejər,* mdE. *čejeŕ* | fi. *hiire- (<*šiŋere).*

A finnugor *š* megfelelői ilyen módon a magyarban a következők:

1) *Ø*

(?) *ág* ~ *hanka* 'az ág és a törzs, ill. a hüvelykujj és a mutatóujj közötti beszögellés, elágazás; a csónak evezővillája (akár fából, akár vasból); bevágás vagy farkasfogszerű jel a rénszarvas fülében' | *egér* ~ *hiiri (<*šiŋere).*

2) *kš* > *h*, *Ø*

méh (méhek) ~ mdE. *ḿekš* | fi. *mehiläinen* (*mehi-*; vö. szanszkr. *makša-* 'légy').

A magyar *méh* szó *h* hangja a szó és a szótag végén nem hangzik *(méh, méhnek),* csak a szótag elején *(méhek).* Így a finnugor *kš* hangkapcsolat megfelelője a magyarban *h* ~ *Ø* váltakozásban jelenik meg. Ezekből a változatokból kétségtelennek tűnik, hogy a *h* az eredetibb, és csak az utóbbi időben tűnt el a szó végéről. Ezt kétféleképpen is lehet magyarázni. A **kš* kapcsolat *š* eleme kieshetett ugyanolyan módon, mint a szó elején, s a *k* elem fejlődésmenete *k* > *χ* > *h* > *Ø* lehetett. A másik lehetőség az, hogy a **k* esett ki, és a *h* ~ *Ø* váltakozás ebben az esetben a finnugor *š* fejlődésének két utolsó fázisát képviseli: *š* > *h* > *Ø*.

56. FGR. **ś*. A finnugor *ś* magyar megfelelője szabályosan a *s (= sz).* A normális fejlődés mellett van néhány szabálytalan eset is.

Az **ś* > *s* változás már megtörténhetett az ugor nyelvi egység korában, mert a fgr. * *ś* megfelelője az obi-ugor nyelvekben is *s*. Csak néhány vogul nyelvjárásban fordul elő az *s* helyén *š.* A palatalizált *ś* megőrződött a permi nyelvekben és a mordvinban. A cseremiszben *š* van vagy egyes nyelvjárásokban *s*, a finnben *s* (depalatalizáció eredményeként), a lappban palatalizált *č́*. A finn palatalizált mássalhangzók depalatalizációja germán hatás eredménye lehet (LAURI POSTI: FUF. 31: 26–9).

szem ~ osztj. *sem* | vog. *säm*, *šäm* | zürj., votj. *śin (< *śinmə̈ < *śilmä)* | cser. *šənzä*, *sənzä* (*n* < *m*; a *-zä* képző) | md. *śelʹme* | fi. *silmä* | lpN. *čálˈbme*.

A fgr. * *ś* megfelelői a magyarban:

1) *s (= sz)*

száj (eredeti alak *szá-*, vö. *szá-m*, *szá-d* stb.; a nominativus *j* eleme eredetileg hiátustöltő volt a *szá-j-a* birt. szem. ragos alakban, és ebben az alakban vonódott a tőhöz) ~ *suu* (**śuβe*, **śuve*) | *szarv ~ sarvi (< * śorβa, -v-)* | *száz ~ sata (< * śata,* vö. szanszkr. *śata-)* | *szem ~ silmä (< *śilʹmä)* | *szép ~ seppä* | *szil* 'Ulmus' ~ *salava* 'Salix fragilis' *(< *śala)* | *szív ~ sydän (< *śüδäme).*

2) *š*

Van néhány példánk arra, hogy a szó elején a finnugor *ś* folytatójaként *š,* vagy jobban mondva *s* ~ *š* váltakozás fordul elő:

szem – sömör (az *-r* képző) ~ *silmä* | rég. *szül – sül, sün ~ siili (< * śijele).*

Ezeket a párhuzamokat úgy magyarázzák, (például BÁRCZ GÉZA: Htört. 115), hogy a fgr. * *ś*-nek az ősmagyarban (vagy talán már az ugor alapnyelvben) kétirányú fejlődése volt:

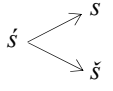

Az *ś* > *š* változás azonban nyelvjárási szinten maradt, s csak néhány szóban vált köznyelvivé.

3) *kś* > *s (= sz)*

A szóbeleji **kś* hangkapcsolat első eleme kiesett, helyesebben vokalizálódott, az * *ś* elem pedig szabályosan *s*-é fejlődött: *ősz ~ syksy (< *sükśe)*

4) *śk* > *š*

vas ~ vaski 'réz' *(< *vaśke)*

MOÓR ELEMÉR (ALH. 2: 385–6) egy **śk* > * *śχ* > *š* fejlődést tételez fel. Mégis valószínűbb lehet, hogy a **śk* hangkapcsolat *k* eleme kiesett, és a mai *š* csak az *ś* egyenes folytatója.

57. ZÖNGÉS RÉSHANGOK. A szibilánsokat nem számítva minden más alapnyelvi réshang zöngés. A képzés helye szerint megkülönböztetünk bilabiális *β* (vagy labiodentális *v*), interdentális *δ,* dentipalatális (= palatalizált) *δ́,* prepalatális *j* és néhány kutató szerint még posztpalatális, azaz veláris *γ* hangokat. Ez utóbbi megléte nagyon bizonytalan.

Ezek közül csak egyetlen hang, a *j* található meg a mai magyar mássalhangzó-rendszer szerves részeként: a többi zöngés réshang ma teljesen idegen a köznyelvi hangrendszertől, és a nyelvjárásokban is roppant ritkán fordulnak elő. Ezek tehát majdnem teljesen kivesztek a magyar mássalhangzó-készletből. Ez a nagyarányú változás az ősmagyar korban történt, az első nyelvemlékek megjelenése előtt. Talán csak a *γ* élt még legrégibb nyelvemlékeink idején, s csak újabban, a románba átkölcsönzött magyar helynevek hangtani vizsgálata során derült ki, hogy a *β* még soká, az ó- és középmagyar korban is előfordulhatott, bár kimondott írásbeli bizonyíték erre vonatkozóan nincs.

A felsorolt zöngés réshangok közül a *δ* a finnugor alapnyelvben kizárólag a szó belsejében volt meg. Ugyanakkor a *β (v)* és a *j* állhatott szókezdő helyzetben is. Egyébként a zöngés réshangok a szó elején és a szó belsejében nagyjából azonos módon fejlődtek.

58. FGR. **β* VAGY **v*. A finnugor *β (v)* megfelelője a magyarban a hanghelyzettől függően vagy labiodentális *v* vagy *Ø*. Bilabiális zöngés spiráns van az obi-ugor nyelvekben és a cseremiszben, egyébként a többiben – a finnben is – labiodentális *v* vagy *Ø* van:

vér ~ osztj. *βər* | vog. *βū̯r* | zürj., votj. *vir* | cser. *βər* | md. *véŕ* | fi. *vere-* (nom. *veri*) | lpL. *varra*, lpN. *vârrâ;*

öt ~ osztj. *βèt* | vog. *ɛt* | zürj. *vit* | votj. *viť* | cser. *βəc* | md. *véťe* | fi. *viite-* (nom. *viisi*) | lpL. *vihta*, lpN. *vitˈâ*.

A magyar megfelelések a következők:

1) *v,*

amely rendszerint a szó elején jelenik meg illabiális magánhangzó előtt: *vaj* ~ *voi (*< **βoje,* **voje)* | *válik* (nyj. *vál*) ’elválik,

válik vmivé' ~ *valkama (< *βalka-, *v-)* | *váll ~ olka (< *βolka, *v-)* | *van (val-, vol-, vagy-) ~ olla (ole-) (< *βole-, *v-)* | (?) *varjú ~ varis* | *vas ~ vaski (< *βaśke, *v-)* | *velő ~ ydin* (< *βiδem, *v-*) | *vér ~ veri (< *βere, *v-)* | *vezet, vezér ~ vetää (< *βetä-, *v-)* | *visz (vi-, visz-, viv-) ~ viedä (<*βīke-, *v-)* | *víz ~ vesi (< *βete, *v-)* | *vő (ve-je) ~ vävy (< *βäŋe, *v-).*

A fenti szavak szókezdő *v*-je után illabiális vokális *(a, e, i)* áll, ilyenkor a **β* vagy **v* mássalhangzó nem esett ki. Egy olyan kivétel van, mint a *vő* szó, de ennek labiális *ő* magánhangzója újabb fejlemény; a tő eredeti magánhangzója a birt. szem. ragos *ve-je* alakban maradt meg.

2) *Ø*

A *Ø* megfelelés labiális vokális előtt található meg, mert a fgr. **β* vagy **v* beleolvadt a magánhangzóba:

*öt ~ viisi (< *βitte, *v-)* | *öv ~ vyö (< *βüŋä, *v-)* | *új ~ uusi (< *βuδe, *v-).*

3) *v, Ø*

Egy esetben fordul elő, hogy a fgr. **β*-nek vagy **v*-nek mindkét megfelelője, a *v* és a *Ø* is előfordul, de úgy, hogy ugyanannak a szónak kétirányú hangfejlődése szóhasadás útján eredményezett két különböző szót. A régi nyelvben még élt, és összetett folyónevek utótagjaként ma is él egy *-ügy* 'víz, forrás' jelentésű szó (vö. *Feketeügy* 'fekete víz'), amely ugyanabból a szóból származhat, mint a *víz*. Mindkettő egy eredeti **βete, *vete* alakra megy vissza, amelyből egyrészt a *víz*, másrészt az *ügy* alak keletkezett (a szókezdő hang elkülönülése mellett még más eltérések is megfigyelhetők). (Vö. MOÓR ELEMÉR: ALH. 2: 83; MÉSZÖLY GEDEON: ÓmSzöv. 19.)

4) A szó belseji helyzetben megjelenik olykor mindkét megfelelés, a *v* és a *Ø* is, paradigmatikusan vagy analógiásan kiegyenlítődve a második változat javára. Ide tartoznak:

kő (többesben *köve-k*) *~ kivi (< *kiβe, -v-)* | *száj (szá-) ~ suu (< *śuβe, -v-)* | *szarv*, *szaru ~ sarvi (*śorβa, -v-).*

59. FGR. *δ. Csak a szó belsejében fordult elő. Az ősfinnben ez egybeesett a fgr. **t* folytatójának, a *t* ~ *δ* fokváltakozásnak a gyenge fokával, ezért aztán eltolódás történt a *t* ~ *δ* fokváltakozás felé. A mai finn nyelvben a finnugor *δ*-nek tulajdonképpen egyenes folytatója a *t* ~ *d* fokváltakozás gyenge foka, a *d* (néhány nyelvjárásban továbbra is megvan az eredeti *δ*).

Az ugor alapnyelvben **δ* > *l* változás történt, amely változás fonetikailag teljesen természetes (előfordul egyes finn nyelvjárásokban is); kiváltó oka – mint azt ERKKI ITKONEN kifejtette (FUFA. 33: 81) – az lehetett, hogy a *δ* az alapnyelvi hangrendszerben a rokon *l* hang vonzáskörébe került. De a fgr. **δ* alkalmilag már az ugor egység korában is vokalizálódhatott, azaz kieshetett.

Megfelelések:

1) *l*

velő ~ osztj. *βēləm* | vog. *βɛləm* | zürj. *vem* | votj. *vim* | cser. *βim* | md. *uďiḿe* | fi. *ytime- (ydin)* | lpN. *âδδâm* (gen.): *âδâ* (nom.).

Ehhez a csoporthoz tartoznak még többek között

elő ~ *esi-* (például az *esi-isä* szóban), *ete-* (vö. *eteen*, *edessä* stb.) (< **eδe*; a fi. *etä-* is ide tartozik) | *fal* (névszó) ~ *pato* (*padon*) 'gát, töltés' *(< *paδ₈)* | *lel* ~ *löytää (löydän) (< *leβδä-* vagy *-vδ-)* | *nyél* ~ fi. nyj. *nysi (nydän), lysi (lydän)* 'kaszanyél' *(< *nüδe)* | *tavaly* (nyj. *taval*) (elhomályosult összetétel, utótagja *-val*, ill. *-valy*) ~ *vuosi (vuoden) (*βoδe, *v-)* | *tele*, *telik* ~ *täysi (täyden) (< *täβδe, *-vδ-)* | *velő* ~ *ydin (ytimen) (< *βiδemɜ, *v-).*

2) *ø*

szív (rég. *szű)* ~ osztj. *səm* | vog. *sim* | zürj. *śe̮le̮m* | votj. *śulem* | cser. *šüm* | md. *śeďeń* | fi. *sydäme- (sydän)* | lpKl *čâδe*.

(A magyar szó *v*-jét a fgr. **m* folytatójaként kell tekinteni.)

60. FGR. *δ́. Szókezdő helyzetben ritka volt, a magyarban semmi nyoma sincs.

A szó belseji fgr. *δ́ a finnben depelatalizálódott, így egybe esett az eredeti *δ-vel, majd a *t* ~ *d* (eredetileg a *t* ~ *δ*) fokváltakozás gyenge fokú *d*-jével *(< *δ).*

Az ugor ágban *δ́ > *ĺ* változás történt, s a fejlődés az ősmagyarban az *ĺ* > *j* > *ḋj́* (= *gy*) sorban folytatódott. Néhány szóban az utolsó előtti fejlődési fok, a *j* maradt meg.

ágy ~ vog. *aĺåt* | zürj. *voĺ* 'fekvőhelyként szolgáló rénszarvasbőr' | votj. *waĺes* (a fi. *vuode* 'ágy' nem tartozik ide, mint azt korábban hitték).

1) *gy*

*hagy ~ kadota (katoan) (< *kaδ́a).*

2) *j*

*új ~ uusi (uuden) (< *βuδ́e, *v-).*

61. FGR. **j*. A finnben a **j* általában megmaradt, nagyon ritkán vokalizálódott, azaz kiesett.

A magyarban háromféle megfelelése van: 1) a *j* megmaradt; 2) a *j*-ből affrikációval *ḋj́ (= gy)* lett; 3) a *j* eltűnt (valójában vokalizálódott). Mind a három megfelelést megtaláljuk mind a szó elején, mind pedig szó belseji helyzetben:

jég ~ osztj. *jèŋk* | vog. *jāŋk* | zürj. *ji* | votj. *jö* | cser. *ij* | md. *jɛj* | fi. *jää* | lpN. *jiegŋâ*.

1) *j*

a szó elején:

jég (rég. nyj. *gyég* is) ~ *jää* | (?) *jel ~ jälki* 'nyom' | rég. *jó* (manapság elhomályosulva folyónevekben, például *Sajó*; tkp. 'sós folyó') ~ *joki*.

Szó belsejében:

háj ~ kuu 'zsír, faggyú' | *hajnal* (elhomályosult összetétel, előtagja *haj-*) ~ *koi (< *koje)* | *éj* (rég. *é* is) ~ *yö (< *üje)* | *vaj ~ voi (< *βoje, *v-).*

A fi. *kuu* 'zsír, faggyú' szóban szabálytalan hangfejlődés ment végbe: az eredeti **kuje* alakból nem a szabályos **kui* lett, hanem a *kuu* 'luna, Mond' szó hatására *kuu* alak keletkezett.

2) *gy*

a szó elején:

gyalog (rég. *jalog* is) ~ *jalka* 'láb'.

A szó belsejében:

(?) *fagyal* 'Ligustrum vulgare' ~ *paju* 'Salix' | *kígyó* (rég. nyj. *kíjó* is) ~ *kyy* 'Vipera berus' *(< *küje)* | *négy* ~ *neljä* (a *négy* szóban a *gy* vagy a fgr. **j* folytatója, vagy pedig a magyarban a fgr. **lj* > magyar *l′* > *gy* változás történt).

3) *Ø*

a szó elején *i* előtt:

ideg ~ *jänne* | *íj, ív* ~ *jousi* | *isz*ik *(i-, isz-, iv-)* ~ *juoda* | *ívik (ív-)* ~ *juosta* | *íz* 'ízület, (vég)tag' ~ *jäsen.*

A szó belsejében:

észak (elhomályosult összetétel: *é-szak*) ~ *yö (< *üje)* | *úszik* (*úsz-*, de az *-sz* elhomályosult gyakorító képző) ~ *uida (< *uje-).*

62. FGR. *γ (?). Teljesen bizonytalan, hogy volt-e egyáltalán ilyen spiráns az alapnyelvben.

Vannak kutatók (például SETÄLÄ: FUFA.2: 41–2; COLLINDER: CompGr. 105–7; HAJDÚ: BUNy. 107), akik a a fgr. *γ-t feltételezik abban az esetben, amikor a finnben a *Ø* képviseletnek a lappban *kk* felel meg. Mások (többek között LAKÓ: FgrE. 34–5) ezeket a fgr. **k* fejleményeinek csoportjába sorolják. E. ITKONEN (FUF. 30: 8–9) a finn és a lapp alapján kikövetkeztetett *γ*-t másodlagosnak tartja: ez a korai ősfinnben csak a fgr. **k* folytatójaként jelenik meg hosszú magánhangzó után.

63. AFFRIKÁTÁK. Általános felfogás szerint a finnugor alapnyelvben két különböző affrikáta volt: palatalizálatlan *č* (vagy akár kakuminális *ċ*) és a palatalzált *ć* (vagy akár *ć́*). Ezek az affrikáták eredeti alakjukban csak a permi nyelvekben (néhány esetben az osztjákban és a cseremiszben) őrződtek meg, de az eredeti affrikáták közötti különbség minden mai finnugor nyelvben tükröződik.

Ettől a két affrikátától elkülönítve kell kezelnia nazális + affrikáta *ńć* (vagy *ńć́*) kapcsolatot, amelynek a fejlődése egészen más volt, mint a *ć* affrikátáé, de több szempontból teljesen párhuzamosan haladt a nazális + zárhang kapcsolat fejlődésével.

64. FGR. **č (ç̌).* A finnugor jésítetlen *č* affrikáta a magyarban *š*-sé változott, azaz az affrikáta elvesztette zármozzanatát *(tš > š).* Az osztjákban *ç̌* és *ș̌* van, a vogulban *š* és az ebből fejlődött *s*, a permi nyelvekben *ç̌,* a cseremiszben *ç̌*, *č* és *š*, a moksa mordvinban *č*, az erza mordvinban *š*, a finnben *h (< š < č)* és a lappban *c*. Figyelemre méltó, hogy a szó belseji *č*-nek a finnben néha *t* képviselete van, ami azt jelenti, hogy az affrikáta elveszítette résmozzanatát (*tš > t*).

š

például a szó elején:

sovány ~ mdE. *čova,* mdM. *šəva* | fi. *hupa (< *čupa);*

szó belsejében:

(?) *nyest* 'Martes foina' (a *-t* képzőnek látszik) ~ fi. *näätä* 'Martes martes' *(< *ńäčä).*

65. FGR. **ć (ć̌).* A palatalizált affrikáta fejlődése a magyarban általában kétféle volt: vagy elvesztette palatalizált jellegét, és *č* affrikátává lett, vagy a zárelem maradt el, s így *š* spiráns lett belőle. Mindkét fejleményt *(cs, s)* megtaláljuk mind a szó elején, mind a szó belsejében magánhangzók között.

A szabályos *cs* és *s* megfelelések mellett néha *sz* és *gy* is előfordul magánhangzóközi helyzetben.

A fgr. **ć* a finnben depalatalizálódott (elvesztette palatalizált jellegét), s miután záreleme is kiesett, a megfelelő réshanggá változott: *ć> c > s*, például a következő megfelelésekben:

csomó ~ md. *śulma* | fi. *solmu* | lpN. *čuol'bmâ (= čuoləbmå).*

1) *cs* a szó elején:

*csomó ~ solmu (< *ćolm-);*

magánhangzók között:

facsar ~ pusertaa (< **pućerta-*).

2) *s* a szó elején:

rég., nyj. *süly ~ syylä* 'szemölcs, bibircsók' *(< *ćükl'ä)*

Magánhangzók között:

ős (HB. *isemucut*, olv. *isemüküt*) ~ *isä (< *ićä).*

3) *sz* magánhangzók között:

(?) *keszeg* 'Abramis' ~ nyj. *keso* 'Abramis blicca' *(< *keć•).*

4) *gy* magánhangzók között

(?) hegy ~ nyj. *kasa* 'szöglet, sarok' (*kirven kasa* 'a fejsze élének nyél felőli csücske') *(< *kaca).*

66. FGR. **ńć (ńč́).* Ez az alapnyelvi nazális + affrikáta hangkapcsolat a magyarban, valamint a permi nyelvekben teljesen úgy fejlődött, mint a nazális + zárhang kapcsolat: a nazális hatására a rákövetkező affrikáta (vagy zárhang) zöngésült, majd a nazális kiesett (denzalizáció): *ńč́ > ńǯ́ > ńdj́ (= gy).* Ennek a hangfejlődésnek az egész menete az ősmagyarban játszódott le, mert már a legrégibb nyelvemlékekben is a *gy,* a denazalizáció végeredménye jelenik meg.

Néhány szóban mégis megőrződött a *gy*-t közvetlenül megelőző fejlődési fok *(ńdj́ = ngy),* ez aztán kedvező feltételt teremtett annak a szóalkotási módnak, amit szóhasadás néven ismerünk.

A finnben mind a denazalizáció, mind a depalatalizáció útján keletkezett affrikátából spiráns lett: *ńć > ć > c > s:*

agyar ~ osztj. *ańźàr* | vog. *ańśar* | zürj. *voǯir* | votj. *vaǯer*.

1) *gy*

húgy 'urina' ~ *kusi, kusta (< *kuńće)* | *magyar* (elhomályosult összetétel; előtagja: *magy*-) ~ vog. *mańśi* 'vogul (és osztják)'.

2) *ngy*

hangya ~ *kusiainen*.

A magyar *hangya* szó tulajdonképpen a *húgy* 'urina' szó képzett származéka, ugyanakkor hangtani változata. De TOIVONEN szerint (SKES.) a fi. *kusiainen* szó csak népetimológiásan kapcsolódik a *kusi* szóhoz; mégis valószínűbb, hogy a *kusiainen* a *kusi* szó származéka, ugyanúgy mint a magyar megfelel esetében.

67. LATERÁLISOK. A finnugor alapnyelvre két laterális mássalhangzót: egy dentális *l* és egy dentipalatális *l´* hangot tesznek fel. Néhány kutató az osztják megfelelés alapján lehetségesnek tartja, hogy az alapnyelvben postalveoláris *ļ* vagy kakuminális *ḷ* is volt, de ezt a feltevést általában elutasítják, l. ERKKI ITKONEN: SUKS. 58.

A palatalizált és nem palatalizált laterálisok közötti különbség megmaradt az ugor és a permi nyelvekben. A finn-volgai nyelvekben ezzel szemben depalatalizáció történt, úgyhogy ezekben a nyelvekben a kétféle finnugor laterális hangnak egy hang felel meg.

68. FGR. **l*. A magyarban, mint általában a többi finnugor nyelvben is, a finnugor *l* változatlanul megmaradt mind a szó elején, mind magánhangzóközi helyzetben. Csak az osztják nyelvjárásokban találunk más megfeleléseket (valójában az *l* mássalhangzó különböző változatait). Az egyes mássalhangzó-kapcsolatokban más fejlődési menet is mutatkozhat:

lúd ~ osztj. *lònt*, *ʌònt*, *tùnt* | vog. *lunt* | cser. *lùðə* 'vadkacsa' | (?) fi. *lintu* | lpN. *lod'de*, lpKo. *lonte* 'madár'.

Különböző megfelelések a magyarban:

1) *l* a szó elején

(?) *lak*, *lakik (lak-)* ~ *lakka* 'tető, a tető széles eresze; padlás; a fenyő széles koronája' | *lé*, *leves* (a *lé* szó *-s* képzős alakja) ~ *liemi* | *lel* ~ *lyötää* | *lélek (lelket)* ~ *löyly* 'gőz, pára' | *lesz* (*le-*, *lesz-*, *lev-*) ~ *lienee (lie-)* | *lő* (*lövö-k)* ~ *lyödä* | *lök* ~ *lykätä* | (?) *lúd* ~ *lintu*.

A szó belsejében. magánhangzók között:

al- 'alsó rész' (*alatt* stb.) ~ *ala*, *ala-*, *ali-*, *ale-* (például *alla* *<*al-na*) | *fél* (ige) ~ *pelätä* | *hal* (főnév) ~ *kala* | *hal* (ige) (*hal-*, *hol-*) ~ *kuolla* | *lélek* ~ *löyly* | *nyal* ~ *nuolla* | *nyel* ~ niellä | *nyíl* ~ *nuoli* | *öl* (főnév)~ *syli*.

2) *lk* > *l*, *ll*

Az *lk* hangkapcsolatból a *k* vagy kiesett, vagy úgy asszimilálódott, hogy az *l* elem minden esetben megmaradt:

gyalog ~ *jalka* 'láb' | *halad* ~ *kulkea* | *válik* (rég. *vál*) ~ *valkama* (a *-ma* képző) | *váll* ~ *olka*.

3) *lj* > *gy*

Az *lj* hangkapcsolat első összetevője, az *l* a *j* hatására palatalizálódott, aztán a *j* kiesett, *majd* az *l'*affrikátává változott: *lj* > *l'* > *gy*:

négy, *negyed* (a *-d* képző) ~ *neljä*.

4) *lm* > *m*, *rm*

Az *lm* hangkapcsolatból vagy kiesett az *l*, vagy *r*-é változott; az *m* elem mindkét esetben megmaradt:

csomó ~ *solmu* | *három* (*hármat*, vö. rég *hármu*) ~ *kolme* | *szem* ~ *silmä*.

69. A FGR. **ľ*. A magyarban ez a hang megmaradt, igaz, hogy ebben a formában csak nyelvjárási szinten; más nyelvjárásokban meg a köznyelvben az *ľj*-vé változott (írásban *ly* = *j*). A szó belsejében sporadikusan *j* > *gy* változás is történt, például:

meggy ~ osztj. *-məťˊ, -məʌ́ (βərməťˊ, βərməʌ́* 'Ribes rubrum, piros ribizli'; ebben a szóban a *βər* 'vér').

A különböző magyar és finn megfelelők:

A szó elején

1) *ly (= j)*

(?) *lyuk* (alakváltozata *lik*) ~ *loukko*;

magánhangzók között

(?) *hályog* ~ *kalvo* 'hártya' | *süly* ~ *syylä*;

2) *gy* magánhangzók között:

fagy (nomenverbum) ~ *palaa*.

70. FGR. **r* TREMULÁNS minden finnugor nyelvben változatlanul megmaradt, akár a szó elején állt, akár a szó belsejében, nem számítva a votjákot, ahol a szóeleji *r ž*-vé változott:

ravasz (rég. 'róka') ~ cser. *rə̂ββə̂ž, reβež* | md. *ŕiv́eś* | zürj. *ruć* | votj. *žićį* | fi. *repo* | lpR. *rēpī* (a magyar *-sz*, a cser. *-ž,* a md. *-ś*, a zürj. *-ć* és a votj. *-cį* képzők).

A fgr. **r* magyar megfelelői tehát

r a szó elején:

(?) *rak* ~ *rakentaa* | *ravasz*, *róka* (a *-ka* kicsinyítő képző) ~ *repo* | (?) *rokon* (rég. 'vmihez közel, vminek a közelében; közeli'; az *-n* eredetileg lokativus rag.) ~ *rakas*.

Szó belseji helyzetben:

ár 'cipészszerszám' ~ *ora* 'hegyes fúró, tüske, cipészár' (vö. szanszkr. *ā́rā* 'cipészár' | *ár* 'ellenérték' ~ *arvo* (vö. szanszkr.

arghá- 'érték, ár' | *árva ~ orpo* (vö. szanszkr. *árbha-* 'kicsi, gyenge, törékeny, fiatal' lat. *orbus* 'árva' | *fúr ~ purata* 'fúr, lyukaszt'; *pura* 'fúró' | *kér~ kerjätä* 'koldul, kéreget' | *kéreg* (rég. *agykér* 'agyhártya', *haskér* 'hashártya') ~ nyj. *keri(tuohi)* 'a nyírfa lehántott kérge helyén nőtt új réteg, kéreg' | (?) *kerül*, *kering* (a *ker-* alapszóból képzett szavak) ~ *kieriä* 'gurul' | *mar, morzsa* (a *mar* ige származéka) ~ *muru* 'morzsa, törmelék' | (?) *szár* (rég. 'lábszár') ~ *sääri* 'lábszár' | *szarv*, *szaru ~ sarvi* | *szúr ~ survoa* 'tör, összetör, zúz' | (?) *varjú ~ varis* | *vér ~ veri*.

71. NAZÁLISOK. Feltételezik, hogy a finnugor alapnyelvben négy nazális hang volt: bilabiális *m*, dentális *n*, dentipalatális *ń* és palatális *ŋ*. Az első három minden fonetikai helyzetben előfordul, de az utolsó, a palatális nazális kizárólag a szó belsejében.

72. FGR. **m*. Szókezdő helyzetben minden finnugor nyelvben változatlanul megmaradt. A szó belsejében az **m*-nek a magyarban vagy *m* felel meg, vagy a fgr. **m* bilabiális *β* fokon át labiodentális *v*-vé alakult. Az utóbbi esetben a szóvégre került *β* vokalizálódott (eltűnt):

men-, nyj. *mén-* (< *megy*, *menni*) ~ osztj., vog. *mən-* | zürj. *mun-* | votj. *miṇ-* | cser. *mi-*, *mij* | fi. *mene-* | lpL. *manna-*, lpN. *mânnâ-t*.

A finnugor bilabiális nazális különböző megfelelői a magyarban:

1) *m* a szó elején:

magyar (elhomályosult összetétel, előtagja *magy-*) ~ vog. *mańśi* 'vogul' | *máj ~ maksa* | *megy* (*men-*) ~ *mennä* | *méh~ mehiläinen* (vö. szanszkr. *makša* 'légy') | *meny ~ miniä* | (?) *menyhal* 'Lota vulgaris' (az összetétel előtagja *meny-*) ~ *monni* 'Silurus glanis' (az egyeztetés a magánhangzók miatt bizonytalan) | *méz ~ mesi* (vö. szanszkr. *mádhu-* 'méz, édes ital') | *mi ~ me* | *mi ~ mikä (mi-)* | rég., nyj. *mony*'tojás, here' ~ *muna* 'tojás' | *meg-*, *mög (mögött, mögül, mögé) ~ myö- (myötä, myös).*

Magánhangzók között:

(?) rég., nyj. *eme* 'nőstény, anyadisznó' ~ *emä* (különböző jelentéseit l. NS.) | (?) rég. *emik* 'szopik' (vö. *csecsemő*) ~ *imeä* | (?) *homorú* (rég. 'domború' is) ~ *kumara* 'hajlott, görbe'.

Az ehhez a csoporthoz tartozó mindhárom megfelelés a hangutánzó, deskriptív jelleg miatt bizonytalan.

Az *lm* > *m*, *rm* hangkapcsolatban:

csomó ~ *solmu* | *három* (rég. *harmu*) ~ *kolme* | *szem* ~ *silmä*.

2) *v, Ø*

háló ~ nyj. *kalin* (*kalime-*) 'kerítőháló' | (?) *hő*, *heves* ~ *kiima* | *lé*, *leves* ~ *liemi* | *név* (tb. *nevek*) ~ *nimi* | *szív* (acc. *szívet*), rég. *szű* (acc. *szivet*) ~ *sydän* (*sydäme-*) | *velő* (acc. *velőt*) ~ *ydin (ytime-)*.

A *v* és a *Ø* kezdetben paradigmatikusan váltakoztott, mint ma is néhány szóban (*hő* : *heves*, *lé* : *leves*), de analogikusan vagy a *v* állandósult valamennyi fonetikai helyzetben (így történt a *szív* szó esetében: a rég. *szű* : *szivet* tőváltakozás *szív* : *szívet* váltakozássá tolódott el analógiásan), vagy a *Ø* képviselet terjedt ki a szó egész paradigmájára *(velő* : *velőt)*.

73. FGR. **n.* Az alapnyelvi dentális nazális *n* általában minden finnugor nyelvben ilyen alakban őrződött meg, bár a rokon nyelvek egyrészében az *n* helyén palatális magánhangzó előtt szabályosan szekunder *ń* jelenik meg:

név ~ osztj. *nèm* | vog. *nèm* | zürj., votj. *ńim* | fi. *nime-* (nom. *nimi*) | lpL. *namma*, lpN. *nâmmâ.*

A magyar megfelelés kivétel nélkül minden helyzetben *n*.

Szó elején:

négy ~ *neljä* | *név* ~ *nimi* | *néz* (tő: *né-;* a *-z* elhomályosult igeképző) ~ *nähdä*.

Szó belsejében:

rég., nyj. *fan* ~ *puna* 'piros szín' | *fon* ~ *punoa* | *ín* (tb. *inak*) ~ *suoni* | *megy (men-)* ~ *mennä* | (?) *napa* (*nap-*; a szóvégi *-a* elhomályosult egyes szám. 3. személyű birt. szem. rag) ~ *anoppi*.

A *napa* ’anyós’ szó csak abban az esetben tartozik ide, ha valóban úgy keletkezett, mint azt általában feltételezik: egy eredeti **anapa* alakból. De tisztázatlan marad, hogy eshetett ki a szó elejéről az *a*.

74. FGR. *ń*

A palatalizált *ń* mind az ugor, mind a permi nyelvekben változatlanul megmaradt; a cseremiszben, a mordvinban és a finnben depalatalizálódott, a finnben LAURI POSTI szerint (FUF. 31: 26–9) a germán nyelvek hatására:

nyel ~ osztj. *ńèl* | vog. *ńɛlt-* | zürj. *ńi̯l* | votj. *ńel-*, *ńi̯l-* | cser. *nel-* | md. *ńiĺe-* (másodlagos *ń* palatális magánhangzó előtt ?) | fi. *niele-* | lpN. *njiellât (= ńièllà^{h}t).*

A magyar megfelelő

ń (= ny)

szókezdő helyzetben található párhuzamok:

nyal ~ *nuolla* | *nyel* ~ *niellä* | *nyíl* ~ *nuoli* | (?) *nyest* ’Martes foina’ (a *-t* képzőnek tűnik) ~ *näätä* ’Martes martes’.

A szó belsejében:

(?) *huny* (ti. *szemet*) ~ *kyynysilmä* ’összehúzott, hunyorgó szem’ | *íny* ~ *ien* (*ikene-*) | *könny* ~ *kyynel* | *könyök* ~ *kyynärä* (’régi hosszmérték’) | *meny* ~ *miniä*.

75. FGR. **η*. A palatális nazális *η* az alapnyelvben csak szó belsejében fordult elő. Így eredeti alakjában maradt meg a lappban, a cseremiszben, a votjákban meg az obi-ugor nyelvekben. A finnben és a magyarban megváltozott. A finnben labiodentális *v* lett belőle, s ennek kiesése után a két egymás mellé került rövid vokálisból hosszú hang fejlődött. A magyarban kétféle megfelelése van: 1) a finnugor *η*-ből *v* lett vagy kiesett; 2) *g*-vé fejlődött:

fő, fej ~ vog. *pɛ̯η, päŋk* | zürj. *pom* ’vminek a vége’ | votj. *puη*, *pun*, *pum* | md. *ṕe*, *ṕä* | fi. *pää*.

Hangképviseletek a magyarban:

1) *v, Ø*

A változásnak úgy kellett lejátszódnia, hogy a finnugor *η* az ősmagyarban először talán palatális zöngés spiránssá *(γ),* majd ez a **γ* két magánhangzó között *v*-vé változott; de a szóvégre kerülve beolvadt a megelőző magánhangzóba, azaz kiesett. A **γ* magánhangzóközi helyzetben is kieshetett, s az így keletkezett hiátus kitöltésére született a *j* hang.

Ehhez a csoporthoz tartoznak a következő párhuzamok:

fő, *fej* ~ *pää (< *päŋä* vagy **päŋe)* | *hó* 'hónap' ~ *kuu (< *kuŋe)* | (?) *öv* ~ *vyö (< *βüŋä* vagy *v-*) | *tő* (*tövet*) ~ *tyvi (< *tüŋe)* | *vő* (személyragos alak *ve-je*) ~ *vävy (< *βäŋe* vagy **v-).*

2) *g*

Az ősmagyarban a finnugor *η* utáni helyzetben kifejlődött egy homorgán képzésű **k* vagy **g* zárhang, s az így kialakult **η*k vagy **ηg* hangkapcsolatból denazalizációval éppen úgy, mint az eredeti **ηk* hangkapcsolatból zöngés *g* keletkezett.

Ide tartoznak az alábbi párhuzamok:

ég (főnév) ~ *sää* 'időjárás' *(< *säŋä* vagy **säŋe)* | *egér* ~ *hiiri (< *šiŋere)* | *fog* 'fűrész, gereblye, fésű stb. foga is' ~ *pii (< *piŋe)* | *fogoly* 'Perdix perdix' (az *-ly* képző) ~ *pyy* 'Tetrastes bonasia' *(< *püŋe)* | *jég* ~ *jää (< *jäŋe)* | rég. *meg*, *mög* 'hátsó rész' *(mögött)* ~ *myö-* (vö. *myötä*, *myös* stb.) *(< *müŋe).*

(Az alapnyelvi szavak hangalakjára l. ERKKI ITKONEN: FUF. 30: 1–54; BJÖRN COLLINDER: ComGr. 405–15.)

76. KÉSŐBB KELETKEZETT MÁSSALHANGZÓK. A mai magyar nyelv mássalhangzó-rendszere a következő:

	Zár	Rés	Zár-rés	Oldalsó	Pergő	Orr
Ajak	*p b*					*m*
Ajak-fog		*f v*				
Fog	*t d*	*sz z* *zs s*	*c dz* *cs dzs*	*l*	*r*	*n*
Fog-íny			*ty gy*	*ly*		*ny*
Íny	*k g*	*χ́ j*				*η*
Gége		*h*				

Mindegyik mássalhangzó állhat a szó belsejében kettőzötten is.

Ebből a 28 mássalhangzóból egy (az *ly = j*) csak a helyesírásban őrződött meg, kettő *(χ́* és *η)* csak a *j*-nek, illetve az *n*-nek a kombinatorikus variásaként él, így tehát 25 önálló fonéma van. Ha ezt a rendszert összevetjük a finnugor alapnyelvi mássalhangzó-rendszerrel (l. a 79. lapon), látjuk, hogy a magyar nyelv önálló történetében, elsősorban az ősmagyar korban a konszonantizmusban nagyon mélyreható változások történtek.

A legfontosabb változások a következők:

1) Önálló alapnyelvi fonémából egy másik mássalhangzó önállótlan variánsa lett, mint az *η* esetében, vagy csak nyelvjárási szinten maradt meg, mint azt az *l′= ly* fonéma története mutatja.

2) Teljes sorok kiestek a rendszerből, mégpedig majdnem minden zöngés spiráns *(β, δ, δ́),* valamint az eredeti dentipalatálisok *(ś, δ́, ć* és *ĺ).*

3) Új mássalhangzók születtek, vagy teljes sort alkotva, vagy a meglevő sorok kiegészítéseként régi mássalhangzókból, vagy mássalhangzó-kapcsolatokból belső fejlődés útján. Így alakult ki minden zöngés zárhang: *b (< *mp), d (< *nt), g (< *ηk);* a zöngétlen réshangok ugyancsak: *f (< *p), h (< *k);* a zöngés spiráns *z (<*t),* valamint a zöngés affrikáta is: *gy (< *ńć́).* Mindehhez a germinátáknak a zárhangok sorából kiindulva kiterjedtek az egyéb mássalhangzó-sorokra is.

4) A magyar nyelvben megjelentek teljesen új mássalhangzók is, mégpedig olyanok, amelyeknek nincs előzménye az alapnyelvi konszonantizmusban. Az újítások mégis az eredeti rendszerből kaptak ösztönzéseket, s az idegen nyelvi kölcsönzések is azonos irányba hatottak. Részben a rendszer belső fejlődése útján, részben idegen hatásra keletkezett a zöngés dentális spiráns, a *zs;* a dentális affrikáták: *c*, *dz*, *dzs* és a dentipalatális *ty*.

5) A felsorolt változások során a mássalhangzó fonémák rendszere a korábbinál teljesebbé, következetesebbé és egységesebbé vált. A nyelvben új fonológiai ellentétezési lehetőségek léptek fel, s expanziós hatásukra egész oppozíciósorok léptek fel.

Így például a zöngétlen és zöngés mássalhangzók oppozíciója (ez az alapnyelvben még egyáltalán nem létezett) szinte teljessé vált a zárhangok, a réshangok és az affrikáták sorában. Ide tartoznak a zárhangoknál a *p–b*, *t–d*, *k–g* oppozíciók; a réshangok sorában az *f–v*, az *sz–z* és *s–zs* párok, valamint a *c–dz*, *cs–dzs*, *ty–gy* affrikáta párok.

A másik fontos fonológiai változás az volt, hogy a rövid mássalhangzók és a geminátáik szembenállása az egész rendszerben megvalósult.

A magyarban tehát vannak olyan mássalhangzók, amelyek nem származtathatók a finnugor alapnyelvi hangrendszerből, hanem belső hangfejlődés útján keletkeztek, vagy idegen nyelvből átvett kölcsönzésekkel honosodtak meg a magyarban. A legújabb keletkezésűek: *zs*, *c*, *dz*, *dzs* és *ty*.

77. A *zs* HANG. A zöngés dentális *zs* réshang fejlődéstörténetében három lehetőség vehető számba.

1) A zöngétlen *s* zöngéssé vált, ha zöngés mássalhangzó elé került, s így jelent meg a nyelvben a zöngétlen *s* zöngés párja, a *zs*. Példaként lássuk a *hasít* igét! Régebbi alakja a *hasojt*, de még eredetibb a *hasokt*. Ez tulajdonképpen a régi, de a nyelvből már hiányzó *haso-*, *has-* alapszó származéka (a *kt* > *jt* > *ít* képző benne). Ugyanebből a *haso-* tőből képezzük a *hasogat* gyakorító igét. A

hasít és a *hasogat* származékokban a régi finnugor zöngétlen *s* spiráns van. De az ősmagyar korban hatni kezdett a Horger-törvény (a két nyíltszótagos tendencia), s ennek következtében a *hasogat* alakból *hasgat* keletkezett, és ebben az *s* egy zöngés mássalhangzó elé került. Ebben a helyzetben asszimilálódott, hasonult, azaz zöngésült *zs*-vé. A nyelvben így felbukkant *zs* még nem volt önálló fonéma, hanem csak az *s*-nek alkalmi variánsa.

2) A *zs* kialakulásának másik lehetősége az volt, hogy az új hangot különössége és erősen affektív jellege miatt kezdték új hangutánzó szavakban felhasználni, mint például *zsong*, *zsibong*, *hemzseg* stb.

3) Ugyanebben az irányba hatottak a magyarba került idegen szavak is, mint például a szláv eredetű *zsír*, vagy a németből átvett *zsold*. A kölcsönzött szavakban a *zs* nagyon idegenszerűnek tűnt, épp ezért expresszívnek is, ez fokozta használatát, és a kifejezés hatásossága érdekében olyan régi szavakban is *zs*-vel helyettesítették a zöngétlen *s*-et, amelyekben nem számolhatunk a hasonulás zöngésítő hatásával. Például a cseh eredetű *zsib(vásár)* jövevényszó esetében az eredeti *sib(vásár)* a magyarban változott zöngés kezdetűre.

Lassacskán a *zs* elterjedt, s a hangrendszerben önálló fonémává lett. Az egész fejlődés az ős- és ómagyar korban történhetett. A szláv hatás kezdeti szakaszában a szláv szavak *zs*-jét még *s*-sel helyettesítették például a szláv eredetű *Kenese* (< szl. *Kneža*) helynévben. Később ugyanez a szó újra bekerült a magyarba, de ekkor már *zs* hanggal: *Kneža* > *Kanizsa*. A szó két átvétele közötti időszakban gyökeresedett meg a magyarban az új *zs* hang. Az első írásos adat a *zs* meglétére a HB. *ysaac* (olv. *Izsák*) szava.

Vö. KNIEZSA ISTVÁN: MNy. 29: 94–104, 142–57.

78. A *c* HANG vagy az ősmagyar kor második felében, vagy az ómagyar korban jelent meg a magyar nyelvben. A *c* mássalhangzó keletkezhetett egymás utáni *t*-ből és *sz*-ből, amelyek affrikátává

olvadtak össze, például *lát-sz* > *lácc*, *tart-sz* > *tarc* (a helyesírásban *látsz*, illetve *tartsz*).

Másrészt a *c* forrásai lehettek még szláv vagy német jövevényszavak, például szl. *opatica* > m. *apáca*, ném. *Panzer* > m. *páncél*.

A honfoglalás idején a magyarban még nem volt *c* affrikáta. Ennek bizonyítéka többek között az a tény, hogy a legkorábban átvett német és szláv szavak eredeti *c*-jét *t*-vel vagy *cs*-vel vettük át. Például szl. *němъcь* > m. *német*; szl. *cer* > m. *cser(fa)*. ném. *zapp(e)* > m. *csap*.

A *c* első előfordulása a Bíborbanszületett Konstantin művében a *Tisza* folyó nevében van (gör. *Τίτζα;* olv. *Titsza*). Másik példa a TA.-ből: *Castelic* (olv. *Kasztelic*) helynév, ma *Kesztölc*.

79. A *dz* HANG. A *dz* hang a zöngétlen *c* affrikáta zöngés párja. Ez még ma is idegenszerű és ritka. Valószínűleg belső fejlődés útján keletkezett. Keletkezésének első oka az lehetett, hogy a zöngés–zöngétlen ellentétezés kezdett a mássalhangzó-rendszerben teljessé válni, s így szükség volt a *c* zöngés párjára is. Az új hang először csak mint a *c* kombinatorikus variánsa jelent meg a képzés helye szerinti hasonulás érvényesülésekor. Például *tánc* (ném. jövevényszó) – *táncba* (olv. *tándzba*). Aztán terjedni kezdett, felépett más hanghelyzetben is, végül önálló fonéma lett belőle.

80. A *dzs* HANG egészen fiatal mássalhangzó, még nem volt meg a hangrendszerben, amikor az oszmán-törökből jövevényszavakat kezdtünk átvenni. Az oszmán-török *dzs*-t kezdetben *zs*-vel helyettesítették mint a hozzá artikuláció és akusztikai hatás szempontjából legközelebb álló hanggal, például m. *zseb* < oszm. *ǯäb*. Ez a kezdetben idegen hang állandósult, amikor a török hódoltság korában (1500–1600) egyre növekvő mértékben vettünk át oszmán-török szavakat. Például a *findzsa* és más szavakkal együtt a *dzs* hangot is átvettük A *dzs* a magyar mássalhangzó-rendszerbe a *cs* affrikáta zöngés párjaként illeszkedett be, de még manapság is nagyon ritka hang.

81. A *ty* HANG. Az írásszokás világosan bizonyítja, hogy a HB. *latiatuc* alakjában az 1200-as évek elején a *t* + *j* külön hangzott *(lát-játuk),* nem úgy mint ma *(láttyátok).* A névszó és az ige ragozási rendszerében a *t* és a *j* nagyon gyakran kerül egymás mellé, mivel számos szó *t*-re végződik *(bot, lát),* és számos toldalék kezdőik *j*-vel (például a 3. személyű. birtokos. személyrag vagy a tárgyas ragozás több személyragja). A *t* + *j* hangkapcsolat esetében megszokásból a gyors és az artikuláció világos voltával nem törődő kiejtés összeolvadást eredményezett: *t* dentális zárhang + *j* palatális spiráns > *ty* affrikáta. Joggal tehetjük fel, hogy az összeolvadás néven ismert hangtörvény már az ómagyar kor vége felé feltűnt a nyelvben. Példa az összeolvadásra: *botja* (olv. *bottya*), *látja* (olv. *láttya*). Az összeolvadás érintette az idegen eredetű szavakat is: lat. *hostia* > m. *ostya*.

A *ty* affrikáta esélyét növelte a rendszerbe való beilleszkedésnél, hogy már az ősmagyar kortól megvolt a *gy (= ɟj* < fgr. **ńć* vagy **ńč́),* s a *ty*-re ennek zöngétlen párjaként szükség volt a rendszer teljessé tétele érdekében.

82. A MÁSSALHANGZÓK IKERÍTÉSE (GEMINÁCIÓ). Az ikerítés néven ismert hangfejlődési tendencia számottevő jelenség a mai magyarban is. Az ikerítés úgy jelenik meg, hogy az eredetileg rövid mássalhangzó kettőződik főleg morfémahatáron (szóhatáron vagy a tő és toldalék határán). Az *egy gomb* kapcsolatban a *gy* hangot röviden ejtjük, de az *egy ember* szerkezetben az eredetileg egyszerű *gy* két magánhangzó közé kerül, s kettőzve ejtjük. Ugyanígy az *egyes* származékszót: *eggyes*, mivel itt a *gy* a tő és a toldalék határán magánhangzók között áll.

A köznyelvinél szélesebb hatóköre van az ikerítésnek a népnyelvben, ahol főleg a melléknevek *-s* képzője geminálódik, ha két magánhangzó közé kerül. A keleti nyelvjárásokban az *erősen* szó *erőssen*-nek hangzik. A nyugati részen a gemináció megjelenhet három vagy több szótagú *-s* képzős melléknevekben is: *tökéletes – tökéletessen*.

Az ikerítés az ősmagyar kor első századaiban kezdett hatni. Az ősmagyar korban keletkeztek olyan elemek, amelyek váltakozhattak, mint például a *-b-/bb* középfokjel vagy a múlt idő *-t/-tt* jele. A középfok jelének eredeti alakja kétségtelenül *-b* volt (ez a fgr. **mp* hangkapcsolatból denazalizáció útján keletkezett), például **időseb.* A szó különböző alakjaiban megvolt a lehetőség, hogy a *b* magánhangzóközi helyzetbe kerüljön, ahol megtörténhetett az ikerítés: **idősebek* > *idősebbek*, s ebből a fonetikai helyzetből kivált a *-bb* mint a középfok jele, és önállósult, majd szóvégen is megjelent: *idősebb*. Vegyük figyelembe, hogy az *idősebek* alak fejlődése más irányt is vehetett, mégpedig a Horger-törvény szerint: *idősbek*, s ebből vonták el az *idősb* alakot.

Azonos módon született a múlt idő eredeti *-t* jele mellé a geminált *-tt* is. A HB.-ben még a mai *adott* alaknak megfelelő *odut* van (tulajdonképpen passzív 'adatott' jelentésben); a HB.-ben feltűnik már a geminált változat is, de még csak két magánhangzó között: *odutta vola*.

Az ikerítésre, annak fonetikai és morfológiai okaira lásd PAPP ISTVÁN: LMH. 153–5.

83. A SZÓKEZDŐ MÁSSALHANGZÓ-TORLÓDÁS FELOLDÁSA. A szó elején a magyarban nem állhat két vagy több mássalhangzó, kivéve a hangutánzó szavakat (például *krákog*) meg a legújabban átkerült idegen eredetű szavakat *(professzor, strófa)*. A régebbi jövevényszavakban a torlódást különbözőképpen küszöbölték ki.

1) A mássalhangzók közé rövid vokális beiktatása, például szl. *bratъ* > *barát* (vö. HB. *bratim*) | szl. *kral* > *király* | középfelnémet *zwec* > *cövek* | lat. *planta* > *palánta*.

2) A mássalhangzó-kapcsolat elé kerül egy ejtéskönnyítő magánhangzó: lat *schola* > *iskola* | szl. *stolъ* > asztal | ném. *Stall* > *istálló*.

3) A mássalhangzó-kapcsolat valamelyik eleme kiesik: szl. *svobodъ* > *szabad* | ném. *zwickel* > *cikkely*.

A magánhangzók

84. RÖVID MAGÁNHANGZÓK AZ ÓMAGYAR KOR KEZDETÉN. A magánhangzók története jóval bonyolultabb, mint a mássalhangzóké. A nyelvjárások hangfejlődési különbségeit sokkal nagyobb mértékben kellene figyelembe venni, mint a mássalhangzók vizsgálatához, hiszen a vokálisok sokkal változékonyabbak, mint a mássalhangzók, és fejlődésük erősen függ a hangkörnyezettől, hangsúlyviszonyoktól stb. Éppen ezért a finnugor alapnyelvi vokalizmust nagyon nehéz rekonstruálni. A különböző kutatók kísérletei a vokalizmus fő jellegzetességeinek felvázolására jelentős mértékben különböznek egymástól.

A legmegfelelőbb kiindulási pont tehát csak a legrégibb magyar nyelvemlékek kora, mivel a szavak írott alakja viszonylag biztos alapot nyújt a következtetések számára.

Az ősmagyar kor végén, illetve az ómagyar kor elején ilyen volt a rövid magánhangzók rendszere:

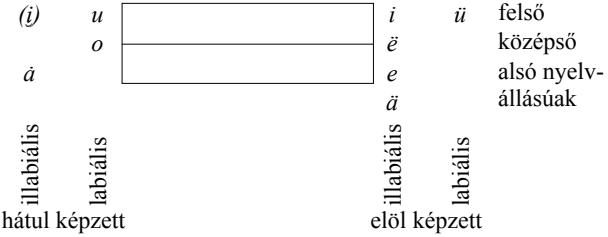

85. A VELÁRIS *į* HANG PROBLÉMÁJA. Számos magyar kutató szerint az ősmagyarban, de talán még az ómagyarban is, legalábbis az elején, a veláris *į* hang még megvolt a magánhangzó-rendszerben. Bizonyítékként a következő tényekre utalnak:

1) Néhány rokonnyelvben, például a zürjénben és a votjákban megvan a veláris *į:* zürj. *oliį* 'lenni, votj. *ulnį* 'ua'. Ezt a veláris *į*-t alapnyelvi örökségnek tekintik.

2) A magyarban vannak olyan *i*-s tövek, amelyek rokonnyelvi megfelelőiben vagy palatális, vagy veláris *į* van: *visz – visz-nek*

(vö. fi. *viedä*), de *iszik – isz-nak* (vö. fi. *juoda*); *víz – víz-et* (vö. fi. *vesi*), de *nyíl – nyíl-nak* (vö. fi. *nuoli*). Ezt a kettősséget azzal lehet magyarázni, hogy az egyik csoportban az *i* vagy *í* mindig palatális volt, de a másiknak a magánhangzója kezdetben veláris, s a palatálissá válás csak a magyar nyelv újabb jelensége.

3) A harmadik bizonyíték, hogy a magyarban volt veláris *į,* az, hogy a legkorábbi török kölcsönzéseket is veláris *į*-vel vettük át, s ezek csak később váltak a magyarban *u*-vá (tör. **arįq* > m. *ąrįk* > *áruk* > *árok*), palatális *i*-vé: tör. **jīr* > **įr* > m. **įr* > *ír*.

Az újabb kutatások tükrében mindhárom bizonyíték mégis tarthatatlannak látszik. Osztanunk kell E. ITKONEN véleményét (Vir. 1945: 158–82; 1951: 440–50; FUF. 31: 332–40; SUKH. 62–3), aki szerint a finnugor alapnyelvben nem volt veláris **į*; a zürjénben és más rokonnyelvekben a veláris *į* későbbi eredetű, s csak e nyelvek külön életében keletkezett. Továbbá: az *iszik – isznak* stb. mély hangrendűen toldalékolt *i*- töveket nem feltétlenül kell veláris *į*-re visszavezetni, hanem egyszerűen olyan veláris alakokra, amelyekre az egyes rokon nyelvekben található megfelelőik utalnak (pédául fi. *juo*- 'iszik', lapp *jukkát* < **jūke*-). És harmadszor: a török jövevényszavak veláris *į*-je nem feltétlenül a kölcsönzést követően változott palatális *i*-vé, hanem lehetséges, hogy az idegen hangot már a kölcsönzéskor rögtön a hozzá legközelebb álló *u*-val vagy *i*-vel helyettesítették (lásd fentebb az *árok* és az *ír* kölcsönszavakat!).

86. A LABIÁLIS *a* HANG KELETKEZÉSE. A finnugor alapnyelvből öröklött illabiális rövid *ȧ* hang még élt a magyar nyelv legkorábbi korszakaiban, de több jel utal arra, hogy lassacskán kezdett kiveszni a magánhangzó-rendszerből, s kitérni az újabb labiális *a* útjából. A kiveszés feltehetően nem volt gyors változás, bár minden illabiális *ȧ*-t érintett. Az első lépés minden valószínűség szerint az volt, hogy az illabiális *ȧ* labiális *a*-vá változott minden helyzetben, kivéve a hosszú illabiális *á*-t megelőző szótagot (bizonyára ennek az illabiális magánhangzónak az asszimiláló hatása miatt), vala-

mint az újabb jövevényszavakban. Néhány mai nyelvjárásban ugyanis az illabiális rövid *ȧ* általános használatú a labiális *a* mellett, de csak a hosszú illabiális *á*-t megelőző szótagban *(kapa*, de *kȧpál)* emellett érdemes megjegyezni, hogy szórványosan a köznyelvben is lehet rövid illabiális *ȧ* hangot hallani idegen szavakban *(ȧkȧdémiȧ)*. Ugyanez lehetett a helyzet a HB. idején, az 1200-as évek elején, vö HB. *paradisum* (olv. *pȧrȧdicsum*), HB. *halal* (olv. *hȧlál*).

A labiális *a* két forrásból származik: egyrészt az illabiális *ȧ* vált labiálissá; ez az ún. labiális tendencia, például (tör. *balta* >) *bȧltȧ* > *balta*. Másrészt a felső és a középső nyelvállású rövid magánhangzók kezdtek egy fokkal nyíltabbá válni, így a régi *o* hangokból általában nyíltabb labiális *a* keletkezett. Például TA. *hodu* > mai *had*. Ez a két fejlődési vonal az ómagyar korban azonos eredményre vezetett, a labiális rövid *a* hang keletkezéséhez: *ȧ* > *a* (labializáció), *o* > *a* (nyíltabbá válás).

Amikor a magyarok átvették a latin betűs írást, már a kezdet kezdetén jelentkeztek a nehézségek: hogy lehet a latin ábécét a latintól eltérő hangok jelölésére alkalmazni? Az ilyenfajta problémák közül talán az éppen születőben lévő labiális *a* okozta a legtöbb vesződséget. A labiális *a* lejegyzésére első lehetőségként kínálkozott az *a* betű. Ez már csak azért is természetes eljárás volt, mert abban az időben a kiejtés úgy ingadozott, hogy ugyanazokban a szavakban még a régi módon az illabiális *ȧ*-t ejtették, de emellett már divatozni kezdett az új labiális vokális is: *bȧltȧ* ~ *balta*. A labiális *a* írására másik lehetőség is adódott. Ez a hang akusztikailag nagyon közel áll az *o*-hoz; s mindehhez a régi *o* kezdett *a*-vá változni, s olyan ingadozás jelent meg, hogy ugyanazt a szót *o*-val vagy *a*-val hangoztatták, például egyesek még *hod(u)*-t, de mások már *had*-at. Így aztán nem csoda, hogy a labiális *a* írásában is megjelenik az ismert ingadozás. Például a TA. *balatin* ~ *bolatin* adatának kétféle leírásából világos, hogy a 11. század közepe táján a mai ejtésmód már kezdett terjedni.

A régi illabiális *ȧ* magánhangzó teljesen kiveszett a köznyelvből és a nyelvjárások többségéből. Vannak olyan nyelvjárások, amelyekben a köznyelvi *a* helyén minden helyzetben *ȧ* van. Ezek olyan peremnyelvjárások, amelyekben – egymástól függetlenül – megőrződött a nyelvi fejlődés korábbi foka.

LAZICZIUS GYULA (MNyTK. 65; 1943) megpróbálta újból feléleszteni azt a régi elméletet, mely szerint a magyarban sosem volt illabiális *ȧ* vokális, hanem a nyelv önálló életének kezdetétől csupán labiális *a*.

87. AZ *ö* HANG KELETKEZÉSE. Az első nyelvemlékek idején még nem volt *ö* hang. Csak az ómagyar korban keletkezett – hasonlóan a labiális *a* magánhangzóhoz – szintén két különböző hangfejlődési tendencia (labializáció és nyíltabbá válás) eredményeként. Egyrészt az *ü* vált nyíltabb *ö*-vé, másrészt a zárt *ë* labializálódott. Nagyon érdekes, hogy az új magánhangzó keletkezéséhez nem volt elegendő egyetlen fejlődési irány, hanem két, azonos eredménnyel járó tendenciát kívánt meg.

A HB. nyelvében még egyáltalán nincsen *ö*; a mai *ö* hangok helyén *ü* áll. Csak 1200 után ment végbe az *ü* > *ö* változás, például HB. *szüm* > nyj. *szöm*; HB. *ürdüng* > *ördög*. Feltételezhető, hogy ez a változás azért ilyen késői, mert maga az *ü* is többnyire az ómagyar kor *i* hangjaiból labializálódott, például *szim* > HB. *szüm*.

Néhány ritka esetben pedig az új *ö* hang az eredeti *ë* hangok labializációjával született. A régi nyelvben például a *zeld* alak volt általános. (vö. osz. *zäldä*). Ahhoz ugyanis időre volt szükség, hogy az eredeti nyílt *e* zárt *ë*-vé váljon, s csak ezután mehetett végbe az *ë* > *ö* labializáció: *zeld* > *zëld* > *zöld*.

88. AZ *e* HANGOK. A mai nyelvjárások egy részében – éppen úgy, mint a köznyelvben – egyféle rövid *e* hang van, mégpedig nyílt (alsó nyelvállású) *e* (például *ember*). Más nyelvjárásokban meghatározott helyzetekben vagy nyílt *e,* vagy zárt (középső nyelvállású) *ë* található *(embër)*. Nyilvánvaló, hogy az eredeti állapotot az utóbbiak őrizték meg jobban.

Majdnem bizonyos, hogy az ős- és ómagyar korban két különböző *e* hang volt: zárt *ë* és nyílt *e*. De ennek nincs és nem is lehet közvetlen bizonyítéka, mert a kétféle *e*-t megkülönböztető írásmód soha nem szilárdult meg a helyesírásban.

Az a kérdés is teljesen nyitott, hogy a régi magyarban két vagy éppenséggel három *e* hang volt-e. Vannak világosan amellett szóló tények, hogy a magyarban a 10. században volt legalsó nyelvállással képzett *ä* hang is, amelyet az idegen fül *a*-nak érzékelt. Ez lehetett az oka, hogy egyes magyar szavakban az *e*, helyesebben az *ä* vokálist Konstantinos idejében a görög *a* hanggal érezték azonosnak, és *α* betűvel jelölték, például *Ἄτελ* (*ātel* < m. *ätel* < tör. *ätil* 'folyónév'). De azt nem tudjuk teljes biztonsággal megmondani, hogy az *ä* önálló fonéma volt-e, vagy az *e* vokális variánsa.

Néhány nyugati, északi és keleti nyelvjárásban ma is megvan az *ä* (például *näm*), de a hang területi viszonyai és története még nincs kellőképpen feltárva.

89. A NYÍLTABBÁ VÁLÁS. A szó belseji rövid magánhangzók ómagyarkori történetében tendenciaként jelentkezik a nyíltabbá válás: a felső nyelvállású magánhangzók a megfelelő középső nyelvállásúvá, a középső nyelvállásúak a megfelelő alsó nyelvállásúakká változnak. A tendencia eredményeképpen az ómagyar rövid magánhangzók egy fokkal – néhány esetben akár kettővel is – nyíltabbá váltak:

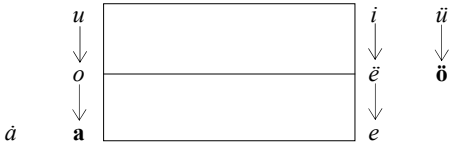

A változások példákkal:

1) *i* > *ë,* HB. *igy* > nyj. *ëgy* > *egy*

2) *ë* > *e,* **szëmë* > nyj. *szëme* > *szeme*

3) *u* > *o,* HB. *pur* > *por*

4) *o* > *a,* TA. *hodu* > *had*

5) *ü* > *ö,* HB. *ürdüng* > *ördög*

Nem biztos, hogy ezek a változások mind egyidejűleg zajlottak le, nyilvánvaló, hogy szorosan összetartoznak, s az ómagyarban nagyjából azonos időben mentek végbe.

Legrégibb bizonyítékunk az *i* > *ë* változásra van. Konstantinos *ἄτελ* (olv. *ātel* < m. *ätel* < tör. *ätil*) szava arra mutat, hogy a török eredetű *ätil* már a 10. század közepe táján *ätel* alakra változott.

Az *ü* > *ö* változás kétségtelenül a legfiatalabb. Ennek következtében jelent meg a hangrendszerben egy addig ismeretlen, idegen hang, s ennek az állandósuláshoz időre volt szüksége.

90. A LABIALIZÁCIÓ. Az ómagyar kori magánhangzó-rendszert érintő másik változás a rövid illabiális magánhangzók labiálissá válása. Négy illabiális rövid hang volt: a palatális oldalon *i*, *ë* és az *e*, veláris oldalon *ȧ*, de ebből a négyből az alsó nyelvállású *e* hang kívül rekedt a tendencia hatókörén. A megfelelő labiális vokális ma is hiányzik, s csak néhány keleti nyelvjárásban van meg (például *ækœer* 'ökör')

A labializáció tehát három hangot érintett.

1) *i* > *ü*, például HB. *gyimilcs* > *gyümölcs* (vö. tör. *ǯimiš*). LOSONCZI ZOLTÁN kutatásai alapján (NyK. 44: 373; 45: 45, 195) ezt a változást ismerjük a legjobban az ómagyar kori labializáció köréből. Gondosan összegyűjtött adatok alapján bebizonyította, hogy az *i* > *ü* változás először a szótövek végén jelentkezett, s innen terjedt át a szó első szótagjára. Hiszen a legrégibb nyelvemlékekben még vannak olyan szóalakok, a melyekben a tőméghangzó már labiális, de az első szótagban még illabiális *i* van. például KT. *binut* (olv. *binüt*), amelyben a *-t* tárgyrag előtt a tő rövid véghangzója már labializálódott, de a tő belseji vokális még illabiális; a későbbi fejlődés: *binüt* > *bünüt* > *bűnt*.

Egyébként LOSONCZI és követői (többek között BÁRCZI GÉZA: Htört.[2] 47) túlságosan messze mennek, amikor az *i* hang labializációját összekapcsolják a rövid véghangzók sorvadása néven emlegetett jelenséggel. Szerintük a véghangzók sorvadása, redukciója

hozta magával ezeknek a hangoknak a labializációját is; tehát a labializáció a sorvadás egyik fokozata. Az egész sorvadási elmélet nyilvánvalóan elvetendő, és csak annyi biztos, hogy a labializáció a tővéghangzón kezdődött, s innen terjedt át a tő belseji magánhangzóra. Tudjuk, hogy a régi nyelv *ü* hangjainak a mai magyarban *ö* felel meg. Néhány archaikus jellegű nyelvjárásban még ma is vannak olyan szóalakok, mint *lëszök*, *tëszök*, amelyekben az *i* > *ü* (> *ö*) labializáció csak a tővéghangzón érvényesült, de az első szótag magánhangzója illabiális maradt (vö. nyj. *löszök*, *töszök* ~ közny. *leszek*, *teszek*).

2) *ȧ* ~ *a*, például a HB.-ben *achscin* (olv. *ȧχszin,* vö. osz. *χsīn*) > *asszony.* A labiális tendencia másik fontos esete az illabiális *ȧ* hangok *a*-vá válása. Ez a változás a legtöbb nyelvjárásban és a köznyelvben kivétel nélkül megvalósult, s ennek során az ősi finnugor illabiális *ȧ* eltűnt a magyar nyelvből. A változás kronológiájának felvázolása az írott források segítségével ugyancsak próbára tesz bennünket. Csak azt vehetjük biztosra, hogy a változás a 11. század közepén már folyamatban volt; erre utalnak olyan írásbeli ingadozások, mint TA. *Balatin* ~ *Bolatin*; TA. *munorau* ~ *munarau* 'mogyoró(bokor)'. Egyébként – mint azt más összefüggésben láttuk – a régi illabiális *ȧ* néhány periférikus és nagyon archaikus nyelvjárásban máig megmaradt.

3) *ë* > *ö,* például régi m. *zeld* (vö. osz. *zäldä* 'fű, gyep') > *zëld* > *zöld* 'színnév'; régi m. *velgy* > *völgy*; *feld* > *föld*. Olyan biztos példáknak mégis szűkében vagyunk, amelyek szerint a régi magyar szavakban valóban *ë* > *ö* változás történt. A szavak többségében az *ö* eredeti *ü*-ből keletkezett nyíltabbá válás útján. A kétféle *e* vokális közül a labializáció csak a *ë*-t érinthette. Azokban a szavakban, amelyekben alsó nyelvállású *e* volt, előbb az *e* > *ë* változásnak (zártabbá válásnak) kellett megtörténnie.

91. A KÉT NYÍLT SZÓTAGOS TÖRVÉNY. A magyarban – mint a többi finnugor nyelvben is – a szavak eredetileg két szótagosak voltak, és rövid magánhangzóra végződtek. Amikor különböző

végződések – képzők, jelek, személy- és esetragok – járultak az ősi magánhangzós tövekhez, akkor az így született több szótagú szavakban a két nyílt szótagos törvény és a szóvégi magánhangzó eltűnése csökkentette a szótagok számát.

A két nyílt szótagos törvény a szó belseji nyílt szótag magánhangzóját érintette, ha az előző szótag is nyílt volt. Ezt a hangtörvényt Horger-törvénynek is nevezzük. HORGER ANTAL definíciója szerint a szó belseji nyílt szótag felső vagy középső nyelvállású magánhangzója kiesett (a 12–14. században), ha az előző szótag is nyílt volt, s ha a hang kivetésével két olyan mássakhangzó került egymás mellé, amelyeknek egymás utáni artikulálásakor nem kellett a nyelvet hátrahúzni, például az *urusság* vagy a *malina* szóban. Első példánkban az *úr* (töve *uru-*) szóból a *-ság* képzővel olyan származékszó keletkezett, amely még megvan a HB.-ben. De mivel a *ru* és a megelőző *u* szótag is nyílt volt *(u-ru-ság),* a szó belseji felső nyelvállású *u* a 13. században eltűnhetett, mivel az egymás mellé kerülő *r + sz* mássalhangzók ugyanazon a helyen képződnek. A korábbi *urusság* szóból alakult ki a rövidebb *ursság* > *ország*. Ugyanez a változás zajlott le a szláv eredetű *malina* szóban: szl. *malina* > *málna*.

Úgy látszik, hogy a HB. keletkezésének ideje, a 13. század eleje a két nyílt szótagos tendencia virágkora. Ekkor figyelhető meg a szó belseji rövid magánhangzók nagymértékű eltűnése, bár magában a HB.-ben is vannak olyan alakok, amelyekben a tendencia még nem érvényesült. Így például a *vogymuk* (eredetibb **vogyumuku), uromkchuz* (eredetibb **uromukuchuz*), *angyelkut (< *angyelukut)* alakokban már megtörtént a magánhangzó kivetése, ugyanakkor a HB. *isemüküt* > *ősünket,* HB. *tilutoá* > *tiltá* rövid vokálisa még megvolt, csak később esett ki.

A Horger-törvény hatására a szavak hangszerkezete jelentősen megváltozott. Feltehető, hogy ez a törvényszerűség szoros kapcsolatban van a tőséghangzó eltűnésével. A Horger-törvény szórványos jelentkezésével már az ősmagyar korban, a magyar nyelv

önálló életének kezdeti szakaszában számolnunk kell, de még ma is vannak ingadozások (például *énekelünk ~ éneklünk*).

Vö. HORGER ANTAL: Egy ismeretlen hangtörvény. NyF. 65.

92. A TŐVÉGI MAGÁNHANGZÓ ELTŰNÉSE. A balti-finn nyelvekkel összehasonlítva a magyar vokalizmusnak az a legszembetűnőbb sajátossága, hogy majdnem minden tővégi rövid magánhangzó eltűnt. A finnugor alapnyelvben a szavak általában rövid magánhangzóra végződtek, ezek a lappban és a finnben többnyire, a mordvinban kisebb mértékben megmaradtak. Például a következő magyar és finn szavakban: m. *hal* ~ fi. *kala* | m. *kéz* ~ fi. *käsi* | m. *vér* ~ fi. *veri* | m. *víz* ~ fi. *vesi*.

A tővégi magánhangzók az ómagyar korban tűntek el, de a változás már az ősmagyar korban megkezdődött. Ennek az egész hangfejlődésnek ugyanis a kezdeti foka az alsó és a középső nyelvállású rövid tőséghangzók *(a, e, ë)* felső nyelvállásúvá válása volt *(u, i, ü)*. A következő lépésben a felső nyelvállású hangok kiestek.[5] Az alsó és középső nyelvállású hangok felső nyelvállásúvá válása a legkorábbi török hatás előtt lezajlott. Erre abból következtethetünk, hogy a régi török jövevényszavakban megmaradt az *a* és az *e* vokális. Például: tör. *balta* > *balta* (valószínűleg így: tör. *balta* > *bàltá* > *balta*) | tör. *käčkä* > *kecske* (valójában tör. *käčkä* > *käčkə̄* > *kecske*).

Ezzel szemben a régi török jövevényszavakban eltűnt a szóvégi felső nyelvállású rövid vokális. Például: tör. *qudu* > *kút* | tör. *ayačči* > *ács* | tör. *bäri* > *bér* | tör. *žinžü* > *gyöngy*.

Szóvégi felső nyelvállású rövid vokálisokat még találunk legrégibb nyelvemléleinkben, elsősorban az 1055-ből származó TA.-ben, például *hodu* > *had* (vö. fi. *kunta*) | *utu* > *út*, de már nincsenek meg a HB. nyelvében. A tővégi magánhangzó eltűnése tehát 1200

[5] A hangok kiesése kapcsolatos azzal a ténnyel, hogy az *i, ü, u* ún. abszolút időtartama az összes vokális közül a legrövidebb. Vö. például hogy a karjalai földszoros finn nyelvjárásaiban is éppen ezek a hangok estek ki *(käsi* > *käs* vagy *käś, kyky* > *kyk, papu* > *pap),* de az az *a*, *o* és az *ä* megőrződött.

tájára befejeződött. Bizonyos ragok, jelek és képzők előtt a tő véghangzója egészen napjainkig megőrződött, például *út: uta-k, úto-n, utu-nk* stb.

A rövid véghangzók eltűnésének magyarázatára alkották meg a szakirodalomban az ún. sorvadás elméletét (legutóbb BÁRCZI GÉZA: TihAl. 69–80 és Htört.[2] 17–24). A sorvadás elmélete azt tartja, hogy a véghangzók artikulációja lazábbá vált, s a fokozatos lazulás révén az ős- és ómagyar kor fordulóján megjelentek az ún. redukált magánhangzók, amelyek aztán teljesen eltűntek. A fejlődés menete eszerint a következő: *hodu* (az *u* még teljes értékű) > *hod*^{u} (az *u* redukált) > *had* (a kiesés teljes).

A sorvadás fokozatai ezek szerint a következők lettek volna: 1) a véghangzók (az ősmagyar kor első felében) felső nyelvállásúakká változtak, s ennek következtében a hangzósságuk csökkent. 2) A tőhangzók veszítettek hangzósságukból, ún. zöngétlen magánhangzó lett belőlük. 3) Ezeket kezdték tökéletlenül artikulálni, ezek ún. sorvadó, tökéletlen képzésű magánhangzók voltak. 4) A véghangzók már eleve hangsúlytalanok voltak. 5) Eredetileg is rövidek voltak, de most a lehető legrövidebbekké váltak. 6) A sorvadás jelenségéhez tartozik az illabiális véghangzók labializációja is: *i* > *ü*.

A feltételezések bizonyítékaként megelégedtek annyival, hogy más nyelvekben is vannak vagy voltak redukált magánhangzók. BÁRCZI ezzel összefüggésben rámutat egyes régi oklevelek olyan írásszokására (ti. hogy a véghangzót *e* betűvel jelölik), amely amellett szólna, hogy a magyarban is volt redukált véghangzó, mint a franciában, s ezt a hangot a franciával azonos módon jelölték. Az idegen nyelvi analógiákat semmi esetre sem szabad perdöntő bizonyítéknak tekinteni, s az említett írássajátosságot más módon kell magyarázni. Ezen kívül az a körülmény, hogy Konstantinos a görög szövegben feljegyzett magyar szavak véghangzóit gyakran hangsúlyjellel látja el, azt jelenti, hogy a 10. században a magyar véghangzók, melyek már kezdtek a szavak végéről eltűnni, teljes értékű magánhangzók voltak, másként a görögök nem azo-

nosították volna saját nyelvük hangsúlyos hosszú magánhangzóival. A véghangzók nyilvánvalóan hangkivetéssel és nem lassú, fokozatos sorvadás útján tűntek el. Még az is biztosnak látszik, hogy, hogy a véghangzók eltűnését csupán a két nyílt szótagos tendencia sajátos megnyilvánulásának kell tartanunk. És mindkét tendenciaszerű változásban fonetikai és fiziológiai hatások mellett a nyelvi funkciónak is szerepe van.

Lásd PAPP ISTVÁN: Rövid véghangzóink sorsa és a nyelvi szerep: MNy. 59: 393–408; Uő: Voltak-e sorvadó magánhangzók nyelvünkben? NytudÉrt. 40 (1963): 288–95; Uő: Über das Schicksal der kurzen Auslautvokale im Ungarischen: CSIFU. I. (Helsinki, 1968) 381–5.

93. A DIFTONGUSOK. Az ős- és ómagyar korban még nagy számban megvolt két diftongustípus, az *i̯* végű és az *u̯/ü̯* végű diftongusok.

1) Az *i̯* végű diftongusok úgy keletkeztek, hogy a magánhangzós tőhöz kapcsolódó *i*, *e* magánhangzó vagy esetleg a *j*, illetve más mássalhangzó félhangzós *i̯*-vé fejlődött. Így például a *kér* ige *kére-* tövéhez járult az *-i* múltidő-jel: **kérei̯*. Jövevényszavakban is vettünk át *i̯* végű diftongusokat, például a szláv eredetű folyónévben: *Dunaj* > m. **Dunai̯*. Az *i̯* végű diftongusok – többnyire még az ősmagyar kor végén – hosszú *é*-vé fejlődtek, s később a szó végén általában megrövidültek: **kérei̯* > *kéré,* **Dunai̯* > **Duné* > *Duná* > *Duna*. Néhány szavunkban a monoftongizálódott alak mellett a régebbi diftongusos változat is megmaradt: *karaj* ~ *karé*. Más esetekben megőrződött a diftongus: *vaj (= vai̯).*

2) A diftongusok másik fajtája az *u̯/ü̯*, azaz labiális utótagú diftongus. Ezek a szó végi rövid vokális és *β* vagy *γ* konszonánsok kapcsolatából keletkeztek. A *β* vagy *γ* szóvégen vokalizálódott, és félhangzós *u̯* vagy *ü̯* lett belőle, s ez a rövid vokálishoz kapcsolódott. A folyamatos melléknévi igenév képzője például az ősmagyarban a zöngés palatális spiráns, a *γ* volt (< finnugor **k*•), s az ige magánhangzós tövéhez járult: a *megy* ige magánhangzós töve *mene-* + *γ* (írva a TA.-ben *meneh* 'menő').[6] Más példában: a *kő* fő-

[6] Vö. mégis 149. és 150. pont!

név finnugor kori alakja **kive* vagy **kiβe* lehetett. A szóvégi rövid magánhangzó eltűnésével a *v* vagy *β* a szó végére került, itt vokalizálódott, s a megelőző rövid magánhangzóval együtt diftongust alkotott: **kive* vagy **kiβe* > **kiβ* > *këβ* > *këu̯* > *köu̯ (> kő)*. Később – általában a középmagyar korban az *u̯*/*ü̯* végű diftongusok kivétel nélkül monoftongizálódtak hosszú vokálissá:

au̯ > *ou̯* > *ó* | *ëu̯* > *öu̯* > *ő*

Például: HB. *volou̯* > *való; leu̯n* > *löu̯n* > *lőn.*

Általában feltételezik, hogy volt egy *uu̯* > *ú* | *iü̯* > *üü̯* > *ű* fejlődés is.

94. A HOSSZÚ MAGÁNHANGZÓK. A hosszú magánhangzók a magyar nyelv külön életében keletkeztek különböző forrásokból.

1) Pótló nyúlás. A tővégi rövid vokális eltűnésekor a tő belseji rövid magánhangzó megnyúlik, mintegy az időtartam veszteség pótlására: fgr. **vete* > ősm. *vezë ~ vizë* > *víz*.

2) Nyújtó hatása van az azonos szótagbeli likvidának vagy nazálisnak: *hàlàl* > *halál*.

3) Az első szótag magánhangzója olykor megnyúlik a hangsúly hatására: *àruk* (vö. tör. *arïq*) > *árok*.

4) Ha két magánhangzó közül kiesik a mássalhangzó (elsősorban *γ*), a két egymás mellé került magánhangzók hosszúvá olvadnak össze: tör. *aγačči ~ ács*.

5) Idegen szóban vettük át a hosszú mássalhangzót: perzsa *vāčār* > *vásár*.

A hosszú magánhangzókat érintő változások:

1) Zártabbá válás során az alsó nyelvállású palatális hosszú magánhangzókból középső nyelvállású, a középső nyelvállásúból pedig felső nyelvállású lett: *kēt* > *két, késér* > *kísér.*

2) A szóvégen álló vagy oda kerülő hosszú alsó nyelvállású magánhangzók megrövidültek: *á* > *a, é* > *e.* Például *fá* > *fa* (de *fá-t, fá-n* stb); *kezé* > *keze* 'az ő keze' (de *kezé-ben* stb.).

95. A HANGREND az egyszerű (vagyis nem összetétellel keletkezett) szavak magánhangzóinak egymáshoz való viszonyát érintő

törvényszerűség: egy szó hangtestében vagy csak magas, vagy csak mély magánhangzó fordulhat elő; csupán a az *e (< ë), é* és az *i*, *í* magas hangok képeznek kivételt, mert mély magánhangzókkal együtt is előfordulhatnak. A szavak eszerint három csoportot alkotnak: magas hangrendűek *(ember),* mély hangrendűek *(háború)* és vegyes hangrendűek *(leány < lëány).*

Az alapszavak mellett a rag, képző vagy jel toldalékos szavak hangalakja is a hangrend szerint alakul. A toldalékok a bennük levő magánhangzó minősége szerint háromfélék: egy-, két- és háromalakúak. Az egyalakú végződésekben a hangrend szempontjából közömbös *e*, *é* és az *i*, *í* hangok fordulnak elő, és ugyanabban az alakban járulnak mind a magas, mind a mély hangrendű tövekhez *(vár-ni, kér-ni, kíván-ni).* A kétalakú toldalékok közül a magas hangot tartalmazók a magas hangrendű tövekhez *(kéz-ben),* a mély hangot tartalmazók a mély és vegyes hangrendű tövekhez *(házban, leány-nak)* kapcsolódnak. A következő csoportban a végződéseknek három alakváltozata van; közülük kettőben magas, illabiális vagy labiális magánhangzó *(kéz-ben*, illetve *föld-höz),* egyben pedig mély magánhangzó van *(ház-hoz).* A toldalékok magánhangzóinak a tő magánhangzóihoz való illeszkedése tulajdonképpen progresszív irányú asszimiláció: a tő magánhangzóitól függ a toldalék alakja.

A finn magánhangzó-harmónia csaknem azonos a magyarral. Ez a tény arra utal, hogy maga a hangrend finnugor örökség, legalábbis ami a palatális-veláris illeszkedést és a vegyes hangrendű szavak viselkedését illeti. Korábban azt tartották, hogy az alapszók magánhangzó-viszonyainak a kialakulásakor a progresszív irányú asszimiláció hatott, s az első szótag magánhangzójának minősége határozta meg a további szótagokét. De ERKKI ITKONEN szerint (Vir. 1948: 139–44; SUKH. 64–5) a finn (és a magyar) hangrendet másképp kell magyarázni: a finnugor alapnyelvben nevezetesen úgy, hogy a szavak vokalizmusa aszerint oszlott meg, hogy a második szótag magánhangzói *(a–ä, e)* hogy kombinálódhattak az első szótag *(a–ä, o–e, u–ü, i)* magánhangzóival, és csak a toldalékok

különböző típusainak egy részében beszélhetünk progresszív asszimilációról.

A magyar nyelv külön életében az új szavak hangrendje a finnugor alapnyelvből örökölt magas, mély és vegyes hangrendű szavak mintájára formálódott. A fejlődésnek ebben a szakaszában progresszív vagy regresszív asszimiláció útján hangrendi kiegyenlítődés történt.

A történelmi korban elsősorban az elhomályosult összetételekben és a jövevényszavakban ment végbe a magánhangzók palatális vagy veláris kiegyenlítődése. Például a magyarok saját megnevezése a mohamedán források bizonysága szerint összetett szó: *mogy-eri,* amelyből progresszív, illetve regresszív asszimilációval (és a véghangzó eltűnésével) már nem összetételként érzékelt két különböző szó keletkezett. Regresszív asszimiláció eredményezte a Kontantinosnál található magas hangrendű törzsnevet *Μεγέρη* (magyar kiejtése *Megyeri*, az első törzs neve); ennek folytatója a későbbi *Megyer* helynév. Az eredeti összetett szóból progresszív asszimiláció útján egy másik szó is keletkezett, az ómagyar *mogor* (olv. *mogyor*) > mai ejtésében *magyar*, amely saját népnevünkké lett.

Az idegen eredetű szavak a magyarban vagy magas vagy mély hangrendűvé váltak. Például a HB. latin eredetű *angel* (olv. *angyel*) szavában még az eredeti magánhangzó-viszonyokat találjuk (vö. lat. *angelus*); később progresszív asszimilációval kialakult a mai mély hangrendű *angyal* szó. A szl. *milostь* (HB. *milost*) szóból regresszív asszimiláció hatására alakult ki a mai mély hangrendű *malaszt* szó.

A magyar nyelv külön életében az eredeti vegyes hangrendű szavak mintájára újak is keletkeztek. Így lehet csak megérteni például azt a nyelvtörténeti tényt, hogy az alán *χēd* szó a magyarban vegyes hangrendűvé változott: *híd* : *hida-k.* A finnugor szavak analógiás hatása mellett az újabb vegyes hangrendű szavak keletkezésében a következő tények is szerepet játszottak: 1) hanghelyettesítés: a régi török jövevényszavak veláris *ï* hangját a magyar-

ban palatális *i* hanggal helyettesítették, például tör. *ïldam* > m. *ildom-os*. 2) Az *i̯* végű diftongusok *é*-vé vagy *í*-vé monoftongizálódása az eredetileg mély hangrendű szavakat vegyes hangrendűvé változtatta, például *tanojt* > *tanét* > *tanít*. 3) Elhasonulás (disszimiláció) útján is keletkezett vegyes hangrendű szó, például tör. *baqa* > m. *béka*.

A toldalékok palato-veláris illeszkedése szintén régi finnugor örökség, de a magyarban is keletkeztek kétalakú toldalékok önálló szavakból progresszív asszimiláció útján. Így a *ben* névutóból (vö. HB. *iov ben*) alakult ki a *hol?* kérdésre felelő kétlakú *–ban/-ben* belső helyhatározórag: *kéz-ben*, de *jó-ban*.

A magyarban a palato-veláris mellett labiális-illabiális illeszkedés is van. A toldalékok egy részének két magas hangrendű változata van, s ezek ajakműködés szerint különülnek el. Ez a fajta illeszkedés egészen fiatal jelenség, s csak későn, 17. században gyökeresedett meg. Korábban általános volt, hogy a tővéghangzó és a toldalék magánhangzója is illabiális volt, de a tő belseji labiális magánhangzók hatására ezek is labializálódtak: *töröke-k* > *törökö-k; öt-szer* > *öt-ször*. Labiális-illabiális illeszkedés nincs a finnben, sem a többi finnugor nyelvben, nem számítva néhány cseremisz nyelvjárást, de ezekben is mint új jelenség.

IV. TÖRTÉNETI ALAKTAN

A névszók alakrendszere

96. A NÉVSZÓJELEK. A magyarban a következő névszójelek vannak:

1) *-k* többesjel
2) *-i* birtoktöbbesítő jel
3) *-é* birtokjel
4) *-b/-bb* középfokjel
5) *leg-* felsőfokjel.

97. A *-k* TÖBBESJEL. A magyar *-k* többesjelet általában a fgr. **kk* gyűjtőnév-képzőből származtatják, és azt tartják, hogy a magyar nyelv külön életének első századaiban vált többesjellé. A fgr. **kk* egyenes folytatásának tekintik a finn *-kko/-kkö* gyűjtőnév-képzőt (például *kivi* 'kő': *kivikko* 'köves hely; kőrakás'). A képzőnek kicsinyítő funkciója is van (*lampi* 'kis tó'): *lammikko* ('tavacska, pocsolya'). Ennek a magyarázatnak a fényében a fgr. **-kk* képzőnek a magyarban két funkciója van: kicsinyítő *-k* képző (például *far* : *farok*, *fark*) és az eredetileg gyűjtő funkciójú képzőből fejlődött *-k* többesjel.

98. AZ *-i* TÖBBESJEL. Az *-i* többesjelet a birtok többségének a kifejezésére használjuk: *hajó*: *hajó-i*. Alakváltozatai: *-i*, *-ai/-ei*, *-jai/-jei*. Például: *hajó-i*; *ház-ai*, *kez-ei*; *kar-jai*, *kert-jei*.

1) Az *-i* többesjelet korábban finnugor örökségnek tartották (lásd például SZINNYEI MNy. 22: 309, NyH.[7] 106), fgr. **j*-ből származtatták, és egyeztették a finn (és a lapp) névszóragozás függő eseteinek *-i* többesjelével (*kirja-ssa* 'könyvben' : *kirjo-i-ssa* 'könyvekben').

2) RAVILA (FUF. 23: 51) mégis azon a véleményen van, hogy a finn és a lapp *-i-* többesjel nem finnugor örökség. Ezekben a nyelvekben a különfejlődés korszakában az *-i* melléknévképző kapott többesjel funkciót (*lehmä* 'tehén' : *lehmi-karja* 'tehen-ek, tehéncsorda' : tb. gen. *lehmi-en*). Ezzel szemben több magyar kutató is (például BÁRCZI TihAl. 189) azt tartotta, hogy a magyar *-i* többesjel nem egy fgr. *-j* többesjel folytatója, hanem az ősmagyar korban az egyes szám 3. személyű birtokos személyrag egyik alakváltozata kapott birtoktöbbesítő funkciót. Az egyes szám 3. személyű birtokos személyrag végső soron a megfelelő személyes névmásra vezethető vissza (fgr. **sə̈*), amely az ősmagyar korban a tővéghangzóval együtt *i̯* végű diftongust alkotott, s ebből fejlődtek a következő alakváltozatok:

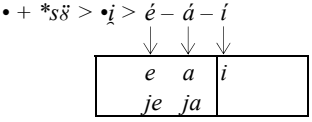

A változatok két típust képviselnek: az egyik a hangrendnek megfelelően illeszkedik, s ez a hangtani helyzettől függően *j* kezdetű lehet; a másik változat nem illeszkedik. A birtok többsége eredetileg jelöletlen volt, vagyis a *kez-e* és a *kez-i* egyaránt jelölhetett egy vagy több birtokot: *kez-e* 'seine Hand' és 'seine Hände'; illetve *kez-i* szintén 'seine Hand' és 'seine Hände'.

A későbbiek során az alakok között megoszlottak a funkciók: a *kez-e* alakhoz az egy birtok 'seine Hand'; a *kez-i*-hez a több birtok kifejezése 'seine Hände' kapcsolódott. A birtoktöbbesítő jel többi alakváltozata kontaminációval keletkezett: *kez-e* × *kez-i* = *kez-ei* stb.

A fejlődés végső fokán a birtoktöbbesítő jel a harmadik személyből behatolt a többi személybe is: *kez-ei-m* stb.

3) FARKAS GYULA (UAJb. 25: 52–72) is magyar nyelvi külön fejlődés eredményének tartja a birtok többségét kifejező *-i* jelet, és

elveti a névmási eredetet. RAVILÁhoz kapcsolódva azt fejtegeti, hogy a finnhez és a lapphoz hasonlóan a magyarban is a melléknévképző *-i*-ből alakult ki a birtoktöbbesítő jel.

BÁRCZI (MNy. 50: 287) cáfolja FARKAS GYULA véleményét. HAJDÚ PÉTER (BUNy. 129–30) valószínűnek tartja, hogy a birtoktöbbesítő *-i* jel a finnugor (vagy egyenesen az uráli) alapnyelvből származik, de az ősmagyar kor végén konvergens hangfejlődés eredményeképpen azonossá vált az egyes szám 3. személyű birtokos személyraggal.

99. AZ *-é* BIRTOKJEL valószínűleg a lativusi végződésből alakult ki az ősmagyarban. Általában fgr. **k*-ból eredeztetik (lásd többek között HAJDÚ BUNy. 123), mivel a régiségben labiális változatai is vannak:

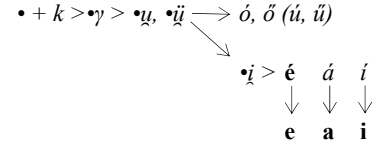

A változatok megléte lehetőséget teremtett a funkciók elkülönülésére. Az *-a/-e* változatnak megmaradt az eredeti lativusi funkkciója *(id-e, od-a),* az *-é* megkapta a birtokjel *(fiú-é),* az *-i* pedig a possessivusi melléknévképző funkcióját *(apa-i).*

A birtokjel és általában a jelek funkciójára lásd PAPP ISTVÁN: MNy. 51: 290.

100. A KÖZÉPFOK JELE ma a magánhangzós tövekhez járuló *-bb (nagy: nagyo-bb)* és a mássalhangzós tövekhez járuló, ma nagyon ritkán előforduló *-b (idős: idős-b).* A rövid *-b* az eredetibb (régi *nagy: nagyo-b*), a *-bb* pedig két magánhangzó közötti geminációs eredménye *(nagyobat > nagyobbat).* A gemináta aztán átterjedt más helyzetekre, például magánhangzó utánra is.

A középfok *-b* jele finnugor (talán uráli) örökség. A fgr. **mp•* az ősmagyarban szabályos denazalizációval (és a tőséghangzó eltűnésével) *b*-vé alakult. A finnugor hangalak eredeti formája ma-

radt meg a finn középfok *-mpa/-mpä* jelében *(suure-mpa-na: suure-mma-n)*. RAVILA szerint (FUF. 24: 29–58) a fgr. **mp* eredetileg csak valami lokális ellentétezést fejezett ki, s ebből alakult ki párhuzamos fejlődéssel egyrészt a magyarban, másrészt a finnben és a lappban a mai elvontabb komparatív funkció.

Lásd FOKOS-FUCHS DÁVID: FUF. 30: 147–79; LAURI HAKULINEN: SKRK.[3] 99–100.

101. A FELSŐFOK JELE a középfokú jel elé tett prefixum jellegű *leg-*: *magas: magasabb: leg-magasabb*.

A felsőfokú alak a magyarban újabb keletkezésű: a 16. században kezdett meggyökerezni a nyelvben. Korábban a felsőfokot (superlativust) körülírással fejezték ki, például *fehér:* rég. *felette igen feÿr* (olv. *fejír*); *gonosz*: rég. *mētǫl gonozb*. A *leg-* prefixum határozók erősítésére is szolgál, például *ott(an)* : *leg-ott(an)*. BALÁZS JÁNOS szerint (PaisEml. 127–33) a felsőfok *leg-* jele a *le* határozó lativus ragos alakja.

Vö. FOKOS-FUCHS DÁVID: FUF. 30: 179–230.

102. A NÉVSZÓK RAGOZÁSA a magyarban – a finnhez hasonlóan – kétféle: birtokos személyragozás és abszolút ragozás. A névszói személyrag (a birtokos személyrag) a birtokszón a birtokos személyét jelöli, például *könyv* : *könyve-m,* azaz'a könyv, amely hozzám tartozik'. A személy- és az esetrag megjelenhet egymás mellett, például *könyve-m-ben*.

A személy- és az esetrag sorrendje a magyarban más, mint a finnben. A magyarban a szótőhöz először a birtokos személyrag, aztán az esetrag kapcsolódik, míg a finnben fordítva. A finnugor alapnyelvben – vagy talán már az uráliban is – a suffixumok sorrendje szabadabb volt, mint a mai finnugor nyelvekben: a morfémák akkor vélhetően önálló szó jellegűek voltak, önállóbbak, mint a mai személy- és esetragok. A lehetséges sorrend tehát: 1. személyrag + esetrag; 2) esetrag + személyrag. Az első a magyarban,

a második a finnben őrződött meg (vö. HAKULINEN: SKRK.[3] 143. lábjegyzet).

Nagyon valószínű, hogy már az alapnyelvben elég fejlett volt mind a birtokos személyragozás, mind az esetragozás.

103. A BIRTOKOS SZEMÉLYRAGOK a megfelelő személyes névmásokból keletkeztek. A névszókhoz – mindenekelőtt a főnevekhez – hozzáfűzték a személyes névmást. Megjelöltek tehát egy tárgyfogalmat és egy személyt, de a szintaktikai viszony (ebben az esetben a birtok és a birtokos viszonya) jelöletlen maradt, mert az a beszédhelyzetből úgyis érthető volt. Kezdetben mindkét fogalom – a birtok és a birtokos – azonos értékű volt; a grammatikai eszközök fejlődése úgy kezdődött, hogy a birtokos kifejezése alárendelt járulékká vált, a szerkezet fő szavának bővítményévé. A névmás hangsúlya meggyengült, hangalakja redukálódott, s aztán a névmás személyraggá változott.

104. AZ EGYES SZÁM 1. SZEMÉLY. Az *én* személyes névmás **e-me-n* alakra vezethető vissza. A névmástő tulajdonképpen a **me* vagy **mi* volt; az előtag (*e-* 'ecce') interjekció értékű volt, az *-n* pedig névmásképző. A **me* ~ **mi* névmás szorosan kapcsolódott a megelőző tőhöz, és hangalakja redukálódott: **(hala + me)* → **halam• > halam*.

A legrégibb írott alak 1180-ból: *oúrouú* (olv. *urum*) > *uram*.

105. A TÖBBES SZÁM 1. SZEMÉLY. Az egyes szám 1. személyű **me* vagy **mi* névmástőhöz kapcsolták a *-k* többesjelet, s az így keletkezett 1. személyű és többes számú névmásból fejlődött a többes 1. személyű végződés: **(halu + mik•)* → **(halu-mük• > halu-muk• > halu-nk* → *hal-unk.* Vö. HB. *isemucut* (olv. *isemüküt*) > *ősünket;* HB. *uromchuz* (olv. *uromkχuz*) > *urunkhoz*.

106. AZ EGYES SZÁM 2. SZEMÉLY. A 2. személyű birtokos személyrag alakja a finnugor alapnyelvben keletkezett. A **te ~ ti* személyes névmást a főnévhez kapcsolták: **(kala + tï)* → ősmagyar **hala-t• > *hala-t* 'dein Fisch'.

Most már az a kérdés, hogy keletkezet a **halat* 'dein Fisch' alakból a *halad* 'dein Fisch' változat. Az egyik mód az lehetett, hogy a **halat t*-je zöngés mássalhangzóval kezdődő szó elé került, s ennek hatására maga is zöngésült *d*-vé. Például **halat + belé → halad bele*. Ez kezdetben csak alkalmi változat volt, s ezt kezdték más mondatfonetikai helyzetben is használni, mert ezzel el lehetett kerülni a zavaró homonímiát a *halat* tárgyas alakkal.

107. A TÖBBES SZÁM 2. SZEMÉLY. A többesjellel ellátott **tik* névmás kapcsolódott a névszó magánhangzós tövéhez; az így előállt szókapcsolat egyre szorosabbá vált, s a jelentés és a hangalak fokozatos megváltozásával keletkezett az ősmagyarban a birtokos személyragos szóalak: **hala-tik* > **hala-tük* > *hala-tuk* > *hala-tok*. Majd a ragnak három változata fejlődött. Például *hala-tok*, *könyvetek*, *ökrö-tök*.

108. AZ EGYES SZÁM 3. SZEMÉLY. A legproblematikusabb az egyes szám 3. személyű *-a/-e*, *-ja/-je (hal-a, kez-e, kar-ja, kert-je)* birtokos személyrag. Ha ezek a birtokos személyragok a szó belsejébe kerülnek, mégpedig esetragok elé, akkor a magánhangzójuk hosszú: *hal-á-t*, *kez-é-ben*, *kar-já-val*, *kert-jé-ig*. Eredetibb a hosszú magánhangzós alak; a magánhangzók a szóvégen megrövidültek, de a szó belsejében megmaradtak hosszúnak.

A *j*-s alakot is könnyen meg lehet magyarázni. Ha az eredetibb, azaz a *j* nélküli változat magánhangzós tőhöz járult, hiátus keletkezett, s ezt „kitöltötték" a *j* mássalhangzóval, például *széná*: *széná-á* > *széná-j-á*; vö. TA. *petre zenaia*. Majd a *j*-t a személyraghoz tartozó elemnek fogták fel, s így keletkeztek a *j*-s változatok: *széná-já* > *széná-ja* stb.

A legeredetibb megőrzött változatok az *-á* és az *-é,* közülük az *-é* az eredetibb, s a hangrend hatására alakult ki a mély *-á* változat.

A hosszú *é* vokális *i̯* végű diftongusból származik. A diftongus első eleme a tőséghangzó volt, a második eleme pedig a személyre utaló végződés. A félhangzós *i̯*-t általában a fgr. **sə̈* névmástőből származtatják. Ebből származik a finn *se* mutató névmás, valamint

a *hän* ’ő’ személyes névmás (< **se-n*; az *-n* névmásképző. A magyar *ő*, *ön(maga)* személyes névmásoknak is ez a forrása. (Az *ön-* ben ugyanaz az *-n* képzőelem van, mint a finn *hän* névmásban.) Az *ön* alak világossá teszi, hogy a magánhangzó eredetileg rövid volt. Az *ő* névmás hosszú magánhangzója *ü̯* végű diftongusból keletkezett, vö. HB. *iv* (olv. *iv* vagy *iü̯,* vagy akár *ű*, de a *v* vagy *ü* elem eredete homályos. Vö. mégis m. *övé* ~ vog. *täw* ’ő’, szelkup *tep* ’ua.’ Azt mindenesetre biztosra vehetjük, hogy az ősm. 3. személyű személyes névmásban rövid *i* vagy *e* volt, amely nyilvánvalóan azonos az *e-z* mutató névmás, valamint az *i-tt*, *i-de* határozószók *e*, illetve *i* magánhangzójával. Tehát az ősm. *-i* birtokos személyrag *e* ~ *i* névmástőből keletkezett, amely a fgr. **sə* szabályos folytatója. Például fgr. **kala-sə* > ősm. **hala-i* > **hal-ai̯* > **hal-ai* > **hal-é* > *hal-á* > *hal-a*.

109. A TÖBBES SZÁM 3. SZEMÉLY. Ragjai az *-uk/-ük* és a *-juk/-jük*. Nyelvjárásokban, de gyakran a köznyelvben is előfordul a rag középső nyelvállású *-ok/-ök* és *-jok/-jök* változata. Például: *hal-uk* ~ *hal-ok*, *kez-ük* ~ *kez-ök*, *kar-juk* ~ *kar-jok*, *kert-jük* ~ *kert-jök*.

Az egyes szám 3. személyű személyes névmáshoz hozzákapcsolták a *-k* többes jelet, s a személyes névmás **sə-k* alakban járult a főnév magánhangzós tövéhez; a *s* elem eltűnt: *•i̯k* > *ék* > *ík* > *ik*. Az *-ik* végződésből labializációval keletkezett az *-ük* változat, veláris tőhöz kapcsolódva pedig az *-uk*. A *j*-s változatok hiátustöltéssel álltak elő, a végződés *o,* illetve az *ö* magánhangzója nyíltabbá válás eredménye.

A többes nominativus sokszor egybeesett a többes 3. személyű, egy birtokot kifejező személyragos alakkal. Így a *gyimilcsik* alak kétértelmű: 1. *gyimilcsi-k* ’gyömölcsök’ és *gyimilcs-ik* ’az ő gyümölcsük’. Joggal hihető, hogy a beszélők törekedtek a kétértelműségek kiküszöbölésére, s ez a törekvés hatott a későbbi hangalaki fejlődésre. A többesjel előtt eredetileg a tő zárt magánhangzóját használhatták: *házu-k* ’házak’, ugyanakkor a személyrag *k*-ját megelőző magánhangzója is zárt volt: *ház-uk* ’az ő házuk’. Ezek az

alekok csak morfológiai szerkezetükben különböztek, de hangalakjuk azonos volt. A megkülönböztetés érdekében a többes alakban a nyíltabb tővéghangzós alakot kezdték használni *(dalo-k*, *háza-k),* viszont a birtokos személyragos alakban a zártabbat *(ház-uk)* vagy a középső nyelvállásút *(ház-ok).*

110. AZ ESETRAGOZÁS. A magyarban több mint húsz esetalak van. Számukat nehéz pontosan meghatározni, mert ez attól függ, hogy egyáltalán beszámítjuk-e és milyen mértékben a ritkán használt, a nem produktív vagy csak a határozószókban előforduló végződéseket.

Azt esetragos alakok csoportosítása:

I. grammatikai
II. általános helyjelölő
III. belső helyjelölő
IV. külső helyjelölő
V. elvont határozós esetek.

Valószínű, hogy a kiindulás az ún. általános helyjelölő esetek csoportja volt. A fejlődés ősi fokán álló ember a világ tényei és eseményei közül csak a konkrét, de pontosabban meg nem határozott lokális viszonyokat észlelte. A fejlődés kétirányú volt. Egyrészt az általános helyjelölő esetekből absztrahálás útján logikai-szintaktikai kategóriák keletkeztek: a grammatikai estek; másrészt a helyjelölő esetek gyarapodtak, és különböző rétegekre differenciálódtak: az általános helyjelölő esetek mellé kialakultak a belső és külső helyviszonyt kifejező esetek. Végül a helyjelölő esetek absztrakt irányba fejlődtek, s ezzel kialakultak az elvont határozós esetek.

Vö. PAPP ISTVÁN: A magyar nyelv szerkezete. Nyr. 85: 451–64. Uő: Unkarin kielen rakenne: Vir. 1964: 116–34.

111. A NOMINATIVUS. Az egyes számú nominativusi alaknak külön végződése nincs, megegyezik a névszók alapalakjával, pél-

dául *ház*. A szótövet használjuk alapalakként, azaz lexikális egységként és az alany (vagy más mondatrész) szerepében.

Az indulatszók és a névmások kivételével az alapnyelvben a szavak két szótagosak, és rövid magánhangzóra végződtek. Ekkor nyilvánvalóan csak egy tő volt, ehhez járultak a különböző képzők és ragok, ugyanazt a tövet használták az egyes nominativusi funkcióban is. Például a fgr. **kala*; vö. acc. **kala-m* (> fi. *kala-n*). A magyarban a hangfejlődés eredményeként az eredeti magánhangzós mellett megjelent a mássalhangzós tő is, amely a tővéghangzó eltűnésével jött létre, s a magánhangzós tövek a tőpvégi magánhangzó minősége szerint oszlottak meg. Így a fgr. **kala* 'hal' folytatója az ősm. kor kezdetén még **hala* lehetett, ebből a tővégi vokális eltűnésével *hal* mássalhangzós tő lett. A tővéghangzó egyébként megőrződött a végződések előtt, például *hala-t*, *halo-n*, *halu-muk (> halu-nk)*. Így a nominativus a fejlődés eredményeként elkülönült a többi nyelvtani alaktól; nincs toldaléka, s a töve is másféle, mint általában a függő esetekben. Például az egyes nominativus: *hal;* accusativus *hala-t*. Az utóbbi elkülönülés félúton megállt, mert a mássalhangzós tövet, azaz a nominativust kezdték használni az újabb eredetű esetragok előtt, például *hal-ban*.

112. AZ ACCUSATIVUS. Ragja a *-t,* általában magánhangzós tőhöz járul, egyes szavakban azonban a *-t* előtt mássalhangzós tövet találunk: *kör*: *kör-t*. Ezek minden valószínűség szerint másodlagosak, s eredeti magánhangzós tőből fejlődhettek megfelelő mondatfonetikai helyzetben: **körö-t ír > kört ír*.

A *-t* mint morfológiai elem feltehetően finnugor örökség, bár nem valószínű, hogy accusativusi funkciója is ilyen ősi. Természetes, hogy a régi végződéseket továbbra is az eredeti magánhangzós tőhöz fűzték akkor is, amikor már az újabb, mássalhangzós tőváltozat is megszületett; az újabb keletkezésű járulékok viszont már az újabb, mássalhangzós tőhöz járultak.

Az acc. *-t* keletkezését több módon magyarázták.

1) Korábban (BUDENZtől kezdve: Ugrische Sprachstudien I.; vö. KLEMM: MNy. 18: 11) a magyar acc. *-t* ragját a mordvin *ť* determináló elemmel egyeztették. A mordvinban megkülönböztetnek határozott (determinált) és határozatlan (indeterminált) névragozást, például a *tolga* 'toll' szó esetében:

	indeterminált	determinált
nom.	*tolga* 'eine Feder'	*tolga-ś* 'die Feder'
acc.	*tolga-ń* 'eine Feder'	*tolgan-ń-ť* 'die Feder'

Ezek szerint a magyar acc. *-t* végződése névmási eredetű; a mordvin determináló *ť* elem tudniillik a *ťe* névmásból keletkezett; etimológiai megfelelője a finn *tä-mä* mutató névmás töve (a mordvin nominativusi alakban megjelenő *ś* determináló elem azonos eredetű a mordvin *śe* ~ finn *se* mutató névmással).

2) Egy másik magyarázat szerint (lásd HORGER: MNy. 9: 348; MÉSZÖLY: NyK. 51: 3) a magyar acc. *-t* ragja és a finnugor eredetű loc. *-t/-tt* etimológiailag összetartozik. A térbeli gondolkodásmód, a térérzékelés a legősibb; ebből fejlődött ki minden elvont és logikai-grammatikai viszony. A loc. és az acc. funkcióban vannak nyilvánvaló azonosságok. Vö. például *lovo-n ül* és *megüli a lova-t*. Az acc. alakú *lova-t* határozói bővítmény helyén áll. A magyar acc. így tehát azért különül el a loc. kategóriától, mert jelentésében a határozói viszonyítás intenzívebb árnyalata fejeződik ki.

3) A harmadik magyarázat abból indul ki, hogy a birtokos személyrag olykor acc. funkciót tölt be, például *add a keze-d ~ add a kez-ede-t*. Az acc. *-t*-je azért maradhat el, mert a birtokos személyragos alak képes a tárgy funkcióját betölteni. BEKE ÖDÖN (Nyr. 60: 63: 4) a magyar acc. *-t* végződését az egyes szám 2. személyű birtokos személyragból magyarázza. Ez a *-d* személyrag régebbi **-t*-re megy vissza. A differenciálódás így történt:

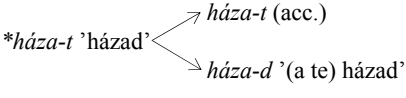

4) Említsünk meg még egy lehetséges magyarázatot! Feltűnő, hogy a magyarból a fgr. *-*t* többesjel teljesen eltűnt. De elképzelhető, hogy egy más funkcióban, az accusativusiban mégis megmaradt. Ebből a szempontból nagyon tanulságos a finn -*t* acc. rag keletkezése. Általában azt tartják, hogy a finn névmások acc. -*t*-je *(minu-t)* a többesjelből származik (lásd HAKULINEN: SKRK.[3] 85–6). Az uráli *-*t* többesjel a magyarban is hasonlóképpen válhatott először a többes acc. végződésévé, majd az új acc. rag áttolódott az egyes számba is.

Bizonyos mértékig mindegyik magyarázatban van valószínűség, de az is elképzelhető, hogy egy olyan fontos grammatikai kategória mint az accusativus többirányú fejlődés eredménye.[7]

113. A GENITIVUS. A birtokviszony kifejezésmódja az lehetett, hogy a birtokost és a birtokot jelölő szavakat a köztük levő szintaktikai viszony jelölése nélkül egyszerűen egymás mellé tették. A *kertajtó* típusú összetett szavak ezt az állapotot őrzik.[8]

A fejlődés következő szakaszában már jelölték a birtokviszonyt, de mintegy utólagos korrekció formájában, például *(a) tó part-ja*.

A birtoklás legújabb kifejezése a magyarban az a szerkezet, amelyben a birtokost jelentő szónak dat. (gen.) ragja van, a birtokszóhoz pedig 3. személyű birtokos személyrag járul. Ilyen nyelvi korrelációt mutat például *(a) fiú-nak a könyv-e* szószerkezet.

A genitivus végződéseként a *-nak/-nek* ragot használjuk. Ennek eredeti lativusi funkciója még felismerhető egyes kifejezésekben, például *nekimegy a falnak.* Világos, hogy a genitivus nyelvtani kategóriája a konkrét lokális gondolkodást képviselő esetalakból különült el.

114. AZ ÁLTALÁNOS HELYJELÖLŐ ESETEK. Történeti szempontból két csoportot szokás elkülöníteni. 1. A primer határozóragok;

[7] Az uráli *-*m* acc. végződésre lásd például HAKULINEN: SKRK.[3] 85; COLLINDER: CompGr. 284–6.

[8] A finn genitivusi -*n* ősi toldalék. Lásd HAKULINEN SKRK.[3] 86–7.

legkésőbbi kialakulásuk a finnugor alapnyelvre tehető. 2. a szekunder ragok; ezek a magyar nyelv külön életében alakultak ki.

Az általános helyviszonyt kifejező ragok az 1. típusba tartozó, az uráli vagy finnugor alapnyelvből származó nyelvi eszközök. Ezek ma már nem produktívak, csak határozószók megkövült végződéseként, nyelvjárási sajátosságként vagy esetregok elemeként fordulnak elő. Az ősi ragok a következők

1) loc. *-n*
2) loc. *-t/-tt*
3) abl. *-l*
4) lat. *-á/-é* és *-a/-e*

1) A magyar loc. *-n* azonos forrásból származik a finn essivusi *-na/-nä* raggal. A finnugor alak **n*• lehetett. A véghangzó a finnben megőrződött, a magyarban – a többi véghangzóhoz hasonlóan – eltűnt. Az eredeti loc. jelentés megmaradt néhány finn határozószóban és névutóban (például *kauka-na* 'távol, messze'; *al-la* < **al-na* 'vmi alatt'), egyébként essivusi funkciót kapott, például *olla opettaja-na* 'tanítóként működni'. A magyarban az *-n* rag megvan határozószók megkövült végződéseként (például *künn* < **kül-n; kül* 'külső rész') vagy más határozói funkcióban (például superessivusi ragként: *földö-n*; módhatározó ragjaként: *szépe-n* stb.), vagy újabban keletkezett ragok alkotó elemeként (például az inessivus ragban: *könyv-ben*; *-ben* < **benn* hsz. < **beln*).

2) Korábban a nyelvészek azt tartották, hogy a loc. *-t/-tt* csak ugor eredetű, mert etimológiai megfelelői csak az obi-ugor nyelvekben vannak meg. Később bebizonyosodott, hogy megvan a távolabbi rokon nyelvekben is – többek között a finnben –, bár funkciója megváltozott. A magyarban a loc. *-t/-tt* csak határozószókban fordul elő (például *itt*, *oldal-t*), és csak nyelvjárási jelenség a helynevek ragjaként (például *Kolozsvár-t* 'Kolozsváron', *Győrö-tt* 'Győrben'). Talán ez a végződés absztrahálódott modálisi jelentésűvé néhány finn határozószóban (például *miten* 'hogyan, amint',

siten 'így, eképpen', *kaiketi* 'bizonyosan, biztosan', *peräti* 'egészen, teljesen') (lásd HAKULINEN: SKRK.[3] 95).

3) Az *-l* ablativusrag eredeti funkcióját őrzi néhány határozószó és névutó (például *mellő-l*), megtalálható szekunder végződések elemeként (például modalis: *magyar-ul*; elativus: *könyv-ből*). A magyar *-l* azonos eredetű lehet a a finn *-(t)a/-(t)ä* partitivusraggal (például *luo-ta* '-tól/-tól, mellől', *kauka-a* 'messziről, távolról'). A finn rag eredeti loc. (superess. és abl.) jelentése csak az említett határozószókban maradt meg.

4) Az ősi lativusrag eredeti alakjában és funkciójában maradt meg néhány határozószóban és névutóban (például *al-á*, *mell-é*, *od-a*, *id-e*), de néhány más alak is őrzi megváltozott formában vagy új funkcióban (például a translativus ragjában: *kővé;* illativusragban: *könyv-be;* birtokjellé alakulva: *fiú-é*). A lativusrag az ősmagyarban *i̯* végű diftongusból keletkezett, melynek első eleme a tőséghangzó volt, második eleme *(i̯)* a tulajdonképpeni lativusrag. A hangfejlődés az ősmagyar kor végén a következő lehetett: *•i̯ > é > á/é > a/e*.

A magyar kutatók szerint az ősm. lat. *i̯* rag a fgr. **k* folytatása (a régi nyelvi labiálissá alakult változatok így magyarázhatók a legkönnyebben):

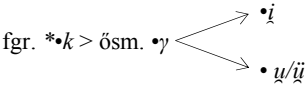

De ha az alapnyelvben volt *-i* vagy *-j* lativusrag, mint azt TOIVONEN feltételezte, akkor az ősm. *i̯* ennek egyenes folytatása is lehet.

115. A BELSŐ HELYJELÖLŐ ESETEK. Kifejezőeszközeik a szekunder ragcsoportba tartozó inessivusi, elativusi és illativusi végződések:

iness. *-ban/-ben: ház-ban, kert-ben;*
elat. *-ból/-ből: ház-ból, kert-ből;*
illat. *-ba/-be: ház-ba, kert-be.*

Ezek a ragok mind a magyar nyelv külön életében keletkeztek önálló szavakból, névutóként használt határozókból. A ragok előzménye a HB. korában névutó volt, amelyeket többnyire külön írtak, hangrendileg nem illeszkedtek, s hangalakjuk még nem redukálódott, mint a mai határozóragoké. Például HB. *mend iovben, timnucebelevl, vilagbele.* Ezek a *bél* főnévből alakultak primer ragokkal:

bel• + n > bel-n > benn > ben > -ban/-ben;

bel• + l > beleu̯-l > belől (manapság határozószóként *belől-e*) > *balól*/*belől > -ból/-ből;*

bel• + i̯ > bel-é > bele > be > -ba/-be.

116. KÜLSŐ HELYJELÖLŐ ESETEK a lazább és szorosabb helyviszony kifejezése szerint oszlanak meg. Közelebbi vagy szorosabb viszonyt fejez ki a superessivus (hol? min?), a delativus (honnan? miről) és a sublativus (hova, mire?) alakja, illetve végződése:

Az *-n* vagy (a tőséghangzóval bővült) *-on/-en/-ön:* például *hajó-n, világ-on, víz-en, föld-ön;*

a *-ról/-ről*: például *hajó-ról, kéz-ről;*

a *-ra/-re*: például *hajó-ra, kéz-re.*

A superessivusi *-on/-en/-ön* az eredeti locativusi *-n*-ből keletkezett; a ragot megelőző tőséghangzót a toldalékhoz tartozónak érezték a beszélők, mivel abszolút szóvégen a tőséghangzó kiesett: *föld•* : *földö-n > föld: föld-ön.* Az alaki átértékeléssel együtt a rag funkciója is specializálódott, korlátozottabb lett.

A delativusi és sublativusi ragok önálló szavakból – határozószókból vagy névutókból – keletkeztek. Közös alapszavuk a *roko- > roγo-* 'közelség, közeli' jelentésű névszótő, amelyhez az ősi ablativusi vagy lativusi rag járult:

roγo + -l > ro-ol > ról > -ról/-ről;
roγo + - i̯ > rojé > reá > rá/ré ~ -ra/-re.

Az alapszóra vö. *roko-n;* ennek eredeti jelentése 'közel' → 'közel levő' → 'rokon'.

Lazább helyviszonyt fejez ki az adessivus, ablativus és allativus. Ragjaik:

-nál/-nél, például *asztal-nál, ki-nél;*

-tól/-től, például *apá-tól, gyermek-től;*

-hoz/-hez/-höz: például *bíró-hoz, nép-hez, föld-höz.*

A lazább helyviszonyt kifejező mindhárom határozórag megvan a mai személyragozott határozószókban: például *nála-m, tőle-d, hozzá-nk.* Ezekből világosan kiderül, hogy mi volt a ragok eredeti magánhangzója, és hogy a ragok két vagy három ragváltozata közül a *-nál*, a *-től* és a *-hoz* az eredeti.

Az adess. *-nál* egy ma már ismeretlen, önálló határozószóból keletkezett, amelyhez a primer abl. *-l* kapcsolódott. Az abl. *-től* a *tő* főnévből és az ősi *-l* ablativus ragból keletkezett. Az allat. *-hoz* ugyancsak határozószóból született, amelynek megfelelői megvannak az obi-ugor nyelvekben.

117. AZ ELVONT HATÁROZÓS ESETEK. Ma is gyakran a konkrét helyhatározói alakokat használjuk absztrakt jelentésben. Így a kezdetben kizárólag csak helyet jelentő inessivus ma kifejezhet időt, vagyis temporalisként is használható: például *kert-ben ~ dél-ben*. A régi lehetőségek mellett még önálló absztrakt határozók is keletkeztek – egyrészt a helyhatározói végződések morfológiai átalakulásával, másrészt önálló szavakból. Közülük a fontosabbak:

1) A temporalis *-kor* végződése, amely rag a *kor* főnévből keletkezett, és hangrendileg ma sem illeszkedik (nincs magas hangrendű változata). A régiségben *-n* raggal fordul elő (Az *-n* locativus-temporalisi végződés), például JókK. *mikoron* > *mikor.*

2) A translativus ragja ma *-vá/-vé*, melynek *v*-je a tő mássalhangzójához hasonul, például *kő-vé,* de *vas-sá, bor-rá*. Az *-á/-é* lativus ragból fejlődött. Az eredeti *köv-é* és a másodlagos *kő-é* kontaminációjával egy *kőv-é* keverék forma állhatott elő, s ebből további morfológiai szerkezetváltozással *kő-vé*, amelyben aztán a *v* a raghoz vonódott. Ugyanígy történhetett más típusú szavakban is: *anyá-é* > *anyá-á* > *anyá-v-á* → *anyá-vá*. A rag kialakulásának

harmadik útja lehetett, hogy például a *vas-é* > *vas-á* alakban szabályos geminációt következett be *(vas-sá),* vagyis a *-sá s*-ét a *-vá* rag *v*-jének alkalmi variánsaként fogták fel.

3) A sociativus ragja a *-val/-vel*, például *kő-vel, fiú-val.* SZINNYEI egy 'erő' jelentésű főnév (vö. fi. *väki*) *-l* abl. ragos alakjából magyarázza, például a *kéz-vel* > *kéz-zel* eredeti jelentése a 'kéz erejével' lehetett. MÉSZÖLY magyarázata talán még közelebb jár az igazsághoz. Szerinte a primer abl. *-l* hangtani és morfológiai transzformációja eredményezte a *-val/-vel* ragot. Az abl. *-l*-jéhez hozzákapcsolódott a tővéghangzó: *l* → •*l*, s az így kialakult előhangzós ragváltozatot kezdték magánhangzós tövekkel együtt is használni. Lásd például ÓMS. *bú-ol*. Hiátustöltő lehetett a *h* (például HB. *kegilmehel;* olv. *kegyilméhel*) vagy a *v* (például *kezé-vel*) amelyet a toldalékhoz tartozónak fogtak fel.

4) A causalis-finalisi *-ért* előzménye egy 'hely' jelentésű **ér* főnév *-t* loc. ragos alakja lehetett. A *pénz-ért* szóalak eredeti jelentése tehát 'pénz helyett'.

5) A modalisi *-an/-en* az ősi loc. *-n*-ből és a toldalékhoz tartozónak felfogott tővéghangzóból alakult: *szépe-n* → *szép-en*; *gyorsa-n* → *gyors-an*. A superessivusi és a modalisi alak között (az alapszavak jelentésén túl) csak az a különbség, hogy a modalisi alakban alsó nyelvállású magánhangzók vannak (*-an/-en*), míg a superessivusiban középső nyelvállásúak (*-on/-en/-ön*).[9]

6) Az ugyancsak modalisi *-képp(en)* rag hangrendileg nem illeszkedik a tőhöz, például *hasonlóképp(en).* Előzménye a *kép* főnév *-n* ragos alakja.

Az igealakok

118. A MÓDJELEK. A magyarban az igének három módja van: kijelentő, feltételes és felszólító mód. A kijelentő módnak nincs jele, a feltételesé a *-na/-ne, -ná/-né,* a felszólítóé a *-j*.

[9] Az *e* tulajdonképpen középzárt *ë* volt. (A ford.)

A magyar igealakok szerkezetének és történetének összefoglaló magyarázatára lásd GOMBOCZ ZOLTÁN: Über die Haupttypen der ungarischen Verbalformen: UJb. 10: 1–15; HORGER ANTAL: A magyar igeragozás története 1931.

119. A KIJELENTŐ MÓDNAK sem a magyarban, sem más finnugor nyelvben nincs jele, például *vár, kér.*

Ez a kifejezési mód még abból a korból származik, amikor a szintaktikai viszonyokat nem jelölték morfológiai eszközökkel.

120. A FELTÉTELES MÓD JELE. Történeti szempontból két végződést különböztetünk meg:

1) *-na/-ne*
-ná/-né

A variánsok közül a hosszú palatális *-né* változat ősibb, mint a másik három, mert ez a variáns illeszkedés nélkül jelenik meg az alanyi ragozás egyes szám 1. személyű igealakjában a mély hangrendű szavakban is: *vár-né-k*. A magánhangzó harmónia hatására keletkezett *-ná* változat elterjedt minden személyben (például; **vár-né-l* > *vár-ná-l*), kivéve az alanyi ragozás egyes 1. személyét, mert a *vár-ná-k* alaknak már más funkciója volt az igeragozási rendszerben: a tárgyas ragozás többes 3. személyét fejezte ki.

A rövidülési tendencia hatott a szóvégi hosszú magánhangzókra: *vár-ná* > *vár-na, kér-né* > *kér-ne,* de az eredeti hosszú magánhangzós alakok is megmaradtak a használatban. A kétféle változat között megoszlottak a funkciók: az újabb, rövid magánhangzós alakok az alanyi ragozásban, a hosszú magánhangzósak a tárgyas ragozásban állandósultak: *vár-na* ~ *vár-ná*.

A feltételes mód *-né* jele két elemből áll: *n* + *é*. Az *n* elem a mai mozzanatos *-n* igeképzővel azonos (például a *csattan* ige a *csatt* hangutánzó indulatszóból *-n* képzővel) az *é* elem *i̯* végű diftongusra vezethető vissza, s azonos az elbeszélő múlt *-é* időjelével. Az *n* elemhez kezdetben tőséghangzó is járult: ennek az **-n•* toldaléknak a pontos etimológiai megfelelője a finn potentialisi *-ne-* jel (például *odotta-ne-n* 'lehet/talán várok').

2) *-nó/-nő*

A régi nyelvben és néhány archaikus nyelvjárásban a feltételes módnak még *-nó/-nő* jele is van, de csak egyetlen igealakban, a tárgyas ragozás többes 1. személyében: *vár-nó-k*, *kér-nő-k*. Ez a változat visszavezethető az eredetibb *-ná/-né*-re, s a *vár-ó-k* 'odotimme (häntä)', *kér-ő-k* 'pyysimme (häntä)' elbeszélő múlt alakok analógiás hatására keletkezett. Megőrződött az eredetibb *vár-ná-nk*, *kér-né-nk* alak is, és állandósult a köznyelvben, noha a funkciója kettős, alanyi és tárgyas ragozású alak.

121. A FELSZÓLÍTÓ MÓD JELE. Több alakja közül legfontosabbak a következők:

1) *-j•*

A felszólító mód *-j•* jelét csak a szó belsejében, személyrag előtt használjuk, s ez is – mint a felszólító módjelek általában – a mássalhangzós tőhöz járul: *vár-jo-n*, *kér-je-n*. A tő rövid véghangzója az ősmagyar kor folyamán a Horger-törvény szerint kiesett: **várujon* > *várjon*.

A *j*-t követő magánhangzó tulajdonképpen a felszólító tő véghangzója, s ez minősége szerint lehet

felső nyelvállású *ju/jü:*	*vár-ju-nk, kér-jü-nk;*
középső nyelvállású *jo/je/jö:*	*vár-jo-n, kér-je-n, tűr-jö-n;*
alsó nyelvállású *ja/je:*	*vár-ja-k, kér-je-k.*

Nyilvánvalóan kivétel a *-j* utáni hosszú *á/é* egyetlen igelakban (*vár-já-l, kér-jé-l;* ezek az eredetibb *vár-j, kér-j* mellett fellépő alakok). A hosszú magánhangzót vagy az azon szótagbeli *l* nyújtó hatásának, vagy a praeteritumi *vár-á-l, kér-é-l* és a feltételes *vár-ná-l, kér-né-l* analógiás hatásának tulajdoníthatjuk, amelyekben az *á/é* etimológiailag hosszú.

2) *-j*

A puszta *-j* felszólító módjelként csupán a szóvégen fordul elő, azaz az egyes 2. személyű, személyrag nélküli alakban: *vár-j, kér-j*. Biztos, hogy ez a változat a magánhangzós formából kelet-

kezett a véghangzó kiesésével *(*vár-ju > vár-j, *kér-jü > kér-j)*. Az már kissé nehezebb kérdés, hogy ezekben az alakokban hogy fejlődhetett mássalhangzós igető a magánhangzóra végződő tőből. Ez két úton is lehetséges volt, de mindkét esetben a Horger-törvény szerint: még a tővéghangzó eltűnése előtt *(*váruju > várju > várj)* vagy már a véghangzó kiesése után megfelelő mondatfonetikai helyzetben: **váruj egy kicsit → várj egy kicsit*.

3) *χ́*

A *p, f* vagy *k* végű igékben a felszólító mód egyes 2. személyében a *-j* módjel helyén ennek zöngétlen párja, a *χ́* jelenik meg: *lép-j* (olv. *lépχ́*), *döf-j* (olv. *döfχ́*), *rak-j* (olv. *rakχ́*). Ez a *-χ́* változat progresszív irányú hasonulással keletkezett az eredetibb *-j* változatból a megelőző zöngétlen mássalhangzó hatására: *lépj•* > *lépj* > *lépχ́* (a *lépj* írásmód a régebbi ejtést tükrözi).

4) *Ø*

A felszólító mód jelének *Ø* fokú változata a következő esetekben fordul elő:

a) A régi nyelvben és néhány mai nyelvjárásban az egyes 2. személyben az eredetibb *-j* módjel megfelelő hangtani helyzetben kiesett, s aztán a *-j* nélküli alak általánossá vált, például *vár-j* csak → (két mássalhangzó között a *j* kiesett): *vár csak,* és aztán a *vár* 'várj' jelentésben megjelenik magánhangzó előtt is: *vár egy kicsit* 'várj egy kicsit'.

b) A tárgyas ragozás egyes 2. személyben az eredetibb *vár-ja-d*, *kér-je-d* alakok mellett kialakultak a *vár-d*, *kér-d* rövidebb alakok, ezekből a felszólító *-j* valamilyen oknál fogva kiesett. Nyilvánvaló, hogy a *-j* nélküli rövidebb alakok a hosszabb alakokból keletkeztek a *vár* 'várj' analógiájára:

várj : *vár* = *várjad* : *x*
x = *várd*

c) A szabálytalan *jer* és változatai is *-j* nélküli felszólító alakok:
jer, jere
gyer, gyere.

A *gyere* a legősibb, s a többi erre vezethető vissza. A *gyere* az *ered* ige szabályos *ered-j* felszólító alakjából keletkezett (olv. *ereggy*; még eredetibb az *eregy*) a szóhatár eltolódásával és elvonással. Rövid felszólító alakként ezt többször megismételték *(eregy-eregy-eregy),* a szóhatár eltolódott *(ere-gyere-gyere-gy…),* ebből elvonták a *gyere* alakot, ami később a *jön* ige paradigmájához kapcsolódott, és az alaksort kiegészítette (a *jön*-nek *gyön* variánsa is van). A *jön* igéhez kapcsolódva az irányjelentés az ellenkezőjére változott (*eredj* 'menj' → *gyere* 'jöjj'), s ugyancsak a *jön* hatására született a *j*-s *jere* változat is. A mássalhangzós *gyer* és *jer* változatok meghatározott mondatfonetikai helyzetben hangkivetéssel keletkeztek *(gyere ide → gyer ide),* s aztán más helyzetekben is elterjedtek.

d) Jel nélküli a szintén szabálytalan *jövel* imperativusi alak is. LOSONCZI ZOLTÁN (Nyr. 48: 65–7) elhomályosult összetételnek tartja: a *jöv-el*-ben a *jöv-* a *jön* ige töve, az *-el* pedig igekötő. JUHÁSZ JENŐ szerint (MNy. 34: 216–7) a *jön v*-s tövéből *-l* gyakorító képzővel lett a *jövel*, s ennek *-j*-s felszólító módú **jövelj* alakjából a *várj → vár* 'várj' fejlődéshez hasonlóan felszólító értékű alak lett. PAPP ISTVÁN szerint a *jön* ige ősibb és rövidebb *jö-* tövéből (vö. *jö-het*) a *-j* módjellel szabályos felszólító mód alakult: **jö-j* (a mai *jöjj* szabályos gemináció eredménye: *jöjön → jöjjön → jöjj*). A személyragtalan *jöj* mellett megjelent a személyragos *jö-j-el (> jöjjél)* is, mint a *várj* mellet a *vár-j-al > vár-j-ál*. A *jö-j-el* imperativus morfológiai szerkezete később elhomályosult. A *-j•* módjelet kezdték inetimológikus hiátustöltőként értelmezni *(jö-j-el),* az *-l* végződést pedig azonosították az *el* igekötővel. A *jö-j-el* mellett feltűnt a *jö-v-el* is, amelyben a *j* hiátustöltőt *v* helyettesíti. Érdekes, hogy vannak olyan kódexek, amelyekben a *jöjel* és a *jövel* párhuzamosan fordul elő teljesen azonos jelentésben. Ezek szerint a *jövel* nem lehet megőrzött régiség azokból az időkből, amikor még módjelek nem is voltak (mint ezt többek közt BÁRCZI feltételezi), hanem csak olyan új alak, amelyben a *-j* módjel *v*-vé alakult.

5) A *d, n, l* végű igék felszólító módjában a *-j* a tő mássalhangzójával *gy, ny, ly (= j)* hanggá olvadt össze, s két magánhangzó között geminálódott. Például *áld-j-on* > *álgyon* (írásban természetesen *áldjon*); *ad-j-on* > *agyon* > *aggyon* (írva *adjon*). Ezt a folyamatot igazolják: a HB. *ovga* (olv. *oṷgya*) adata, amelyben az *old* ige imperativusában egyszerű *gy* van; a moldvai csángó *gy*-s felszólító alakjai (például *agyon* 'adjon') és a népnyelvben gyakori *agyon Isten* felszólító igealakja ('adjon isten') stb.

6) Az *s, sz, z* végű igék felszólító módjában a *-j* hasonul az igető mássalhangzójához., például **mos-j-on* > *mosson, *csúsz-j-on* > *csússzon; *néz-j-en* > *nézzen.* A HB. felszólító módú *helhezie* (olv. *helyhezje*) alakjában a *j* asszimilációja még nem ment végbe, a székely nyelvjárási *olvajsa* pedig hangátvetéssel (metatézissel) keletkezett az eredeti *olvas-j-a* alakból: *olvasja* > nyj. *olvajsa* ~ közny. *olvassa*. Bizonyítható tehát, hogy minden asszimilált imperativusi alak eredeti *-j* jeles alakból fejlődött.

7) A *t* végű igék imperativusa három különböző módon alakult:

a) az *szt* és *st* végű igéknél a *t* két magánhangzó között kiesett, s ezután a *-j sz*-szé vagy *s*-sé hasonult, például **ereszt-je-n* > **ereszjen* > *eresszen; *fest-je-n* > *fesjen* > *fessen.*

b) A rövid mgh + *t* végű igékben a *t* + *j* hangkapcsolatból *ss* alakult: **vet-je-n* > *vessen*. Ehhez a csoporthoz kivételképpen olyan igék is tartoznak, amelyekben a *t* előtt hosszú magánhangzó van, például **lát-jo-n* > *lásson*.

c) A msh. + *t* vagy hosszú mgh + *t* végű igék imperativusában a *t* + *j* helyén *cs* vagy *ccs* jelenik meg, például **tart-jo-n* > *tartson* (olv. *tarcson*); **tanít-jo-n* > *tanítson* (olv. *taníccson*).

A két utóbbi típust mind fonetikai, mind morfológiai alapon magyarázzák.

BÁRCZI szerint (Htört.[2] 112, 131) egy **vetχen tχ* hangkapcsolatában regresszív hasonulás történhetett: **vetχen* > **vetsen* > *vessen*. Ezzel a hangtani magyarázattal szemben JUHÁSZ JENŐ morfológiai magyarázatot ad (MNy. 34: 211–20). Szerinte az ige *t*-je képzőelem lehetett (például *veze-t*; vö. fi. *vetä*-), és a *-t* helyén

frekventatív *-s* képző is előfordulhatott (például *vezet* ~ **veze-s*); az *s* végű igék felszólító módú alakja *(*vezes-j* > *vezess)* aztán behatolt a *t* végű igék paradigmájába, és kiszorította az eredeti imperativusi alakokat (például a **vezetj* alakot). Mivel mindkét magyarázatnak megvan a gyengéje, legjobb lenne a *t* végű igék imperativusi alakjait analógiával magyarázni:

fest : *fess* = *vet* : *x*
x = *vess*

8) Az *sz/v* tövű igék felszólító alakjai úgy keletkeztek, hogy az igék legrövidebb tövéhez (például *tesz* : *te-;* vö. *te-het*) járult a *-j•* vagy *-j* módjel, s ez aztán *gy* affrikátává vált, például *te-j-en* > *tegyen*; *té-j* > *tégy*. Egy igében a *gy* megnyúlt: *hisz* : *hi-j-en* > *higyen* > *higgyen*.

9) Az *sz/d/v* tövű igék felszólító módú alakjaiban mindig geminàta *ggy* van, például *alszik* : *alud- jon* (olv. *aluggyon*). Ezekben a felszólító alakokban a mai nyelvérzék szerint *d*-s tő van, s a *d* + *j ggy*-vé olvad össze. A történeti fejlődés azonban más volt. Ezek az igék ti. eredetileg az *sz/v* tövűekhez tartoztak, és *d*-s tövük nem volt. Felszólító módjuk a *tesz*, jobban mondva a *hisz* ige analógiájára alakult: **alu-j-on* > rég. *alugyon* > *aluggyon*, és analógiásan *alugy* > *aluggy*. Aztán a *ggy*-s alak a nyelvtudatban keveredett a *d*-s tövek felszólító alakjaival (például *ad* : *adjon*; olv. *aggyon*) s ez vezetett a szekunder *d*-s tő keletkezéséhez.

aggyon : *adni* = *aluggyon* : *x*
x = *aludni*

Az imperativus minden említett alakváltozatában tehát *-j* módjelre találunk. A magyar *-j*-t általában egy fgr. **-k•* deverbális nomenképzőből eredeztetik: fgr. **-k* > ősm. *-γ* > *-j*. A finn felszólító módjel variànsai (*-ka/-kä*, *-ko/-kö*, valamint *-k* és a véghehezet -') őrizték meg legjobban az eredeti finnugor hangalakot és funkciót (vö. a fi. *lähde* alakot: 1. igéből képzett névszó: 'forrás', illetve 2. felszólító módú igealak: 'indulj').

Lásd PAPP ISTVÁN: Probleme des Imperativ-Zeichens im Ungarischen: FUF. 32: 282–301; UŐ: A felszólító módjel problémái: MNyj. 4: 25–36.

122. AZ IDŐJELEK. A mai magyarban csak két igeidő van: jelen (praesens; például *vár*) és múlt (perfektum; például *várt*). A régi nyelvben volt még folyamatos múlt (praeteritum: *vára*) és jövő idő (futurum: *várand*) is.

123. A JELEN IDŐ JELEI. Ma a jelen idő (praesens) mindig jelöletlen, de általában feltételezik, hogy a régi magyarban, de legalább is az igék egy csoportjában volt egy *-sz* praesens jel.

1) *Ø*

A jel hiánya megőrzött régiség abból a korból, amikor a grammatikai viszonyok jelöletlenek voltak, s csak a beszédhelyzet objektív és szubjektív tényezőiből váltak világossá. Például (ő) *vár,* (én) *váro-k.*

2) *-sz*

Az *sz/v* tövű igék *sz*-es tövét csak a jelen időben használjuk: például *tesze-k, tesze-l, tesz, de te-tte-m, tő-k/té-k vagy tevé-k,* illetve *te-ende-k*. Az *-sz* eredetileg frekventativ igeképző volt (vö. *von* : rég. *von-sz*), amelyet később praesens jelként értelmezek, és később a funkciója egészen elhomályosult.

124. AZ ELBESZÉLŐ MÚLT (PRAETERITUM) JELEI. A régi nyelvben és még a múlt századi irodalmi nyelvben is általános használatú volt a praeteritum. Ma már csak néhány nyelvjárásban él. Két, egyes kutatók szerint három jele van.

1) *-a/-e*
-á/-é

A szabálytalan *vár-é-k* alakból arra következtethetünk, hogy a négy változat közül az *-é* az eredeti. Ebben az alakban tudniillik nincs magánhangzó-illeszkedés, mert ha volna, két különböző funkciójú igealak egybeesne: a tárgyas ragozású többes 3. személyű *vár-á-k* és a *vár-é-k* > **vár-á-k* (’én vártam’). A harmónia minden más alakban megvalósult, mivel az eredeti *-é* mellé megszületett a mély *-á* változat is. A szóvégen (a személyragtalan

egyes 3. személyben) az *-á/-é* szabályosan megrövidült, majd az alanyi ragozásban a rövid, a tárgyas ragozásban a hosszú változat állandósult:

vár-a 'várt' – *vár-á* 'várta'
kér-e 'kért' – *kér-é* 'kérte'.

Az *-é* időjel *i̯* végű diftongusból keletkezett az ősmagyar korban. A diftongus első eleme tulajdonképpen a tőhangzó, s az időjel valójában csak az *i̯* volt. Az ősm. *-i̯* időjel a fgr. *i̯* vagy *j* jel egyenes folytatója (vö. a finn imperfektum *-i* jelével: *tek-i* 'tett, csinált; *sano-i* 'mondott'.

2) *-ó/-ő*

Az elbeszélő múlt *-ó/-ő* jele a régi nyelv egyetlen igealakjában jelenik, a tárgyas ragozás többes 1. személyében: *vár-ó-k* 'vártuk'; *kér-ő-k* 'kértük'.

Az elbeszélő múlt *-ó/-ő* jele végső soron azonos a folyamatos melléknévi igenév *-ó/-ő* képzőjével; a példaként említett alakok eredeti jelentése ugyanis: *várók* 'várók vagyunk; *kérők* 'kérők vagyunk'. Hangtanilag az *-ó/-ő* végződés *u̯/ü̯* végű diftongusból keletkezett a középmagyar korban. A diftongus első eleme az ige tőhangzója, a félhangzós *u̯* vagy *ü̯* a tulajdonképpeni időjel, amelyek korábbi *γ* spiránsból alakultak az ős- és ómagyar kor fordulóján. Az igenévképzőt megtaláljuk már a legrégibb nyelvemlékeinkben. A *szántó* helynévként már 1000 tájáról adatolható: *σαμτάγ* (olv. *szàmtàγ* > *szàmtau̯* > *szàntou̯* > *szántó;* TA. *meneh* (olv. *meneγ* > *meneü̯* > *menöü̯* > *menő*. Az ősm. igenévképző és az ebből elkülönült *γ* időjel a szó belseji fgr. **-k-* szabályos hangtani folytatója.

KRÄUTER FERENC (NyK. 42: 321) úgy magyarázza, hogy az *sz/v* tövű igék praeteritumában minden személyben használták az *-ó/-ő* jelet. Például a *lesz* ige legrövidebb *le-* tövéhez (vö. *le-het*) a praeteritum *-ü̯* jele járult, ezt követte a személyrag, s az így keletkezett alakból kétirányú volt a fejlődés:

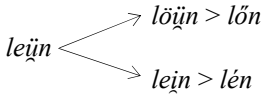

A *lőn* változat *ő*-je azonos a praeteritumi *kérők ő*-jével, a *lén* alak *é*-je pedig a *várék é*-jének felel meg.

3) *Ø* (?)

Olyan felfogás is van (lásd GYÖRKE JÓZSEF NyK. 51: 54), amely szerint az *sz/v* tövek elbeszélő múltjában az *u̯/ü̯* a tőhöz tartozik, vagyis a tagolás *leü̯-n*. A nyelvi rendszer szempontjából teljesen érthető, hogy amikor ezeknek az igéknek a jelen idejét *-sz* időjellel alkotjuk, jelöletlen maradhat az elbeszélő múlt. Ez a magyarázat talán helytálló a *tesz* ige esetében, mert az eredeti fgr. **k* > ősm. >**γ* > óm. *ü̯* ebben az esetben valóban a tőhöz tartozott (vö. fi. *teke-*), de nem állja meg a helyét a többi *sz/v* tövű igéknél (vö. *lesz* : *le-* ~ fi. *lie-)*.

125. A MÚLT IDŐ (PERFECTUM) JELE. A perfectum eredetileg a befejezett cselekvést fejezhette ki, de miután a praeteritum kiveszett a nyelvből, átvette ennek funkcióját is.

A perfectum jele

-t/-tt; mássalhangzós tő után *-t*, magánhangzós tő után *-tt*.

Mindkét változat megvolt már 1200 táján, de használatuk eltért a maitól: gemináta *-tt-* csak két magánhangzó között állt (HB. *odutta vola*), minden más esetben *-t* (HB. *odut* 'dedit, datum est'). Ebből kiderül, hogy a *-t* az eredeti, a *-tt* két magánhangzó között szabályos gemináció eredménye *(odutá > oduttá)*.

A mai nyelvben az igei paradigmák három különböző típust képviselnek:

1) *vártam, vártál, várt* stb.[10] Az egész paradigmában mássalhangzós tő van, s ennek következtében a múlt idő jele *-t*. Ennek a

[10] A magyar perfectum jelentése sokszor a finn imperfectumnak felel meg. Azonban mindkét hagyományos nyelvtani terminus pontatlan: a perfectum korántsem mindig befejezett és az imperfectum sem mindig befejezetlen cselekvést jelent.

paradigma-típusnak minden személyében kiesett a tővégi magánhangzó a Horger-törvény érvényesülésével; kivétel az egyes 3. személy. Ennek mássalhangzós töve később alakult ki a többi személy analógiájára:

várutam	*vártam*	*vártam*
várutal	*vártál*	*vártál*
várut	*várut*	*várt*

2) *futottam, futottál, futott* stb. Minden alakban magánhangzós tő van, és ennek következtében *-tt* az időjel. Természetesen ennek is az egyszerű és eredetibb *-t*-ből kellett származnia, s a két magánhangzó közötti ikerítés későbbi fejlemény. Az eredeti *-t* még egy ideig megmaradt az egyes 3. személyben, de a többi személy analógiás hatására itt is megjelent a *-tt*:

fututam	*futottam*	*futottam*
fututal	*futottál*	*futottál*
futut	*futot*	*futott*

3) *kaptam*, *kaptál*, *kapott* stb. Minden alakban mássalhangzós tő és ennek következtében egyszerű *-t* időjel van, kivéve az egyes 3. személyt, mert itt a magánhangzós tő után *-tt* áll. Ez a paradigmatípus a Horger-törvény szerint alakul; csak az egyes 3. személyben van analógiás hatás. A két előbbi típus alapján kialakult szabály (magánhangzó után *-tt,* mássalhangzó után *-t*) kezdett hatni. Ennek következménye az egyes 3. személyben a magánhangzó utáni *-tt:*

kaputam	*kaptam*	*kaptam*
kaputal	*kaptál*	*kaptál*
kaput	*kaput*	*kapott*

Az ige alakrendszerében időjelként megjelenő *-t/-tt* toldaléknak többféle képzőfunkciója is van. A képzőfunkciók összevetése azt bizonyítja, hogy a *-t* időjel a deverbális *-t* képzőből keletkezett a funkció kiszélesedésével és megváltozásával. Eredetibbnek a participium képző funkció látszik: *tapasztalt (ember).* A participium

névszói állítmányi szerepben is állhatott: *ez az ember tapasztalt*. Az állítmányi szerep hatására a fejlődés következő fokán a névszó igésült, s ez az átértékelődés azt eredményezte, hogy az eredeti deverbális nomenképzőt a múlt idő jelének fogták fel.

A *-t/-tt* időjel egyébként finnugor eredetű, és kapcsolatban lehet a finn I. infinitivus *-ta/-tä* és a II. infinitivus *-te-* képzőjével, bár az egyeztetésüknek hangtani nehézségei vannak.

126. A JÖVŐ IDŐ (FUTURUM) JELE. A 19. században még használták az időjeles jövőt (futurum), de ez mára teljesen elavult. Az

-and/-end

volt a jövő idő jele: *vár-and* (az időjelhez véghangzó is csatlakozhatott:) *vár-ando-k*; *kér-end*, *kér-ende-k*.

Az *-and/-end* időjel magánhangzója tulajdonképpen az ige tővéghangzója volt, s csak a mássalhangzós igető kialakulása után *(*váru > vár)* kezdték a toldalékhoz tartozónak érezni: *vára-nd → vár-and*, *kére-nd → kér-end*. Az *sz/v* tövű igék *tend*, *lend* jövő idejű alakjai ezt a fejlődést bizonyítják (alaki szerkezetük *te-nd*, *le-nd*). Később az *-and/-end* jelváltozat kialakulásával a *te-*, illetve a *le-* tövekhez is ezt kapcsolták, s ez eredményezte a másodlagos *te-end*, *le-end* alakokat.

S ha még figyelembe vesszük a HB.-nek az *eszik* ige *e-* tövéből alakult *e-md-ül* szavát, akkor feltehetjük, hogy az *-nd* vagy *-nd•* futurum jel egy *md* vagy *md•* alakra megy vissza, amelyben az *m* a rá következő *d* hatására vált *n*-né a képzés helye szerinti részleges hasonulással.

Már SIMONYI ZSIGMOND észrevette, hogy a futurum jele nagyon közeli kapcsolatban van a kezdő (inchoatív) *-m•d* vagy *-m•d•* igeképzővel (például *fut*: *futa-mod-ik*). Csaknem biztos, hogy a futurum jel mind hangalakját, mind funkcióját tekintve az inchoatív képzőből származik. A Horger-törvény szerinti hangfejlődés a következő lehetett: *futa-modo-k* 'futni kezdek' > *futa-mdo-k* > *futa-ndo-k → fut-ando-k* 'futni fogok'. A funkció szempontjából teljesen világos, hogy egy éppen kezdődő cselekvés csak a jövőben va-

lósul meg teljesen: ez lehetett az oka, hogy az eredeti inchoatív képző funkciójából kifejlődött a jövő időt kifejező jel funkciója.

127. AZ ALANYI RAGOZÁS KIALAKULÁSA. A mai nyelv igeragozási rendszerében a személyt és a számot kifejező morfológiai elemek az igei személyragokban egybeolvadtak. Valószínű azonban, hogy a személyragok és a számjelek eredetileg önállóak voltak, s csak később született meg az olyan személyragozás, amelyben a személyre és a számra vonatkozó elemek egységes egésszé forrtak össze. Mindehhez még a mai nyelvben két különböző – alanyi és tárgyas – igeragozás van. Az alanyi ragozás ragjai a cselekvő alany személyét és számát fejezik ki, viszont a tárgyas ragok az alany személyén és számán kívül a cselekvés tárgyának személyére is utalnak. Valószínű, hogy kezdetben csupán egy egységes igeragozás volt (mint például a finnben ma is), s az alanyi és tárgyas ragozás különböző alakjai fokozatos szétválás útján keletkeztek. A mai magyarban még az alanyi ragozáson belül is kétféle, azaz ikes és iktelen ragozás van. Ezek megjelenése viszonylag fiatal jelenség.

Az eddig mondottak alapján következőképpen lehet a magyar igeragozás fejlődését vázolni:

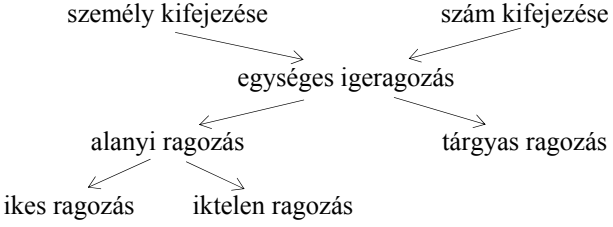

128. AZ EGYES SZÁM 1. SZEMÉLY. Az alanyi ragozás egyes 1. személyének két ragja van:

-m,

amely az ikes igék ragozásában minden 1. személyű alakban megtalálható, az iktelen igéknél viszont kizárólag a múlt időben:

fázo-m, fázá-m, fázta-m, fázando-m, fázná-m, fázza-m;
viszont csak *várta-m.*

Az *-m* személyrag uráli eredetű, tehát a magyar nyelv ősi morfológiai eszközei közé tartozik. A nyelvtörténet korai korszakaiban ez volt az egyetlen 1. személyű személyrag. Erre utalnak a következő tények: 1) az alanyi ragozásban ma is több igealakban használjuk, mint a *-k* személyragot, a tárgyas ragozásban pedig használata kivétel nélküli. 2) A többes 1. személy *-nk (= -ŋk)* ragjának *n* eleme azonos az egyes 1. személy *-m*-jével, mert a *k* hatására regresszív, képzés helye szerinti részleges hasonulás következett be *(mk > ŋk).* A rokon nyelvekben is meglehetősen általános az *-m* rag vagy ennek szabályos hangtani folytatója (vö. fi. *tule-n* < **tule-m*).

Az uráli *-m* személyrag névmási eredetű: az önálló **mə* 'én' személyes névmásból vált önállótlan személyraggá. A hangalaki redukció (a tőséghangzó kiesése) már az alapnyelvben bekövetkezhetett.

2) *-k*

Az ikes igék ragozásában nincs *-k* személyrag, az ikteleneknél a perfectum kivételével minden esetben ezt használjuk:

váro-k, *váré-k*, *várando-k*, *várné-k*, *várja-k*.

Legkorábbi adatunk a *-k* személyragra 1300 körül az ÓMS.-ban található: *volék*, *sepedyk*.

Mivel a *-k* személyrag nincs meg egyetlen rokon nyelvben sem, nyilvánvaló, hogy az ősmagyar korban keletkezett valamilyen finnugor morfológiai elemből. Eredetét különböző módokon igyekeztek magyarázni.

BUDENZ, SIMONYI és SZINNYEI (NyH.[7] 121) a *-k* személyrag esetében egy fgr. *k* nyomósító partikulából indul ki (vö. vog. *am* 'én' : *am-ki* 'én magam'). PAIS egy ötletszerű megjegyzésében (MNy. 27: 142) eredeti kicsinyítő képzőt látott benne (vö. HB. *feze* 'az ő fészke' : *fésze-k* 'kis fészek'). JUHÁSZ JENŐ (MNy. 35: 282) a *-k* deverbális nomenképzőhöz kapcsolta (például *véte-k* 'vétek, bűn' → *véte-k* 'én vétek, vétkezem'. MOÓR ELEMÉR szerint (MNy.

46: 252) a *-k* személyrag finnugor mozzanatos igeképzőből származik. SÁMSON EDGÁR (MNy. 47: 229–34) uráli frekventatív igeképzőből eredeztette.

De ezeket a feltevéseket mind hangtani, mind jelentéstani szempontból el kell utasítanunk.

GOMBOCZ ZOLTÁN (UJb. 10: 10–2) és PAPP ISTVÁN (MNy. 46: 15–27) új álláspontra helyezkednek a *-k* személyrag eredetének magyarázatában:

a) a *várok* hangalakja az ómagyarban még *váruk* volt (vö. ÓMS. *ozuk*; olv. *oszuk* > *aszok*). Ugyanerre a hangalakra kell visszavezetni a tárgyas ragozású *várjuk* alakot is, amelyben a *j* elem késői, szekunder fejlemény (rég., nyj. *váruk* > *várjuk*).

b) Ez az egybeesés nem lehet puszta véletlen: a *váruk* alakszerkezet és funkció tekintetében közös előzménye a mai *várok* és *várjuk* alakoknak.

c) Az eredeti *váruk* alak morfológiailag kéttagú: az ige magánhangzós tövéhez a *-k* többesjel még abban a korban kapcsolódott, amikor a mai igealakok előzményeinek még névszói (nomen) jelentése is volt (amikor a szavak még nomenverbumok voltak). A *váru-k* alak eredeti jelentése 'exspectantes' volt, de állítmányi funkcióban a jelentéséhez a többes 1. személy képzete kapcsolódott: 'mi várók vagyunk' ('nos sumus exspectantes').

d) A *váruk* '(nos sumus) exspectantes' igealak állhatott mind az alanyi, mind a tárgyas ragozás funkciójában. A későbbi fejlődés során az alakok között megoszlottak a funkciók. Az eredeti *váruk* egyik fejleménye a *vár-ok*, amelyhez az alanyi ragozás funkciója, a másik fejleménye a *vár-juk*, amelyhez a tárgyas ragozás funkciója társult. A *váro-k* alakban jelentésváltozás is történt, amennyiben az eredeti többes számú jelentés egyes számúvá változott: *váro-k* 'én várok'. A fejlődés menetét nagy vonalakban így ábrázolhatjuk:

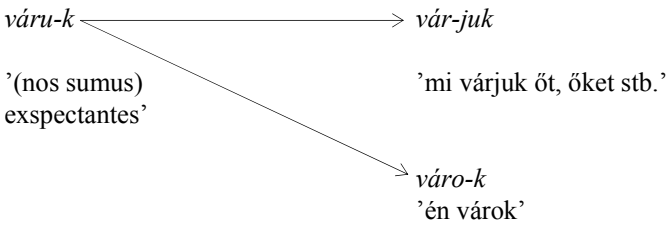

e) A szám váltásának megvolt a feltétele a nyelvi rendszerben. Az új *váro-k* ’mi várunk’ mellett megvolt az eredeti és azonos jelentésű *vár-unk* igealak is. A funkciómegoszlás során a *vár-unk* megőrizte eredeti funkcióját, a *váro-k* új funkciót kapva az ige többes számú alaksorából az egyes számú alaksorba került át (*váro-k* ’mi várunk’ → ’én várok’). Igaz, hogy ezen a helyen eleve ott volt már a régi és kettős funkciójú *váro-m* alak, amelyet mind az alanyi, mint a tárgyas ragozásban használtak. Így itt is szükségessé vált az alak és a funkció elkülönítése. Az eredeti *váro-m* alak a tárgyas, az új *váro-k* alak az alanyi ragozáshoz vonódott.

f) E. LEWY említi (Tscheremissische Gramamatik 113), hogy cseremisz nyelvmesterének nyelvjárásából teljesen hiányoztak a személyes névmások többes számú alakjai, s ezért a cseremiszben az *én megyünk*-féle kifejezések általánosak. Hasonló jelenségek máshol, a finnugor nyelvcsaládon kívül is vannak. Így például egyes francia nyelvjárásokban a parasztok magukról a következőképpen beszélnek: *j’somme* ’én vagyunk’ (= *je suis* ’én vagyok’ vagy *nous sommes* ’mi vagyunk’). A párhuzamok megerősíthetik azt az előbbi magyarázatot, amelyet a magyar igék áttolódására adtunk a többes 1. személyből az egyes 1. személybe – függetlenül az áttolódás speciális okaitól.

129. A TÖBBES SZÁM 1. SZEMÉLY. Az alanyi ragozás többes szám 1. személy ragjának két változata van:

1) *-unk/-ünk: vár-unk, várt-unk, várand-unk, várj-unk; kér-ünk, kért-ünk, kérend-ünk, kérj-ünk.*

2) *-nk,* amely csak két igealakban van meg: *várá-nk*, *várn-ánk; kéré-nk, kérn-énk.*

Nyilvánvaló, hogy az *-nk* változat az eredetibb. Az *-unk/-ünk* magánhangzója akkor vált el a tőtől, és kapcsolódott a személyraghoz, amikor az ős- és ómagyar kor fordulóján az ige alapalakjából a tővéghangzó kiesett:

**váru* : *váru-nk*
vár : *vár-unk*

A többes szám 1. személy használatára a HB.-ben találjuk a legrégibb adatot: *vogmuc* (olv. *vogymuk*); alaki szerkezete *vogy-muk*. Ezt az ősibb **vogyu-muku* alakra kell visszavezetni, amelyből szóvégi és szó belseji hangkivetéssel keletkezett a HB. *vogymuk* alakja. Ugyancsak az ősi **vogyu-muku* alakból keletkezett a mai *vagyunk*: itt nem a *gyu*, hanem a rákövetkező *mu* szótag rövid magánhangzója esett ki, s csak ezután történt a szóvégi magánhangzó eltűnése: **vogyu-muku* > **vogyumku* > *vogyuŋk* > *vagyunk*.

A többes szám 1. személyének ragja végső soron a többes számú, 1. személyű személyes névmásból keletkezett, amelyhez a *-k* többesjel járult: **mi-k•* > *mik* > *-muk/-mük* > *-mk* > *ŋk* → *-unk/-ünk*. Vö. a finn *-mme* végződés fejlődésmenetével: **saa-k-me-k* > *saam-me* > *saa-mme*.

130. AZ EGYES SZÁM 2. SZEMÉLY. Az alanyi ragozás egyes szám 2. személyének négyféle személyragja van: *Ø, -l, -ál/-él és -sz.*

1) *Ø*

A felsoroltak közül kétségtelenül ez a legősibb, és az alapnyelv korából származhat, amikor a személyvonatkozásokat még nem jelölték. Az egyes szám 2. személynek *Ø* fokú végződése van ma is az iktelen igék felszólító módjában és még két ige kijelentő mód jelen idejében: *várj*, *kérj; vagy, mégy.*

Természetesnek tűnik, hogy éppen az egyes 2. személy képviseli az imperativus alapalakját, mert a beszédhelyzetből mindig világ-

gos, hogy a parancs a megszólított személynek, azaz az egyes szám 2. személynek szól.

Az már rejtélyesebb, hogy a két gyakran használt ige (*vagy*, *mégy*) indicativusában is végződés nélküli az egyes szám 2. személy, holott a végződés nélküli alakot általában az indicativus egyes szám 3. személyében használjuk. Valószínű, hogy ebben az esetben eredeti imperativust értelmeztek indicativusként. Más tények is erre mutatnak, először is az, hogy a kérdéses igék indicativusi tövében minden esetben ott rejlik egy *j* elem, azaz valójában a felszólító módjel:

val + *j* = *val′* > *vagy* (affrikáció) 'légy' → 'vagy'

mén + *j* = *mégy* 'menj' → 'mégy'

Az egész módeltolódást nyilvánvalóan úgy kell értelmeznünk, hogy az imperativust – mint emocionális töltésű, erőteljes kifejező eszközt – éppen a nagyobb expresszivitás kedvéért olykor-olykor indicativusi funkcióban is használták. S ehhez még vegyük figyelembe, hogy a szóban forgó két ige indicativus egyes szám 3. személye a végződése alapján imperativusi alakú (*-n* végződésű, mint minden imperativusi alak): rég. *vagyon* 'van' (eredetileg 'legyen'), rég., nyj. *megyen* 'megy' (eredetileg 'menjen').

2) *-l*

Ezt a személyragot használjuk az ikes igék négy igealakjában:

fázo-l, fázá-l, fázando-l, fázná-l;

s ezen kívül még az iktelen igék két alakjában:

várá-l, várná-l; kéré-l, kérné-l.

A régebbi kutatók (többek között SETÄLÄ: TuM. 142; SZINNYEI: NyH.[7] 121–2) a magyar *-l* személyragot fgr. **t*-ből, végső soron a **tə* személyes névmásból magyarázták: *t* > *δ* > *l* (vö. fi. *mene-t*), bár a szabályos hangfejlődés eredménye a magyarban *z* lenne az *l* helyén (szó belseji fgr. **t* > m. *δ* > *z*). A magyar kutatók általában JUHÁSZ JENŐ (MNy. 35: 284) magyarázatát fogadták el: az *l* eredetileg gyakorító képző volt, később képző funkciója elhomályosult, és a *l* felvette az egyes szám 2. személyű rag jelentését. Ezzel azonban még nem nyert magyarázatot, hogy személyragként

miért éppen a 2. személy kifejezésére használtuk fel, és hogy mi az oka annak, hogy az igék paradigmájában nyoma sincs az *-l* frekventativ képző általános használatának. Azt kell tehát mondanunk, hogy az egyes szám 2. személyű *-l* személyrag eredetéről nincs meggyőző magyarázat.

3) *-ál/-él*

elsősorban az ikes igék paradigmájában fordul elő:

fázt-ál, fáz-ál;

ett-él, egy-él;

továbbá az iktelen igék múlt idejében:

várt-ál, kért-él;

és másodlagosan behatolt az iktelen igék imperativusába:

várj-ál (a szabályos *várj* alak mellett); *kérj-él* (~ *kérj*).

Mivel ezek az alakok a régi irodalmi nyelvben és a nyelvjárásokban rövid magánhangzóval is előfordulnak (*vártal*, *kértel* stb.), majdnem biztosra vehetjük, hogy az *-ál/-él* személyrag az *-l* ragból származik: a végződést megelőző tőséghangzó vagy az *-l* hatására nyúlt meg, vagy azoknak az igealakoknak az analógiás hatására, amelyekben az *l*-et megelőző magánhangzó etimológiailag is hosszú volt (például *vár-ná-l*).

4) *-sz*

vár-sz, váranda-sz; kér-sz, kérende-sz.

Az *-sz* személyragot általában az azonos alakú gyakorító képzőből eredeztetik, amely 2. személyű ragfunkciót vett fel. De máshol is kereshetjük a magyarázatot. Van a magyarban egy *-sza/-sze* nyomósító partikula, amely rendszerint az egyes 2. személyű imperativusi alakhoz járul a tárgyas ragozásban: *add* : *addsza*. A régi nyelvben a *-sza/-sze* a puszta igetőhöz is: *várhat* : *várhat-sza*. Lehetséges, hogy az *-sz* partikulával alakult imperativusi. alakok kerültek át az indicativusba (az imp. alakokat expresszív voltuk miatt ind. -ként használták, és az eltolódás következményeként a felszólítást nyomósító *-sza/-sze* partikulát vagy igazában az ebből alakult *-sz* felszólító módjelet kijelentő módú egyes 2. személyű ragnak fogták fel.

131. A TÖBBES SZÁM 2. SZEMÉLY ragjának két típusa van:

1) *-tok/-tek/-tök*

Ez a háromalakú típus egyrészt a palatális-veláris, másrészt a labiális-illabiális illeszkedés eredménye: *vár-tok, kér-tek, tűr-tök.*

2) *-tok/-tek*

Ez a kétalakú típus a palatális-veláris illeszkedésben jelenik meg: *várta-tok*, *kérte-tek*, *tűrte-tek*.

Mivel a labiális-illabiális illeszkedés csak néhány száz éves múltra tekintő, fiatal jelensége a nyelvnek, a kétalakú *-tok/-tek* kétségtelenül régibb, mint a háromalakú *-tok/-tek/-tök*.

A *-tok/-tek*, pontosabban a *-tek* alak nyilvánvalóan a *-k* többesjellel ellátott *ti* névmás fejleménye (a *-k* többesjel nélküli alak jelentése eredetileg nem 'ti', hanem 'te' lehetett): **kérü-tik* > **kér-tik* > *kér-tek*; **váru-tik* > **váru-tok* > *vár-tok*. A toldalék legfiatalabb változata *(-tök)* hangtani úton alakult ki: **türü-tik* > **türü-tük* > *tűr-tök*.

Vö. a finn *-tte* személyrag kialakulásával: **saak-k-tek* > **saat-te* > *saa-tte*.

132. AZ EGYES SZÁM 3. SZEMÉLY személyragjai: *Ø, -n, -ik.*

1) *Ø*

személyrag van az imperativus kivételével az iktelen igék összes alakjában:

vár, vára, várt, várand, várna;

kér, kére, kért, kérend, kérne.

A személyrag *Ø* foka rendszertani alapon világosan és egyértelműen az egyes szám 3. személyt fejezi ki. Azért felelt meg ennek a kifejezésére az ige személyragtalan alapalakja, mert ezt a személyt használták a leggyakrabban. Megőrzött régiség lehet abból az ősi, kezdetleges nyelvfejlődési állapotból, amikor morfológiai eszközök még nem jelölték a személyviszonyokat; ezt csupán a beszédhelyzetet kísérő gesztusokból stb. lehetett érzékelni.

2) *-n*

személyrag van az iktelen igék imperativusában, valamint a régiségben az *sz/v* és az *sz/d/v* tövű igék (s még két-három más ige) kijelentő mód jelen idejében és az *sz/v* tövű igék eredeti praeteritumában: *várjo-n, kérje-n;* rég. *tesze-n,* rég. *aluszo-n,* rég. *vagyo-n,* rég. *megye-n,* rég. *tő-n ~ té-n.*

SZINNYEI szerint (Über den Ursprung der Personalsuffixe *-n* und *-nak*, *-nek* im Ungarischen: FUF. 5: 58–83; NyH.[7] 122–4) itt tulajdonképpen két, különböző eredetű toldalékról van szó. Az imperativus *-n* személyragja (*várjo-n*) szerinte névmási eredetű, ilyen módon finnugor örökség. Ez az *-n* a fgr. **sen* névmásból keletkezett (vö. fi. **men-kö-sen* > *men-kö-hän* > *men-kö-hön* > *men-kö-ön* 'menjen'). Az indicativus jelen idejének *-n* személyragja pedig eredeti deverbális nomenképzőből fejlődhetett (vö. *vagyo-n* 'érték, tulajdon, ami van' → *vagyo-n* 'ő van'.

Véleményem szerint az *-n* személyrag imperativusi használata volt az eredeti, és az imperativusból funkcióváltás révén vonódott az indicativus jelen idejébe: néha imperativusi alakot használtak indicativusi funkcióban a hatás fokozására.

A praeteritumi *tőn ~ tén* stb. alakok *-n* személyragja locativusi végződésből eredhet, mint ahogy azt MÉSZÖLY GEDEON magyarázta. Szerinte a *tőn ~ tén* finitív igealakok kezdetben csupán a *tevén* infinitivusi alakok variánsai voltak, amelyek eredeti jelentése 'tévén, tevésben' volt.

3) *-ik*

végződést kap az ikes igék ragozásában az egyes 3. személy. A ragnak három változata van: *-ik: fáz-ik; -ék: fázz-ék; -k: fázé-k, fázné-k.*

A variációk közül az *-ék* változat tűnik eredetinek, s a másik kettő ebből fejlődött ki. A *fázék* alak régen kettős: praesens és praeteritum funkciójú lehetett ('palelee, illetve paleli'). Az *é* > *í* és az *í* > *i* hangváltozási tendencia révén a *fázék* alakból született a *fázik*, s ezzel lehetővé vált az alak és funkció megoszlása: *fáz-é-k* 'paleli' ~ *fáz-ik* 'palelee'. A végződés *-k* változata (például a *fázé-k*

és *fázné-k* alakokban) összevonás eredménye: *fázé-ék* > *fázé-k, fázné-ék* > *fáznék*.

Az *-ik* vagy *-ék* személyrag eredetéről több vélemény alakult ki. SZINNYEI (NyH.[7] 122) névmási eredetűnek (vö. vog. *tęèk* 'ő maga'), PAIS (MNy. 27: 142–3) deverbális képzőnek tartja (vö. például a *fáz-éko-ny -ék* képző elemével). A legvalószínűbbnek mégis MÉSZÖLY véleményét tekinthetjük (NyK. 51: 1–13).

MÉSZÖLY gondolatának lényege, hogy a tárgyas ragozás többes 3. személy *-ik* ragja tolódott át az alanyi ragozásba, és kapott egyes 3. személyű funkciót. A régiségben például azt mondták, hogy *kenyér törik* 'panem frangunt'; ebben a kifejezésben a *kenyér* nominativus alakú accusativus, a *törik* pedig tárgyas ragozású, többes 3. személyű igealak, és egyúttal általános alanyt fejez ki. Az aktív mondatból téves elemzés következtében passzív mondat lett: *kenyér törik* 'panis frangitur'; a mondat eredeti accusativusi tárgyát alanyként értelmezték és az aktív többes 3. személyt az egyes 3. személy passzív alakjaként.[11] A mondat megőrizte eredeti alakját, de a jelentéstartalom aktívból passzívvá vált mégpedig úgy, hogy az eredeti szándék, a határozatlan alany kifejezése megmaradt:

kenyér	–	*törik*
tárgy		többes 3. személy, aktív alak
↓		↓
alany		egyes 3. személy, passzív alak

Az ősmagyar nyelvi rendszer az ilyen szerkezeti eltolódáshoz kedvező feltételekkel szolgált:

a) A régi nyelvben sokkal általánosabb volt a jelöletlen tárgy használata, mint ma, s az alaki egyezés miatt a jelöletlen tárgyat nominativusnak fogták fel.

b) A régi nyelvben a tárgyas ragozás többes 3. személyének ragja mindig *-ik* volt, tehát nem csak a magas hangrendű igéké,

[11] Elvileg hasonlóan értelmezi OSMO IKOLA a finn nyelv szintaktikai eltolódásait. Sananjalka I. (1959): 39–60.

mint ma *(kér-ik),* hanem a mély hangrendűeké is (rég. *hall-ik* → *hall-ják*).

c) A határozatlan alanyt ma többnyire aktív többes 3. személyű alakkal fejezzük ki, de kifejezhető passzív egyes 3. személlyel is.

d) Érdemes megjegyezni, hogy az ikes igék eredetileg mind passzív vagy reflexív jelentésűek voltak; a passzív és a visszaható igéket még ma is mindig az ikes igék mintájára ragozzuk: például *dicsér* 'laudat' : *dicsértet-ik* 'laudatur'; *törül* : *törül-köz-ik*.

133. A TÖBBES SZÁM 3. SZEMÉLY két végződése: *-k* és *-nak/-nek*.

1) *-k*. Ezt a ragot csupán a múlt időben használjuk: *várta-k*, *kérte-k*.

Nyilvánvaló, hogy ez a rag a névszók *-k* többesjeléből származik. Az ige múlt ideje alakilag megegyezett a befejezett történésű melléknévi igenévvel, amely – névszó lévén – többesjelet kaphatott: *várt* : *várta-k*. A névszó lehetett, mint ahogy ma is lehet a mondatban állítmány, s az állítmányi szerepben a participiumok fokozatosan igésültek, ragozott igealakként értelmezték őket. Ekkor a névszói *-k* többesjel új funkciót kapott, mert a többes 3. személyű igealak végződésének fogták el, például *(a leányok) várta-k* (eredetileg) '(a leányok) várók voltak; finn megfelelője: *(tytöt) ovat odottaneet*, azaz kezdetben 'odottaneita'.

2) *-nak/-nek*

A perfectum kivételével minden többes 3. személyű igealakban a *-nak/-nek* ragot használjuk:

vár-nak, várá-nak, váranda-nak, várja-nak, várná-nak;
kér-nek, kéré-nek, kérende-nek, kérje-nek, kérné-nek.

A *-nak/-nek* a *-k*-ra vezethető vissza. Először is azok az igék (többek közt az *sz/v* tövűek), amelyekhez az egyes 3. személyben *-n* személyrag járult, többesjelet kaptak, és amikor az *-n* kiveszett az egyes számú alakból, a többes számban az *-n*-et a személyraghoz tartozónak érezték:

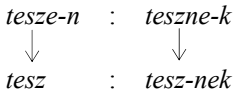

Az *sz/v* tövek paradigmájában kialakult *-nak/-nek* személyrag aztán behatolt más igék ragozási rendszerébe (például *vár* : *várnak*), és az ind, praesensből más igealakokba is. Például a praeteritum többes 3. személyben a toldalék eredetileg *-k* volt: *várá-k*, s ennek az alaknak volt alanyi és tárgyas ragozási funkciója. Az analógiásan keletkezett *várá-nak* lehetővé tette a funkciómegoszlást: a *várá-nak* alakot az alanyi, a *várá-k* alakot a tárgyas ragozásban kezdték használni. Ugyanez volt a helyzet a feltételes módban is. Az eredeti *várná-k* alakhoz kapcsolódott a tárgyas ragozás funkciója, s az újabb, az analógiás *várná-nak* alakváltozatot alanyi ragozásúnak tekintették.

A felszólító módban a *-nak/-nek* nem analógia eredménye, hanem ugyanúgy az *-n* ragos egyes számú alakból keletkezett, mint azt az *sz/v* tövű igéknél láttuk: *várjo-n* : *várjona-k* → *várja-nak*.

134. A TÁRGYAS RAGOZÁSA KIALAKULÁSA. Korábban úgy próbálták a magyar tárgyas ragozású igealakokat magyarázni, hogy a határozott tárgyra utaló exponensek mindegyikét önálló szóból, névmási tőből vezették le, amelyek az igetőhöz szorosabban „ragadva" és önállóságukat elvesztve puszta grammatikai eszközzé degradálódtak. Ma a tudósok más nézetet vallanak a tárgyas ragozású igealakok morfológiai szerkezetének kialakulásáról. Általánossá vált az ún. adaptációs elmélet. Eszerint a tárgyra utaló exponensek átértékelés útján kapták funkciójukat: eredeti funkciójuk semmiféle kapcsolatban nem volt a maival. Mindkét magyarázatnak van valami alapja, de bizonyos vonatkozásban egyoldalúak.

A kettős funkció a legszembetűnőbb és legfontosabb sajátsága a tárgyas ragozású alakoknak: utalnak a cselekvő személyére és számára s emellett még a tárgy személyére is. A tárgyas ragozású alakok tehát sűrítettebbek, mint a megfelelő alanyi ragozásúak.

Biztos, hogy a funkcionális többértékűség valami morfológiai sűrítés eredménye.

1) A z a g g l u t i n á c i ó s e l m é l e t . HUNFALVY PÁL (NyK. 1: 434–67), BUDENZ JÓZSEF (UA. 314–5, 346–9) és követőik felfogása szerint a szóalakok minden funkcióját külön alaki elemmel kell kifejezni, vagyis a szavak funkcionális szerkezete pontosan megfelel a morfológiai szerkezetnek. A tárgyas igealakoknak három különböző funkciója van: 1. kifejezik a cselekvést; 2. utalnak a cselekvő személyére és számára; 3. utalnak a cselekvés tárgyára. S valóban vannak tárgyas igealakok, amelyekben a morfológiai háromeleműség pontosan megfelel a funkcionális-logikai hármasságnak. Például a *vár-já-tok* igealak alakilag és funkcionálisan ezt a hármasságot mutatja:

vár-já-tok
’várás’ – ’ő(t) – ’ti’
(állítmány) (tárgy) (alany)

A 2. személyű cselekvésre utaló elem, a *-tok* szemmel láthatólag névmási eredetű (< **ti-k* ’ti’). Ezért azt gondolták, hogy a 3. személyű tárgyra utaló *-já* elemnek is 3. személyű névmásból kellett toldalékká, pontosabban a személyrag elemévé degradálódni. Ugyanígy a *vár-juk j* elemét is névmási eredetűnek gondolták, amely a 3. személyű tárgyra utal, de ezt már nem olyan egyszerű a személyrag más elemeitől elkülöníteni, mint az előbbi esetben (*vár-ju-k*). S mindehhez még a mai kettős morfológiai szerkezetet mutató alakokat három eleműekből akarták levezetni, például *váro-m* < **várö-jö-m,* jóllehet az ilyen hangfejlődés a nyelvtörténet tényeinek ellentmond.

2) A z a d a p t á c i ó s e l m é l e t . Hívei szerint a kéttagú tárgyas igealakok eredetileg is kéttagúak voltak, és a személyragok nem utaltak a tárgy személyére. Ezt a funkciót csak a későbbi fejlődés során kapták. Így például a *váro-m* igealak kezdetben névszói alak volt: ’várás + én’ → ’várásom’. A birtokos személyét kifejező elemet úgy tekintették, hogy az igésíti a névszói alakot a

cselekvő személyének kifejezésére: 'várom'. A nyelvfejlődés későbbi szakaszában a cselekvő személyét és számát kifejező *-m* személyragot valamilyen okból – de nyilvánvalóan a beszédhelyzet és a szövegösszefüggés alapján – már úgy tekintették, hogy az a cselekvés tárgyának 3. személyére is utal. Így az *-m* ma is kettős funkciót visel egyszerre: kifejezi a cselekvő 1. személyt és a tárgy 3. személyét: 'én (várom)' + 'őt, azt, őket, azokat'.

A híres dán nyelvész, V. THOMSEN volt tulajdonképpen az adaptációs elmélet elindítója (Det magyariske sprog og dets stammeslægtskab 1866–7, Tidskrift for Philologi og Pædagogik 7: 149 és A magyar tárgyas ragozásról néhány megjegyzés Nyr 41: 26–9). Ő vetette fel elsőnek azt a gondolatot, hogy a tárgyas igeragozás és a birtokos személyragozás korábban is felismert nagyfokú egyezése nem lehet véletlen, hanem a jelenség hátterében történeti rokonság rejlik.

MELICH JÁNOS megpróbálta alaktanilag igazolni THOMSEN érveit (A magyar tárgyas igeragozás. Alaktani fejtegetés: MNy. 9: 1 = MNyTK. 14). MELICH abból indul ki, hogy a nyelvfejlődés kezdeti szakaszában a szavak nomenverbumok (névigék) voltak, s ekkor még csak egy egységes személyragozás létezett. A fejlődés során – de csak akkor, amikor már elkülönültek a nomenek és a verbumok – szétvált a névszók birtokos személyragozása és az igék tárgyas ragozása, s mindkettőnek kialakult saját rendszere. Ősi egységüket mutatja még ma is, hogy a legtöbb tárgyas igealak éppen olyan, mint a megfelelő birtokos személyragos névszó, vö. például a *vére-m* és a *kére-m* alakok szerkezetét. A névszók és az igék ragozásának különválásával a névszói birtokos személyragozás és az igei tárgyas ragozás sajátos irányba fejlődött morfológiailag. Teljesen új fejlemény többek között a *j* elem, amely a birtokos személyragozás 3. személyében hiátustöltő hangból keletkezett (például *széná-á* > *széná-j-á* → *széná-já* > *széná-ja*), viszont a különböző tárgyas igealakokban *(kér-jük, vár-ja, vár-juk, vár-já-tok, vár-ják)* a *j* a felszólító módjelből származik: imp. *kér-jük* → ind. *kér-jük.*

KLEMM ANTAL továbbfejlesztette a tárgyas ragozásra vonatkozó adaptációs elméletet (MNy. 21: 188, NyK. 47: 85, MTM. 119–20), felvázolta a szintaktikai hátteret, amely a morfológiai eltolódás alapjául szolgált. Magyarázata szerint a tárgyas ragozás személyragjai fokozatosan fejlődtek ki a névszók birtokos személyragjaiból az eredeti névszói állítmányok igésülésével:

halam	*(a) nő*	*főzte*
alany	birt. jelző	névszói állítmány
↓	↓	↓
tárgy	alany	igei állítmány

A *halam (a) nő főzte* nominális mondatot a gondolkodás és a nyelvfejlődés későbbi szakaszaiban már verbális mondatnak tekintették, noha közben a mondat szerkezete változatlan maradt. Az átértékelés következtében megváltoztak a szintaktikai viszonyok: az eredeti alanyból *(halam)* a mondat tárgya lett, a birtokos jelző *(nő)* alannyá értékelődött át, a névszói állítmány *(főzte)* fejlődött igei állítmánnyá. Az eltolódás fő feltételei a következő nyelvi tények voltak: a) alanyként (nominativusként) kezdettől fogva végződés nélküli alapalak állt; b) a tárgy (accusativus) is lehetett korábban végződés nélküli (nominativusi alakú), mint olykor ma is; c) a birtokos jelző a régiségben feltehetően mindig ragtalan volt, mint még gyakran ma is. Így érthető, hogy az alanyt egyszer csak tárgynak, a birtokos jelzőt pedig alanynak fogták fel. A névszói állítmány igésülésével a birtokos személyragból igei személyrag lett.

KLEMM a 2. személyű tárgyra vonatkozó *-lak/-lek* személyrag esetében is alkalmazta az adaptációs elméletet (MNy. 21: 256–9; MTM. 122). A mai nyelvérzék számára a rag *l*-je a 2. személyű tárgyra utaló exponens, de KLEMM *-l* képzőből eredeztette. Az *-l* képzős igék (például *orvos* : *orvoso-l*) alanyi ragozású egyes 1. személyű alakja például *orvosolo-k* volt, amelyben az *l* két magánhangzó között geminálódott: *orvosollok*. Ebben az alakban vált az *l* elem a 2. személyű tárgyra utaló eszközzé *(orvosol-lo-k* > *orvosol-*

lak), amelyet aztán más igékhez is hozzákapcsoltak, például *vár* : *vár-lak*, *kér* : *kér-lek*.

3) A s ű r í t é s i e l m é l e t . Az összes igei és névszói ragos alak tulajdonképpen sűrítéssel keletkezett: egy szóalakba sűrűsödtek bizonyos mondattani viszonyok. Így például az alanyi ragozás igealakjai megnevezik a cselekvést, és kifejezik a cselekvő személyét és számát: *váro-k* = 'vár + én'. A sűrítés még nagyobb mértékben jellemzi a tárgyas igealakokat, mert ezek képesek egy egységes hangsorba, egy szóalakba sűríteni a cselekvésnek és a cselekvő személyének és számának s ezen kívül még a tárgy személyének a kifejezését is: például *váro-m* 'vár + én + őt'. PAPP ISTVÁN (MNy. 38: 272–6) a tárgyas igealakok keletkezését morfológiai sűrítéssel, azaz tovább- vagy újraragozással magyarázta.

Az újraragozás ténye legvilágosabb a *vár-játok*, *kér-itek* féle tárgyas alakokban. Nyilvánvaló, hogy a *-játok/-itek* toldalék két elemből áll: *-já/-i* a 3. személyű tárgy kifejezője, a *-tok/-tek* pedig az alany többes 2. személyre utal. S valóban vannak olyan igealakok, mint a *vár-ja (< vár-já)* és a *kér-i*. Feltételezhető – és okkal –, hogy a nyelvfejlődés korai szakaszában az aktív igealakokat – ha a szükség úgy hozta –, passzívként is használták, így a *-já/-i* a passzív alany (tárgy) 3. személyére utalt: *vár-já* '(ille) exspectatur' = várja őt); *kér-i* '(ille) rogatur' = kéri őt). Ha a mondanivaló ilyen módon – a passzív alany (tárgy) 3. személyére utalással – már kifejezésre jutott, a beszélő hirtelen rádöbbent, hogy a teljes világosság kedvéért még fontos lenne kitenni az aktív alany többes 2. személyére utaló eszközt is. Ilyen utólagos „javítás", korrekció eredménye az újraragozott *vár-já-tok*, *kér-i-tek* alak. Bennük a *vár-* és a *kér-* igető funkciója kettős: *a -já/-i* végződésnek megfelelően passzív, a *-tok/-tek* viszonylatában aktív igető. Ugyanígy a *-já/-i* személyrag utal a passzív alany (tárgy) egyes (később a jelentés bővülésével többes) 3. személyére, a *-tok/-tek* pedig az aktív alany többes 2. személyére (vö. MIKOLA TIBOR: NytudÉrt. 46: 57 kk.).

Az újraragozás tipikus este még többek között a 2. személyű tárgyra utaló *vár-lak*, *kér-lek*. A régebbi nyelvészek (például RÉ-

VAI MIKLÓS) szerintem helyesen érveltek, amikor a *-lak/-lek* személyrag *l*-jét és a *fázo-l -l* személyragját azonos eredetűnek tartották. Ehhez csak annyit kell hozzáfűzni, hogy az *-l* a passzív alany (= tárgy) egyes (a funkció kiszélesedésével) többes 2. személyére utal, s az aktív alany egyes 1. személyét kifejező *-k* személyragot utólag, mintegy korrekcióképpen fűzték hozzá: *váro-l* 'tu exspectaris' téged várnak × *váro-k* 'ego exspecto' én várok = *vár-lak* 'én várlak téged'.

A sűrítési elmélettel olyan tárgyas igealakokat is lehet magyarázni, mint például a *váro-m*. Az újraragozás kiindulása ebben az esetben a *vár* (eredetileg a véghangzós *vár•*) ige alapalakja, amely alakilag és funkcionálisan is kéttagú: *vár-* igető + *Ø* fokú személyrag, amely a passzív alany (= tárgy) egyes (később többes) 3. személyére utalt, s ehhez az igealakhoz, amelyben a személyrag *Ø* fokú volt (tehát nem a puszta igetőhöz) kapcsolták aztán az aktív alany egyes 1. személyére utaló *-m* végződést: *vár•* 'ille exspectatur' × *váro-m* 'ego exspecto' = *váro-m* 'én várom őt'.

135. A 3. SZEMÉLYŰ TÁRGYRA UTALÓ IGEALAKOK. A magyar tárgyas ragozás nyelvtani rendszerként hiányos. Csak a tárgy személyét fejezi ki, de számát nem. De még a személy kifejezésében is vannak hiányosságai: csak a 3. személyű tárgy kifejezése lehetséges minden cselekvő alannyal kapcsolatban (összesen tehát hat relációban), a 2. személyű tárgyat csak az egyes 1. személyű alany mellett lehet kifejezni (egy relációban), s az 1. személyű tárgyra egyáltalán nem lehet morfológiai eszközzel utalni. A tizennyolc relációs lehetőségből (3 × 2 cselekvő személy × 3 tárgy-személy) csak hét valósul meg (ezekből hat a 3. személyű tárgyra, egy pedig a 2. személyű tárgyra utal). A tárgyas ragozás sokkal teljesebb a legközelebbi rokon nyelvekben, a vogulban és az osztjákban. A különbözés oka feltehetően az, hogy a magyarból viszonylag korán irodalmi nyelv lett, s a tárgyas ragozás rendszere nem fejlődhetett tovább.

136. AZ EGYES SZÁM 1. SZEMÉLY. Az egyes 1. személy (valójában a 3. személyű tárgyra utaló egyes 1. személy) ragja mindig *-m: váro-m, várá-m, várta-m, várando-m, várná-m, várja-m.*

Az *-m* személyrag éppen úgy a megfelelő névmásból származik, mint az alanyi ragozás *-m*-je is (lásd a 127. pontban).

137. A TÖBBES SZÁM 1. SZEMÉLY ragjának két típusa van:

-k	*váró-k* 'vártuk (őt)'
	kérő-k 'kértük (őt)'
-uk/-ük	*várt-uk*
	kért-ük
-juk/-jük	*vár-juk*
	kér-jük

Ez az összes variáns a *-k* többesjelből származik. Ezt legvilágosabban a rag *-k* változata mutatja: a *váró-k* eredetileg nem más mint a folyamatos melléknévi igenév többes alakja, amely állítmányi szerepben igésült, s ennek következtében a *-k* többesjelet a többes 1. személy végződésének fogták fel., ugyanakkor az *-ó/-ő* participum képzőt a praeteritum jelének: *vár-ó-k*. Ehhez az igealakhoz később még a 3. személyű tárgy képzete is kapcsolódott, mivel a *-k*-t megelőző *váró-* tövet úgy tekintették, hogy abban a 3. személyű tárgy kifejezésére *Ø* fokú végződés szolgál: 'vártuk őt (azt, őket, azokat)'.

Az *-uk/-ük* változat a *-k* ragból keletkezett: miután a rövid magánhangzók eltűntek a szó végéről, a tőséghangzót a toldalékhoz tartozónak tekintette a nyelvérzék:

**vártu* : *vártu-k*
↓ ↓
várt : *várt-uk*

Az indicativus praesens *-juk/-jük* személyragjában a *j* kétségkívül másodlagos fejlemény. SZINNYEI szerint (MNy. 11: 1) a névszók birtokos személyragjából hatolt be az igeragozásba. A birto-

kos személyragozásban hiátustöltő volt (*szá-a* > *szá-j-a* → *szá-ja*), használata általánossá vált (*virág-ja*), majd átterjedt az igeragozásba (*vár-a* → *vár-ja*), s végül az egyes 3. személyből bekerült a többi igealakba: *vár-uk* → *vár-juk*. Ennél sokkal egyszerűbb és valószínűbb MELICH magyarázata (MNyTK. 14: 6), hogy a *j* elem az imperativusi alakokból hatolt be az indicativusiakba: imp. *vár-ju-k* → ind. *vár-juk*.

2)	*-nk*	*várná-nk* (őt, őket stb.)
		kérné-nk
	-unk/-ünk	*vár-unk* (őt, őket: nyelvjárási alak)
		kér-ünk (őt, őket: nyelvjárási alak)

A tárgyas ragozás *-nk* és az ettől elkülönült *-unk/-ünk* személyragja azonos az alanyi ragozás megfelelő végződésével: a **mš* névmás *-k* többesjeles alakjából keletkezett (lásd a 129. pontot).

138. AZ EGYES SZÁM 2. SZEMÉLY ragja mindenütt *-d*: *váro-d*, *várá-d*, *várta-d*, *várando-d*, *várná-d*, *várja-d* ~ *vár-d*.

A *-d* személyrag a fgr. **tš* 'te' névmásból származik (a szókezdő *t* > *d* hangfejlődésre vö. fi. *tunkea* ~ m. *dug*).

139. A TÖBBES SZÁM 2. SZEMÉLY ragja három változatot mutat:

1) *-tok/-tek: várná-tok; kérné-tek*

2) *-átok/-étek: várt-átok; kért-étek*

3) *-játok/-itek: vár-játok; kér-itek.*

Mindhárom változat újraragozás eredménye: az egyes 3. személyű tárgyra utaló *Ø, -á/-é* vagy *-já/-i* ragos alakhoz utólag még hozzáfűzték a többes 2. személyű cselekvőre utaló személyragot:

Ø + *-tok/-tek*
-á-/-é + *-tok/-tek*
-já/-i + *-tok/-tek*

140. AZ EGYES SZÁM 3. SZEMÉLY ragjának változatai:

1) *Ø: várá, várná; kéré, kérné.*

Ezekben a tárgyas igealakokban a *Ø* fokú személyrag fejezte ki mind a tárgy, mind az alany 3. személyét. Később az alakok és a funkciók elkülönültek: az újabb, rövid véghangzós *vára, kére* az alanyi ragozásban, az eredeti, hosszú magánhangzós *várá, kéré* változatok a tárgyas ragozásban kaptak funkciót. Vagyis ezek az alakok „sűrítettek" abban az értelemben is, hogy tulajdonképpen az időjel eredeti funkciója mellett (az *a–á* és *e–é* ellentétezés révén) utalni tud a tárgy 3. személyére is.

2) *-ja/-i: vár-ja; kér-i*

-a/-e: várt-a; kért-e

Ezek a toldalékok mind a fgr. **sə* egyes 3. személyű névmásra vezethetők vissza; ez a névmás eredetileg a passzív alanyt (a tárgyat) kifejező eszköz volt, a cselekvő alany egyes 3. személye jelöletlen maradt, vagy valójában *Ø* fokú személyrag képviselte.

A hangfejlődés állomásai:

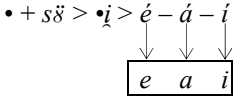

Így keletkezett tehát az *-i* és az *-a/-e* változat. A *-ja* változat, illetve ennek a *j*-je pedig vagy a névszók birtokos személyragozásából (lásd fentebb SZINNYEI; 137. pont), vagy az igék felszólító módjából (vö. MELICH: uo.) került át a tárgyas ragozási alakokba.

A régi irodalmi nyelvben *várná-ja, kérné-je* típusú feltételes módú alakok is voltak, amelyekben a tárgy személyét a névmási eredetű *-ja/-je* fejezte ki. A HB.-ben pedig a primer praeteritumi alakok mellett megőrződtek a következő szekunder alakok is: (*mundá* 'mondott':) *mundo-á* 'mondta'; (*feledé* 'feledett':) *feledevé* 'feledte'. Ezek az alakok úgy keletkeztek, hogy a praeteritum jelét (többnyire hiátustöltő *v* segítségével) az ige magánhangzós tövéhez kapcsolták.

141. A TÖBBES SZÁM 3. SZEMÉLY ragjának változatai:

1) *-k: várná-k, várá-k; kérné-k, kéré-k*

A *-k* kétségtelenül adaptációval lett a többes szám jeléből az alanyi ragozás többes 3. személyű ragjává. Ezt kapcsolták aztán az egyes 3. személyű *várá* stb. igealakokhoz, amelyben az egyes (majd többes) számú 3. személyű tárgyra *Ø* személyrag utalt.

2) *-ják/-ik: vár-ják; kér-ik*

-ák/-ék: várt-ák; kért-ék

Ezek is az újraragozás eredményei. A 3. személyű tárgyra utaló alakokhoz *(vár-ja, kér-i, várt-a, kért-e)* pontosabban ezek eredetibb *vár-já, kér-i, várt-á, kért-é* alakjához csatolták a többesjelből az alanyi ragozás többes 3. személyű ragjává fejlődött *-k*-t.

142. A 2. SZEMÉLYŰ TÁRGYRA UTALÓ IGEALAKOK. A 2. személyű tárgy szempontjából az igeragozás nagyon hiányos, mert a 2. személyű tárgyat külön igealakkal kizárólag a egyes 1. személyű alannyal kapcsolatban lehet kifejezni. Személyragja a

-lak/-lek:

vár-lak, várá-lak, várta-lak, váranda-lak, várná-lak, várja-lak;

kér-lek, kéré-lek, kérte-lek, kérende-lek, kérné-lek, kérje-lek.

A régi felfogás szerint a *-lak/-lek* két elemből áll: *l* + *k*. A *k* elem az alanyi ragozás egyes 1. személy ragja, s azonos az iktelen igék megfelelő személyragjával (például *váro-k*), az *l* viszont a 3. személyű tárgyra utal, s feltehetően a fgr. **tə* 'te' névmásból ered, ugyanúgy mint az alanyi ragozás *-l* személyragja (például *fázo-l, várá-l*, *kérné-l*).

KLEMM adaptációs elmélete szerint (MNy. 21: 256) a *-lak/-lek l*-je eredetileg igeképző volt (például *orvos* : *orvoso-l*). A *-l* képzős igék egyes 3. személyű, alanyi ragozású alakjaiban (például: *orvosolok*) két magánhangzó között az *l* szabályosan geminálódott: *orvosolok* > *orvosollok* > *orvosollak*. Az új alakok mellett a régiek is megmaradtak, az eredeti *orvosolok* hangalak az alanyi ragozásban szilárdult meg, az újabb *orvosollak* variáns megkapta a 2. személyű tárgyra utaló funkciót.

PAPP ISTVÁN sűrítési elmélete szerint (MNy. 38: 272–6) a passzív alanyt (a tárgyat) kifejező egyes 2. személyű igealak (*váro-l* 'exspectaris') az újraragozás folytán megkapta az aktív alanyt kifejező egyes 1. személy végződését *(váro-lo-k* > *vár-lak),* azaz két igealak kontaminálódott: *váro-l* 'tu exspectaris' × *váro-k* 'ego exspecto' = *vár-lak* 'ego exspecto te'.

143. AZ ÖSSZETETT IGEALAKOK. A magyar nyelv fejlődése során hat összetett igealak keletkezett, amelyek két típusba tartoznak. Az egyik esetben a főigét ragozzuk, s a segédige változatlan, pontosabban egyes 3. személyű. A másik típus a főige ragozatlan infinitivusából és a *fog* segédige ragozott alakjából áll.

Az összetett igealakok latin megfelelőikkel:

I. 1. *írok vala/volt* 'scribebam'
2. *írtam vala/volt* 'scripseram'
3. *írék vala/volt* 'scribebam'
4. *írtam volna* 'scripsissem'
5. *írtam legyen* 'scripserim'

II. 6. *írni fogok* 'scribam'

A hat alakból csak kettő – a 4. *írtam volna* és a 6. *írni fogok* – él ma is a köznyelvben és a legtöbb nyelvjárásban, a többi elavult, vagy csak néhány nyelvjárásban fordul elő.

144. A RAGOZATLAN SEGÉDIGÉS TÍPUS. A régi magyar nyelvtanírók szerint a magyar segédigés alakok latin mintára keletkeztek az írott nyelvben. Világos, hogy a latin hatás csak úgy kerülhet szóba, hogy a latin szövegek fordítói igyekeztek az önállóan kialakult magyar összetett igealakokat – mint ahogy az egyszerűeket is – a latin nyelv szabályai (többek között a „consecutio temporum") szerint használni. A morfológiai különbségek egyébként nagyon szembetűnőek. Először is a magyar összetett igealakoknak a latinban egyszerű igealakok felelnek meg. Például: m. *írtam vala* : lat. *scripseram*. Másrészt a magyarban a segédige *(vala)* ragozatlan

marad, míg a latin agglutinált segédige ragozódik (*-eram*, *-eras* stb.).

A későbbi kutatás a magyar összetett igealakokat finnugor örökségnek tartotta. A különböző rokon nyelvek összetett igealakjainak szerkezete megegyezik a magyarral. Vö. például zürj. *muna vęli* 'olin menemässä, mentem' ~ m. *megyek vala* (lásd HORVÁTH KÁROLY MNy. 40: 197–8). De az ilyen egyezések a magyar és a zürjén egymástól független, párhuzamos fejlődésének az eredményei is lehetnek. Sokkal fontosabb tanulsággal szolgálnak a finn nyelv összetett igealakjai. Ha összehasonlítjuk például a m. *írtam vala* és a finn *olin kirjoittanut* igealakokat, azt látjuk, hogy a főige befejezett történésű melléknévi igenév alakjában áll vagy állt (a m. *írtam* perfectum morfológiailag ma is azonos a birtokos személyragos participiummal: *(az) írtam levél*, a segédige pedig a *van* ige praeterituma vagy imperfectuma. A különbség csak annyi, hogy a magyarban a főigét ragozzuk, a finnben pedig a segédigét. BÁNHIDI ZOLTÁN megpróbálta a magyart a finn típusra visszavezetni, mert szerinte a finn képviseli az eredetit (MNyTK. 63). Szerinte a magyarban is ragozták régen a segédigét; később a személyragozás a főigére is átment, végül a segédige elvesztette személyragozását, és egyes 3. személyben állandósult:

írt valék	*írtam valék*	*írtam vala*
írt valál	*írtál valál*	*írtál vala*
írt vala	*írt vala*	*írt vala*

Az a probléma, hogy a gondolatmenete csupa olyan feltételezésre támaszkodik, amelyeket nem támogatnak nyelvtörténeti tények. PAIS DEZSŐ más úton kereste a megoldást (MNy. 40: 193–7). Kiindult a nomen-verbumok korából, amikor a birtokos személyragos szó (a nomen-verbum névszói jelentésben) a mondat alanya volt, a létige praeteritum egyes 3. személye pedig az állítmány: *én lesem – vala* '(az) én lesésem – vala'. Majd a beszédritmus eltolódásával az eredeti birtokos jelzőt alanynak értelmezték, az eredeti alany pedig az állítmányhoz vonódott, amely segédigévé süllyedt:

én – lesem vala. Az ilyenfajta szintaktikai eltolódások során a személyragos névszó igésült, és a létige segédigévé lett; ilyen módon születtek a tárgyas ragozás összetett igealakjai. Az alanyi ragozás összetett igealakjainak keletkezését másképpen kell magyarázni. Ezek először az 3. személyben formálódhattak ki a szintaktikai szerkezet eltolódása útján: *ember les – vala → ember – les vala*; innen terjedt át más személyekre is: *lesek vala, lesel vala* stb.

PAIS magyarázata sem oldja meg az összetett igealakok keletkezésének problémáját, már csak azért sem, mert túlságosan bonyolult, s továbbá azért sem, mert elkülöníti egymástól az alanyi és a tárgyas ragozás összetett igealakjait, bár nyilvánvaló, hogy különbségük nem befolyásolhatta az összetett igealakok keletkezését. Én magam azt vallom, hogy a tárgyalt igealakok a magyar nyelv külön életében keletkeztek finnugor eredetű morfológiai elemekből, mégpedig utólagos korrekcióval. A beszélő a megtörtént eseményt jelen időben beszélte el, de utóbb rádöbbent, hogy a hallgató az elbeszélés időviszonyait félreértheti, valóságos jelennek foghatja fel az átképzeléses (történeti) jelent, s éppen ezért az egészhez még hozzáfűzött egy utólagos figyelmeztetést, hogy az egész előbb előadott esemény vagy eseménysorozat *vala* vagy *volt* (azaz a múltban történt), vagy *volna* (tehát a főigével megnevezett cselekvés nem valóságos, hanem csak feltételezés). Így aztán – mivel a *vala, volt, volna* az egész megelőző mondat tartalmára vonatkozik – érthető, hogy ezek mindig egyes 3. személyben állnak, függetlenül a főigével kifejezett személytől:

… *írok* | *vala* 'ez (csak) volt'
… *írtam* | *vala* 'ez volt'
… *írtam* | *volna* 'ez volna'

Ezek a mondatpárok később szorosan összekapcsolódtak, s ennek során a *vala* és a *volna* teljes értékű főigéből segédigévé sülylyedt: *írok vala, írtam vala, írtam volna*.

Ezek mintájára aztán analógia (kontamináció) útján keletkezett az *írék vala* összetett igealak: *írék* × *írtam vala* = *írék vala*.

Ugyanígy az *írtam volna* mintájára született az *írtam legyen*, amely kétségtelenül írott nyelvi latinizmus: a fordítók tudniillik a latin *scripserim* pontosabb megfelelőjeként használták az *írtam legyen* alakot a „consecutio temporum" törvénye szerint. De ez az igealak egyáltalán nem tudott meggyökeresedni.

145. Összetett igealakok ragozott segédigével. Az *írni fogok* összetett jövő idejű alakról, amelyben a *fog* segédigét ragozzuk, korábban azt tanították, hogy a ném. *ich werde schreiben* igealak hatására keletkezett. Ma már az összetett jövő idejű alakot a belső nyelvi fejlődés tényeihez soroljuk. Ezt a következők igazolják:

1) Az *írni fogok* szerkezet már megvan a JókK.-ben, tehát abban a korban, amikor a német nyelvi hatás még nem volt olyan számottevő, mint később. Így nem valószínű, hogy ez a morfológiai egység a német szerkezet tükörfordítása.

2) Az *írni fogok* eredetileg valódi szószerkezet volt, amelyben a *fog* volt a főige (jelentése 'belekezd, belefog valamibe, hozzákezd vmihez'; vö. mai *íráshoz fog* vagy *hozzáfog az íráshoz*): az *írni* infinitivus pedig a *fog* ige szabályos lativusi bővítménye volt. A szószerkezet eredeti jelentése tehát: 'írni kezdek, íráshoz fogok'. A fejlődés későbbi fázisában a *fog* a jövő időt kifejező segédigévé degradálódott, ennek következtében az eredeti szószerkezetből kifejlődött az *ír* ige összetett jövő ideje: *írni fogok* 'majd írok, a jövőben írok'.

3) A 19. században elavult *írandok* féle egyszerű jövő funkcióját átvette az *írni fogok* összetett jövő, és megszilárdult a nyelvhasználatban.

146. Az igenevek. Az igenév az igék és a névszók között álló szófaji kategória: olyan névszó, amelynek igei tulajdonságai vannak; kaphat tárgyi (határozói) bővítményt. Történetileg az igenevek keletkezése feltételezte mind az ige, mind a névszó kategóriá-

jának a meglétét: az igenevek az igei és a névszói tulajdonságok szintéziséből születtek; lásd PAPP ISTVÁN Az igenevek helye a nyelvtan rendszerében. MNyj. 8: 61–81; ua. Infiniittimuotojen kieliopissa. Verba docent, SKS. 263: 255–68).

A magyarban az igeneveknek három fajtája van: főnévi igenév (infinitivus), melléknévi igenév (participium) és határozói igenév (gerundium). A főnévi igenév olyan deverbális főnév, amelynek lehet tárgyi (és határozói) bővítménye. Két fajtája van: I. rövidebb (személyragtalan) és II. hosszabb (birtokos személyragos) alakú főnévi igenév.

A melléknévi igenév igéből képzett melléknév, amely a bővítményviszonyok szempontjából igei természetű. Fajtái: I. folyamatos történésű, amely a cselekvést befejezetlennek, vagyis folyamatosnak jelzi; II. befejezett történésű, amely a cselekvés befejezett voltát fejezi ki; III. beálló történésű, amely a cselekvést csak a jövőben végbemenőnek fogja fel.

A határozói igenév igéből képzett, bővítményviszonyai szerint igei természetű határozószó. Két fajtája van. Az egyik módot vagy állapotot, a másik időt vagy okot fejez ki.

Az igenevek rendszere jellemző végződésükkel (képzőjükkel stb.) a következő:

főnévi igenév (infinitivus)
- I. *-ni*
- II. *-nom/-nem/-nöm* stb.

melléknévi igenév (participium)
- I. *-ó/-ő*
- II. *-t/-tt*
- III. *-andó/-endő*

határozói igenév (gerundium)
- I. *-va/-ve*
- II. *-ván/-vén*

A régi nyelv igelakjait tárgyalja KÁROLY SÁNDOR Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában című művében (NytudÉrt. 10. 1956).

147. A *-ni* KÉPZŐS FŐNÉVI IGENÉV. Általában úgy tartják (lásd többek között SZINNYEI MNy. 32: 217–22), hogy az igenév *-ni* képzője (például *vár-ni, kér-ni*) két elemet foglal magába: *n* + *i*. Az *-n* eredetileg deverbális nomenképző volt; ebben a funkcióban fordul elő például a *vagyon* 'tulajdon' főnévben (a *val-* igetőből; igei személyraggá válva a *vagyon* 'van', *teszen* 'tesz' stb. régi igealakokban. Az *i* elemben a régi lativusi *i̯* lappang, amely a rövid tővéghangzóval *i̯* végű diftongust alkotott; a diftongus hosszú *í*-vé monoftongizálódott, majd a szóvégen megrövidült. A főnévi igenév *-ni* képzője ma jobbára az igék mássalhangzós tövéhez járul. A mássalhangzós tő a magánhangzósból hangkivetéssel (elízióval) keletkezett a Horger-törvény szerint. A hangtani fejlődés menete a következő lehetett:

**vár̆n̆i̯* > **várn̆i̯* > **vární* > *várni*
**kér̈n̈i̯* > **kérn̈i̯* > **kérní* > *kérni.*

Az eredeti lativusi funkció még ma is érzékelhető a célhatározói használatú főnévi igenevekben, például *megyek játszani*, eredetileg 'megyek játszásba'.

MÉSZÖLY GEDEON (ÓmSzöv. 181–3) bebizonyította, hogy az infinitivus *-ni* képzője azonos a különböző nyelvjárásokban meglevő *-ni* vagy *-nyi* lativusi végződéssel, például *pap-ni* vagy *papnyi megyek* 'megyek a papékhoz'. Ez a *-ni (-nyi)* lativus rag pedig nem egyéb, mint két ősi lativusi toldalék együttese: *-n (-ń)* + *-i*. MÉSZÖLY abból indult ki, hogy az ősi nyelvben a szavak még nomenverbumok voltak, például a *vár* jelentése egyaránt lehetett 'ő vár' és 'várás'. Az utóbbi funkcióban (főnévi használatban) a szó megkaphatta a lativusi végződést: *vár-ni* 'várásba, váráshoz, várás végett'. Ennek az elgondolásnak az a gyengéje, hogy a *-ni* képzős infinitivus születését a nomenverbumok korába helyezi, pedig az alak sokkal fiatalabbnak látszik.

148. A BIRTOKOS SZEMÉLYRAGOS INFINITIVUS. PAPP ISTVÁN azt mondja (MNy. 33: 38–43), hogy ez az infinitivusi forma eredetileg az *-n* képzős névszó birtokos személyragozása volt:

várno-m 'várásom'
várno-d 'várásod'
**várn-a* 'várása'
várnu-nk 'várásunk'
várno-tok 'várásotok'
**várn-uk* 'várásuk'

Ebben a ragozási sorban a *várna* kétértelmű: 1. egyes 3. személyű birtokos személyragos alak: *várn-a* 'várása'; 2. egyes 3. személyű feltételes módú alak: *vár-na* 'ő várna'. A zavaró homonímia elkerülésére a *várna* alakot a kontaminációs *várnia* 'az ő várása' alakkal helyettesítették, s ezzel egyértelművé vált a *várna* feltételes módú igei funkciója: 'ő várna'. A *várnia* a kétféle infinituvusi alak kontaminációjával keletkezett azon az alapon, hogy mind a két infinitivust lehetett azonos jelentésben használni a következő kifejezésekben:

várnom van = *nekem várni kell*
várnod van = *neked várni kell*
várna van = *neki várni kell*

A kontaminációs lehetőségek közül csak az egyes 3. személyű *várna* × *várni* = *várnia* alakra volt szükség; ennek analógiájára helyettesítették a többes 3. személyű *várnuk* alakot is a kontaminációs *várniuk*-kal.

MÉSZÖLY GEDEON (i. h.) a 3. személyű *várnia*, *várniuk* alakokat tartja szabályosnak és eredetinek, a többi személyt pedig újabbnak. Szerinte a *-ni* végű infinitivus kapott birtokos személyragokat a következő módon:

**vár-ni-m*	**kér-ni-m*
**vár-ni-d*	**kér-ni-d*
vár-ni-a	*kér-ni-e*

Az 1. és a 2. személyben a későbbiekben hangrendi kiegyenlítődés és nyíltabbá válás történt: *várnim* > *várnum* > *várnom*; a palatális hangrendű igéknél csupán a nyíltabbá válás útján fejlődött ki a mai ragozási sor: *kérnim* > *kérnëm* > *kérnem* stb.

149. AZ *-ó/-ő* KÉPZŐS MELLÉKNÉVI IGENÉV. A folyamatos történésű melléknévi igenév képzője legrégibb nyelvemlékeinkben a *γ* palatális zöngés spiráns. Például Konstantinosnál *Εζέλεχ* (magyar hangalakja: *ézeleγ*), vezér neve, közszói jelentése 'ízlelő'; kb. 1000 tájáról *Σάμταγ,* helynév, közszói jelentése 'szántó'; TA. *meneh* (kiejtése *mënëγ*) 'menő'. A hangfejlődés a következő volt: *szamtaγ* > *szamtau̯* > *szántou̯* > *szántó*; *mëneγ* > *mënëü̯* > *mënöü̯* > *menő*.

Ennek a participiumnak a mai *-ó/-ő* képzőjében a *-γ* képző és a tővégi magánhangzó lappang. A képző finnugor előzménye feltehetően **-k•* volt. Két magánhangzó között a fgr. **-k* folytatása az ősmagyarban *-γ* volt. A tőséghangzó eltűnésével a szóvégre került *-γ* a fentebb tárgyalt módon vokalizálódott.

A fgr. **-k* deverbális nomenképzőből származik a finnben többek között a ^{x} [12] vagy a *Ø* deverbális főnévképző: *-k•* > *-k* > *-*^{x} > *Ø*. Például fi. *lähteä* : *lähde*^{x} 'forrás'.

Jóllehet a magyar nyelvtörténeti tények egy fgr. **-k•* képzőre mutatnak, elvileg nem zárhatunk ki egy másik lehetőséget sem, hogy tudniillik a magyar *-ó/-ő* participiumképző fgr. **-p•* képzőre megy vissza. Két magánhangzó között a fgr. **-p-* az ősmagyar korban *β*-vé, majd *v*-vé változhatott, amely a tővégi magánhangzó kiesésével félhangzós *u̯/ü̯* lett, s az ige véghangzójával diftongust alkotott, s ez később monoftongizálódott. A hangfejlődés így képzelhető el: **vároβ• > *vároβ > varou̯ > váró; *kēreβ• > *kēreβ > kērëü̯ > kérő*. Ha ez a feltevés megállja a helyét, akkor a magyar *-ó/-ő* képzőt rokonítani lehet a finn I. participium *-pa/-pä* vagy

[12] A sor fölé emelt kis ^{x} betű itt az ún. *loppukahdennus* (a magyar szakirodalomban véghehezet vagy szakítóhang) jele: HAKULINEN (TERHO ITKONEN nyomán) SKRK.^{3} (1968) 43–4. (Vö. PAPP ISTVÁN: LMH. 45. – A ford.)

-va/-ve képzőjével (például *käy-pä* 'kelendő'; *sano-va* 'mondó'; *teke-vä* 'tevő').

150. A *-t/-tt* KÉPZŐS MELLÉKNÉVI IGENÉV befejezett történésű, absztrakt melléknévként szerepel. Például *vár-t leány*, *kézzel íro-tt könyv*. Jelentése rendszerint passzív, de olykor aktív is lehet, mint azt a *várt leány* 'a leány, aki várt' példa mutatja.

A képző két változata közül a *-t* az ősibb; A *-tt* szabályos geminációs eredménye két magánhangzó között, s analógiásan terjedt át a szóvégre.

Az állítmányi szerepű *-t/-tt* képzős participium igésülése vezetett a perfectum születéséhez: *ő sokat tapasztalt (ember)* → *ő sokat tapasztalt*. A *-t (> -tt)* képző azonos eredetű a *-t* vagy az *-at/-et* deverbális nomenképzővel, például *hisz* : *hi-t*; *él* : *él-et*; *jár* : *jár-at*. MÉSZÖLY GEDEON ezt a képzőt loc. *-t*-re vezeti vissza.

A participium *-t* képzője finnugor eredetű, s minden hangtani nehézség ellenére is genetikus kapcsolatban van a finn I. és II. infinitivus *-ta/-tä* és *-te-* képzőjével.

151. AZ *-andó/-endő* KÉPZŐS MELLÉKNÉVI IGENÉV. Beálló történésű melléknévi igenév, például *vár-andó*, *kér-endő*. Eredetibb morfológiai tagolás szerint: *vára-nd-ó*, *kére-nd-ő*, azaz a képző előhangja az igetőhöz tartozott. Az *-nd* történetileg azonos a futurum *-nd* jelével (például *vára-nd*, *kére-nd*) vagy az inchoativ, kezdő igék *-m•d* képzőjével) például *futa-mod-ik*), az *-ó/-ő* pedig nem egyéb, mint a folyamatos melléknévi igenév képzője (vö. *vár-ó*, *kér-ő*). Az a helyzet tehát, hogy a kezdő jelentésű *-m•d* képzős igetőhöz a participium *-ó/-ő* képzője járult; vagyis a beálló történésű participium – eredetét tekintve – nem más, mint az inchoatív igék folyamatos történésű melléknévi igeneve, amely hangalak és funkció tekintetében elkülönült a folyamatos melléknévi igenévtől; vö. *futa-mod-ó* 'futni kezdő, futásnak induló' > *fut-and-ó*. A legfontosabb funkcionális változás az volt, hogy a beálló történésű melléknévi igenév jelentéséhez a cselekvés kötelező volta, kényszerűsége kapcsolódott.

152. A *-va/-ve* KÉPZŐS HATÁROZÓI IGENÉV. A mai nyelvben is nagyon gyakori, módot és állapotot fejez ki, például *vár-va*, *kér-ve*, *nyit-va*. A *-va/-ve* képző két elemből áll: *v + a/e*. Az utóbbi az *á/é* vokálisból rövidült, ennek előzménye a hosszú *é*, amely viszont *i̯* végű diftongusra megy vissza; funkcionálisan lativus volt. A tulajdonképpeni képző a *v* elem, amelynek rövid tővégi magánhangzója beleolvadt a rákövetkező lativus ragba. Maga a *v* szabályosan alakult a fgr. **-p•* képzőből. Ez az ősmagyar korban két magánhangzó között spirantizálódott *(p > β > v),* s eredetileg az ige magánhangzós tövéhez járult. Csak később esett ki a tő rövid véghangzója a Horger-törvény szerint: **várová > várvá > várva*; **kérevé > kérvé > kérve*.

A *-va/-ve* képző *v* eleme azonos eredetű a finn I. participium *-pa/-pä* képzőjével. Például *käy-pä* 'érvényes, kelendő'; *syö-pä* 'rák (betegség)'. Ennek gyenge foka a *-va/-ve*: például *sano-va* 'mondó', *mene-vä* 'menő'. A gyenge fok analógiásan elterjedt, és majdnem teljesen kiszorította az erős fokot.

A határozói igenevek képzőjének *v* eleme fgr. **-k* képzőből is magyarázható, s ebben az esetben azonos a régi *-γ* (mai *-ó/-ő*) participium képzővel. A hangfejlődés rekonstrukciója ekkor a következő: **vároγá > (*vároá >) *várová > várvá > várva.*

153. A *-ván/-vén* KÉPZŐS HATÁROZÓI IGENÉV is megemlítendő, de ma már nem használatos. Például *vár-ván*, *kér-vén*. Ez a forma ma csak néhány esetben fordul elő határozószóvá kövülten: *nyilván*, *úgyszólván*.

A *-ván/-vén* képző a határozói igenév korábbi *-vá/-vé* képzőjéből és az ősi loc. *-n* ragból áll. Mivel a *-vá/-vé* képzőben már benne lappang a lativus rag, a *-ván/-vén* tulajdonképpen újraragozás eredménye: a lat. ragos szóalakhoz még egy rag, a loc. *-n* járul. Az újraragozás úgy értendő, hogy a lativusi funkció akkorra már elhomályosult, amikor a szóalakhoz kapcsolták a locativusi *-n*-t. A *-ván/-vén* képzős határozói igenév eredeti jelentése: *vár-ván* 'várás közben; miután várt'; *kér-vén* 'kérés közben; miután kért'.

V. A MONDATTANI FEJLŐDÉS FŐBB MOZZANATAI

154. AZ ÁLLÍTMÁNYI SZERKEZET. Állítmányát tekintve a magyar mondat háromféle: nominális mondat, amelyben állítmányi szerepben pusztán névszó áll *(az apám tanító);* verbális mondat, amelynek állítmánya ragozott igealak *(a fiú szalad);* s végül a nomino-verbális mondat, ennek állítmánya névszói és igei részből áll *(a nyár szép volt).* A legősibb típust a nominális mondat képviseli. Az igés mondat a nominális mondatból keletkezett. Az összetett állítmányú mondat pedig feltételezi mind a nominális, mind a verbális típus meglétét.

1) A nominális mondattípust ma csak nagyon szűk körben lehet használni: ha a mondat kijelentő módú, jelen idejű és 3. személyű. Az ilyen mondatból rendszerint hiányzik a *van* vagy *vannak* ige. Például: *a leány kicsi; a leányok kicsik.* Ha azonban más módról, időről vagy más személyről van szó, a nominális mondat helyére nomino-verbális lép *(a leány kicsi volt/volna).* De az archaikus nyelvhasználatot képviselő közmondásokban, a mesék sztereotip fordulataiban és a költői nyelvben személy- és időkorlátozás nélkül használják a nominális mondattípust. Ilyen például a régi *te is jó katona, én is jó katona, ne bántsuk egymást* közmondás; a *te az enyém én a tied* (ti. vagy és vagyok) népmesei fordulat; a költői nyelvből Vörösmartytól való a következő nominális mondat: „*Soha, soha ilyen pünkösd napja*" (ti. nem volt vagy nem lesz). Az idézett példák archaikus volta arra mutat, hogy ezek megőrzött régiségek abból a korból, amikor csak nominális mondatok voltak, s az igék még nem képviseltek külön szófajt. Ez volt a helyzet a nyelv homályba vesző régi korszakaiban, jóval a nyelvemlékes kor

előtt a finnugor, de még inkább az uráli alapnyelvben. De már legkorábbi nyelvemlékeinkben is a mai nyelvhasználat tükröződik.

A magyar legközelebbi rokon nyelvei – a vogul és az osztják – még eredetibb fokot képviselnek, mint a magyar, amennyiben nominális mondatot minden személyben használnak: vog. *am māń nē* 'én kicsi nő (vagyok)': *taβ jänį' χum* 'ő nagy férfi'. A mordvin már észrevehetően továbbment a névszói állítmány igésülésében. Ebben a rokon nyelvben a névszói állítmánynak igei személyragjai vannak; tehát állítmányi szerepben a névszó alkalmilag igésül (ez az ún. nominális konjugáció, azaz névszói igeragozás): *mon pokša-n* 'én nagy (vagyok)'; *ton pokša-t* 'te nagy (vagy)'; *son pokš* 'ő nagy'.

Az összes rokon nyelvek között a finn és a lapp ment a legmesszebb az állítmány igésülése terén: ezek a nyelvek a mai használatban általában már nem ismerik a nominális mondatot. A finn nominális mondat nagyon ritka használatára lásd például PAPP ISTVÁN: *Finn nyelvtan*[2] 1985, 161–2. R. GAUTHIOT szerint (MSL. 1908, 201–27) a finn és lapp igésülési folyamatban indoeurópai – elsősorban germán – hatás tükröződik, de szerintem valószínűbb, hogy az igésülés ezekben a nyelvekben belső fejlődés eredménye éppen úgy, mint más nyelvekben is.

2) A verbális mondattípus a magyarban minden valószínűség szerint a nominális típusból származik. Az állítmányi szerepben álló névszó igésült – mégpedig úgy, hogy feladata lett a cselekvés idejének, az alany számának és személyének, a tárgy személyének stb. kifejezése is.

Néhány esetből még világosan látszik, hogy a ragozott igealakok névszóból, többnyire az igék névszói alakjaiból születtek. Így például a *tapasztalt* alaknak ma is két jelentése van: 1) névszói: 'aki tapasztalt; a tapasztalt (ember)'; és 2) igei: *ő tapasztalt* (vmit, sokat). Joggal feltehető, hogy ebben az esetben a névszói funkció az eredetibb, s az igésülés csak az állítmányi használatban ment végbe: *ő sokat tapasztalt* (ember) → *ő sokat tapasztalt.*

Néhány esetben az állítmányi szerepű névszó igésülése újabb keletű, még alakulóban levő jelenség. Ide tartozik a *szabad* melléknév alkalmi igésülése: *szabad?, szabad-jo-n, szabad-na.*

3) A nomino-verbális mondatban az igei és a névszói rész együtt alkotja a mondat állítmányát. Az ilyen mondatokban a következő négy ige fordul elő: *van, lesz, marad, múlik.* A névszó (főnév, melléknév vagy számnév) mellettük nominativusban áll: *„Gyermek vagyok, gyermek lettem újra”* (Petőfi); *adós maradtam; „Tizenhét esztendős múlt a gazda éppen”* (Arany).

A nominativus használata a felsorolt igék mellett egészen fiatal jelenség. A *van* + nominativus helyén korábban pusztán névszói állítmány állt: *én gyermek → gyermek vagyok*. A *lesz* és a *marad* igékhez lativusi határozó kapcsolódott, s ez lett később az összetett állítmány nominativusban álló névszói része; a régiségben a *gyermek-ké lettem* ugyanazt jelenti, mint a finn *olen tullut lapseksi* mondat. Ez tehát igés mondat volt, s ez változott később a *gyermek lettem* összetett állítmányú mondattá. Ez az utóbbi a *gyermek vagyok* analógiás hatására született. Ugyanez volt a helyzet a *marad* igével kapcsolatban is. A korábbi *adós-sá maradtam* szerkezetből *→ adós maradtam*. A *múlik* igének régen tárgyi bővítménye volt: *hét esztendőt múlt*. A mai szerkezet analógiás hatásra, jobban mondva kontaminációval keletkezett, körülbelül így: *hét esztendőt múlt × hét esztendős volt = hét esztendős múlt*.

A nomino-verbalis mondat tehát minden esetben másodlagos jelenség: vagy nominális, vagy verbális mondatszerkezetből fejlődött ki.

PAAVO RAVILA szerint nagyon régen az előuráli korban keletkezett jelzős szerkezetből. Subordinatio (alárendelés) volt eszerint a fejlődés kiindulópontja, amelyből később – miután a tagok viszonylag önállóak lettek – megszületett a predikatív viszony: *hófehér → (a) hó fehér*. Az eredeti jelzős szerkezet két egyszavas mondat összekapcsolódásának az eredménye: *Hó! Fehér! → Hófehér! → (A) hó fehér*.

Vö. KLEMM ANTAL: *Magyar történeti mondattan* 1942; BERRÁR JOLÁN: *Magyar történeti mondattan* 1957; PAAVO RAVILA: Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen: FUF. 27: 1–136; UŐ: *Johdatus kielihistoriaan*[2] (Bevezetés a nyelvtörténetbe) 1961. 109–19; PAPP ISTVÁN: Az állítmányi szerkezet őstörténete: MNyj. 3: 1–28 és Urgeschichte der prädikativen Konstruktion: UAJb. 29: 149–75.

155. A TÁRGYAS SZERKEZET. A tárgyas szerkezet két tagból áll, a főszóból és az ennek alárendelt bővítményből. A főszó vagy ragozott ige, vagy igenév; a bővítmény (a tárgy) névszó vagy igenév: *fá-t vág, fá-t vág-ni, szeret dolgoz-ni.*

Feltételezik, hogy a tárgyas szerkezet a predikatív szerkezetből keletkezett. A fejlődést a következő módon képzelhetjük el: két különböző, de azonos jelentésű mondat állt egymás után, egyikük aktív, a másikuk passzív természetű volt: *(az) apa dicsér* | *(a) fiú dicsértetik*. A kettő összevonásával olyan egység keletkezett, amelynek a törzsét az aktív mondat alkotta, s a passzív mondat alanya lett az igei állítmány bővítménye: *(az) apa dicséri a fiút*. Így egy mondatba került az aktív és a passzív mondat alanya. Az utóbbit nevezzük tárgynak, s ennek az a definíciója, hogy: a tárgy az aktív mondat alanyával kapcsolatba került és igei bővítménnyé süllyedt passzív alany. Ha ez a magyarázat, ti. hogy a tárgy a passzív mondat alanyából keletkezett, megállja a helyét, akkor egészen természetes, hogy a tárgy és az alany alakja azonos, azaz ragtalan volt.

A magyarban a tárgynak három típusa van: ragtalan, *-t* ragos és *-ban/-ben* ragos.

1) A ragtalan tárgy képviseli a legősibb fokot. Ma a következő esetekben használjuk:

a) Az egyes szám 1. és 2. személyű birtokos személyragos szó tárgyként nem veszi fel a tárgy *-t* ragját. A személyes névmások tárgyas alakja morfológiailag szintén ehhez a csoporthoz tartozik: *eladom a házam* vagy *a házamat*, *eladod a házad* vagy *a házadat; engem* vagy *engemet vár, téged* vagy *tégedet kereslek* stb. A régebbi nyelvben a birtokos személyragos névszó felhasználása rag-

talan tárgyként szélesebb körű volt, mégpedig többes számban és 3. személyű alakban is: *„Lányarcotok a nap meg nem süti nála”* (Arany), *eszem a lelke* vagy a *lelkét*. Az ilyen esetek azt bizonyítják, hogy a birtokos személyragnak nagyjából olyan funkciója van, mint a tárgyragnak: a névszói tárgyat meghatározó és kissé az ige irányába mutató.

b) A *mind* névmást tárgyként általában ragtalan alakban használjuk: *mind megette*. A *mind* szó eredeti jelentése eredetileg határozószói lehetett (’egészen’).

c) A tárgyként álló infinitivushoz nem kapcsolódik a tárgy ragja, mint a következő népdalbeli példában: *szeretnék szántani*. Ennek a jelenségnek az az oka, hogy az infinitivus régi, megmerevedett lativusi alak: a *-ni* képző ragjában benne van a lativus *-i̯* ragja: tehát a határozónak a tárgy kategóriájába való áttolódásáról van szó.

Az igenevek tárgyi bővítménye a régi nyelvben általában ragtalan volt, s ezzel a jelenséggel ma is találkozunk néhány megmerevedett alakulatban: *feje lehajt-ván* (mai alakban: *fejét lehajtva*); nyj. *kiment krumpli kapálni* (közny. *krumplit kapálni*); köznyelvi példák: *elment háztűznézni, szabadságszerető, hitehagyott, vállvonítva.* Az igenevek ragtalan tárgyi bővítménye feltehetően abból a korból maradt meg, amikor a mai ragozott igealakok helyén állítmányként igenévi alakok álltak.

2) Ma leggyakoribb a *-t* ragos tárgy, amely determinált, birtokos személyragos alanyból vagy locativus ragos határozóból születhetett (lásd a 112. pontban!).

3) A régi nyelvben találunk egy különös alakot, amelynek a feladata a részleges tárgy kifejezése. Ebben a funkcióban a *-ban/-ben* ragos inessivusi alak használatos: *eszik a kenyérben* (ma: *kenyeret eszik;* ti. nem az egészet); (vö. *megeszi a kenyeret,* ti. az egészet); *iszik a vízben* (ma: *vizet iszik;* vö. *megissza a vizet*).

Vö. LEO SPITZER: Hugo Schuchardt-Brevier[2] 1928, 272–89.

156. A HATÁROZÓS SZERKEZET. A határozós szerkezetnek sokféle jelentéstartalma van. Kifejezhet:

1) hol, honnan és hová kérdésre felelő helyet, illetve irányt. Ez az irányhármasság a magyar határozói rendszer egyik jellemzője, és megvan rokon nyelvekben is, tehát finnugor eredetű.

	magyar	finn
hol?	*ház-ban*	*talossa*
honnan?	*ház-ból*	*talosta*
hová?	*ház-ba*	*taloon*
hol?	*ablak mellett*	*ikkunan äressä*
honnan?	*ablak mellől*	*ikkunan äärestä*
hová?	*ablak mellé*	*ikkunan ääreen*
hol?	*itt*	*täällä, tässä*
honnan?	*innen*	*täältä, tästä*
hová?	*ide*	*tänne, tähän*

A finn megfelelők igazolják, hogy ugyanaz a rendszer van meg többek között a finn ragos névszókban, névutós szerkezetekben és határozószókban.

2) A belső és a külső helyjelölő viszonyok elkülönítése az irányhármasságnál fiatalabb jelenség. Vannak ti. olyan határozói alakok, ősi eredetű, megmerevedett határozószók, amelyek csak irányt jelölnek, de nem különböztetik meg a belső és a külső helyviszonyt: *itt, innen, ide.*

A belső és a külső helyviszonyok ellentétezését mutatják a következő példák és finn megfelelőik:

asztal-ban	*pöydässä*	*asztal-on*	*pöydällä*
asztal-ból	*pöydästä*	*asztal-ról*	*pöydältä*
asztal-ba	*pöytään*	*asztal-ra*	*pöydälle*

Ez a kettősség megvan a rokon nyelvekben, mint látjuk, a finnben is, tehát ősi örökség, talán egészen a finnugor korra megy visszsza.

A magyar nyelv külön életében a külső helyviszony kifejezése tovább differenciálódott: elkülönültek egymástól az a) szoros, a b) laza és a c) családi helyviszony jelölésére alkalmas alakok. Az ún. családi helyragozás csak néhány perifériális nyelvjárásban van meg:

a)	*asztalo-n*	*pöydän päällä*
	asztal-ról	*pöydän päältä*
	asztal-ra	*pöydän päälle*
b)	*asztal-nál*	*pöydän luona*
	asztal-tól	*pöydän luota*
	asztal-hoz	*pöydän luo*
c)	*pap-nott*	*papin perheen luona*
	pap-nól	*papin perheen luota*
	pap-ni	*papin perheen luo*

3) Logikailag a határozók két nagy csoportra oszlanak: a) helyet jelentő konkrét határozókra; b) absztrakt viszonyokat – időt, állapotot, módot, okot, célt stb. – kifejező határozókra. Az elvont határozók újabb fejlődés eredményei. Konkrét határozókból keletkeztek, s ez világosan kitetszik abból a tényből, hogy az absztrakt viszonyokat ma is leggyakrabban még mindig a helyhatározó eszközeivel fejezzük ki: *dél-ben* (mint *kéz-ben*), *tél-en* (mint *föld-ön*), *fogság-ban* (mint *szobá-ban*).

A l a k i s z e m p o n t b ó l négy határozói csoport van.

1) A ragtalan határozók képviselik a fejlődés legősibb fokát, de ezek bizonyos esetekben másodlagosak, azaz ragos alakokból keletkeztek. A mai nyelvben mindenekelőtt az idő- és a módhatározók lehetnek ragtalanok, nyelvjárásban a helyhatározók is: *vasárnap indulunk; mezítláb sétál;* nyj. *megyek Nagyék.*

2) A ragos határozók általában már fejlettebb fokot képviselnek. A határozóragok egy része finnugor eredetű, más részük a magyar nyelv külön életében keletkezett.

3) A névutós szerkezet a régi nyelvben többnyire birtokos szerkezet volt, s ennek bővítménye (a birtokos jelző) vagy ragtalan, vagy *-nak/-nek* ragos. A régiségben például *bokrod-nak mögött-e → bokrod mögött*. Az utóbbit már nem tekinthetjük jelzős szerkezetnek; rég. *kapu kül* (tkp. 'a kapu külső része') → *kapun kívül*.

A határozószók régi, megkövült alakok, amelyek határozóragos névszókból keletkeztek: például a *melle-tt* a *mell* főnév locativusi származéka.

157. A JELZŐS SZERKEZET. A jelző háromféle:

1) A tulajdonságjelző általában a jelzett szó előtt áll, és legtöbbször hangsúlyos, mint például a *Jó napot!* köszönésben. A jelző a jelzett szó előtt ragozatlan, vagyis a jelző és a jelzett szó összetételszerű egységet alkot: *jó ember, jó ember-t, jó ember-nek.*

Előfordul azonban, hogy a jelzőt a jelzett szó mögé vetjük: az ilyen szerkezetet már az egyeztetés szabálya szerint használjuk: *Mátyás, az igazságos; Mátyás-t, az igazságos-t*. Az értelmező vagy appositio hangsúlyozza a kifejezés érzelmi telítettségét vagy logikai jelentését.

A jelző szórendi helye, hangsúlyos volta és ragozatlansága régi, a finnugor, sőt az uráli alapnyelvig visszavezethető sajátosság. Az utójelző (értelmező = appositio) is ősi eredetű lehet, s feltehetően ebből származik az ősfinn jelzői kongruencia (lásd PAPP ISTVÁN: Zur Frage der Kongruenz des Adjektivattributs im Finnischen: SUST. 125: 399–412).

2) A számjelző után a jelzett szó általában egyes számban áll: *három könyv*, *sok ember*. Ez a tény azt bizonyítja, hogy a magyarban az egyes számmal ki lehetett fejezni a többes számot vagy a duálist is – vagy helyesebben mondva a magyarban az egyes szám volt az abszolút alak, amely egyáltalán nem utalt a számra. Vö. *kék szeme van* (tkp. kettő), *alma van eladó* (tkp. sok, több).

A régiségben a számjelző jelzett szava latin hatásra olykor többes számban áll: *a tizenkét apostolok, három királyok csillaga.*

3) A birtokos jelző típusai:

a) Mind a jelző, mind a jelzett szó ragtalan. Ebben az ősi típusban csak a szórend és a hangsúly fejezi ki a jelzői viszonyt. Ma néhány megkövült szerkezetben, nevezetesen összetett szóban találjuk meg ezt a típust: *tengerpart.*

b) A birtokos jelző ragtalan, de a jelzett szónak birtokos személyragja van: *a fiú könyv-e*.

c) A jelzőhöz *-nak/-nek* rag járul, amely azonos a dativus végződésével, a jelzett szónak pedig birtokos személyragja van: *a fiúnak a könyv-e*.

158. A MELLÉKMONDATOT TÖMÖRÍTŐ SZERKEZETEK. A régi nyelvben nagyon gyakori volt a mellékmondatot a főmondatba tömörítő szerkezetek használata. Ma helyettük inkább mellékmondat áll. A mellékmondat értékű szerkezetnek logikailag saját állítmánya, gyakran saját alanya és lehetőleg több bővítménye van; az egész szerkezet azonban mondatrész értékű, s mint ilyen, a vezérszótól, elsősorban az igétől (a „verbum regens”-től) függ. A főmondatba tömörített szerkezetek mellékmondat értékűek, és nominális főmondatból keletkeztek. Két párhuzamos mondat egyike, a nominális mondat alárendelődött a másiknak: *„Pór menyecske jött. Korsó kezében.”* (Petőfi) → *pór menyecske jött korsó kezében*. Ebben a példában a mondatrésszé (módhatározóvá) degradálódott nominális mondat megőrizte eredeti alakját, máskor azonban a tömörítés szintaktikai eltolódással jár: *Hallá! Holta!* → *Hallá holtát*.

Ha igés mondat válik önállótlanná, mellékmondat lesz belőle: *Hallá. Meghal.* → *Hallá, hogy meghal.* A mellékmondattá degradálódott igés mondat megőrizte eredeti alakját, nem számítva, hogy az alárendeltség kifejezésére különböző alárendelő kötőszók keletkeztek. Ilyen például a *hogy*. Ha figyelembe vesszük, hogy a nominális mondat ősibb típus, mint az igés mondat, és hogy az alárendelő kötőszók csak a finnugor nyelvek külön életében keletkez-

tek, akkor nyilvánvaló, hogy a mondattömörítések régebbi szintaktikai szerkezetek, mint a mellékmondatok.

A magyar mondattömörítő szerkezeteknek két típusa van: 1) a nominativus absolutus és 2) a (főnévi, melléknévi, határozói) igeneves szerkezetek.

159. A NOMINATIVUS ABSOLUTUS olyan szerkezet, amelynek alanya egy nominativusban, azaz alapalakban álló főnév, állítmánya helyhatározó ragos vagy névutós névszó. Ez a kifejezésmód a régi nyelvben és a nyelvjárásokban ritka, jóllehet finnugor eredetűnek tűnik. Megfelelőit megtaláljuk elsősorban a távolabbi rokon nyelvekben, például a finnben: *bejött a szobában, kalap a fején* ~ finn *hän tuli huoneeseen hattu päässä*. Ennek a nyilvánvalóan ősi szerkezetnek a helyén az utóbbi időben egyszerű mondatrészeket kezdtek használni, valószínűleg idegen nyelvek hatására: *bejött a szobába kalappal a fején*.

160. A FŐNÉVI IGENEVES SZERKEZETEK. Három fajtájukat kell számba venni.

A latin „accusativus cum infinitivo"-nak a magyarban olyan igeneves szerkezet felel meg, amelynek az állítmánya főnévi igenév, az alanya tárgyragos főnév. Ez a szerkezet tkp. érzékelést vagy megengedést jelentő főige *(lát, hall, érez, hagy, enged)* tárgya: *látom a holdat feljönni* 'video lunam oriri; näen kuun nousevan' = *látom, hogy a hold feljön*. A magyar accusativus cum infinitivo sajátos tulajdonsága a latinnal szemben az, hogy az infinitivus accusativusi bővítménye a főige valódi tárgya *(látom a holdat)*. Ez a szerkezet a magyar nyelv külön életében kontaminációval keletkezhetett. Ugyanarra a helyzetre vonatkozó két tárgyas szerkezetet vontak össze egy olyan mondattá, amelynek kettős tárgya van: *látom a holdat* × *látom feljönni = látom a holdat feljönni*.

A látást, hallást stb. jelentő igék mellett az igeneves szerkezet alanyként is állhat. Itt az igenév logikai alanya valódi alanya a főigének: *állni látszik az idő = úgy látszik, hogy áll az idő*. Ebben a szerkezetben a főigének *(látszik)* tkp. két alanya van: az igenév

(állni) és a nominativusban álló főnév *(az idő)*. A kettős alanyt tartalmazó szerkezet két mondat összevonásából keletkezhetett: *az idő látszik × az idő áll = állni látszik az idő*.

Jellemző a magyarra a „dativus cum infinitivo" szerkezet is, amelynek logikai alanyát részeshatározói (dativusi) alak fejezi ki: *A kávénak édesnek kell lenni = kell, hogy a kávé édes legyen*. A főnévi igenév lehet személyragos, ilyenkor a személyrag nyomatékossá teszi vagy helyettesíti a szerkezet dativusi alanyát: *(nekem) el kell mennem* (vö. fi. nyj. *täytyy mennäkseni*).

161. MELLÉKNÉVI IGENEVES SZERKEZETEK. A folyamatos történésű melléknévi igenév többnyire a főszó jelzőjeként fordul elő, s vonatkozó mellékmondattal egyenértékű: *szavahihető ember = olyan ember, akinek a szava hihető; farkasordító tél = olyan tél, amikor a farkas ordít; jövendőmondó ember = olyan ember, aki jövendőt mond*. Ezekben a példákban egy teljes nominális mondat válik egy másik mondat névszói mondatrészének jelzőjévé: *...ember, (a) szava hihető → szavahihető ember*.

A befejezett történésű melléknévi igenévnek lehet jelzői funkciója, de állhat más mondatrészként is: *agyafúrt ember = olyan ember, akinek az agya fúrt* (mint egykor a sámánoké); *az én főztem étel = étel, amit én főztem; istenadta ember = olyan ember, akit az isten adott*. A birtokos személyrag nélküli igeneveket a fenti példákban melléknévi természetű participiumoknak tekinthetjük, a birtokos személyragosak deverbális főnévként, azaz infinitivusként értelmezhetők *(istenadta = isten adata* vagy *adása)*. Az ilyen igeneves szerkezetek úgy keletkeztek, hogy egy eredeti nominális főmondat átértékelődött egy másik mondat névszói mondatrészének jelzőjévé: *...étel, én főztem (= én főzetem vagy főzésem) → én főztem étel*. A jelzői értékű igeneves szerkezetekre lásd SZEPESY GYULA Az *isten-adta*-féle szerkezetek a finnugor nyelvekben MNyTK 47 (1939); ZOLNAI GYULA: MNy. 40: 1–9.

A befejezett melléknévi igenév a jelzőn kívül lehet tárgy és határozó is: HB. *hadlaua choltat = hallá, hogy meghal*; *egy ültében*

elolvasta = *elolvasta, míg egyet* (*egyszer*, *egyvégtében*) *ült*. Ezekben a szerkezetekben az alanyt a participium birtokos személyragja fejezi ki. Így az igenév jelentése kezdetben főnévi, lényegében infinitivusi jelentés volt: *hallá holtát*.

A befejezett melléknévi igenév birtokos személyragos formája csak néhány kódexben tölti be időhatározói (temporalis) mondat funkcióját. A JókK.-ben például a következő szerkezetben: *Az paraztrol ky zent fferencet lewltevala egyhaz seprette* '…qui invenit eum scopantem ecclesiam; finn fordításban: … joka löysi hänet kirkkoa lakaisemasta'. Néhány kutatónk szerint (lásd például KÁROLY SÁNDOR *Igenévrendszerünk* … 15) szerint a *seprette* alak a következő módon elemezhető: *sepr-* igető + *-at/-et* deverbális névszóképző + *-t* locativusi + *-a/-e* lativusi végződés; a lativusi *-a/-e*-et később hibásan egyeztették a 3. személyű birtokos személyraggal. Mégis az a valószínűbb, hogy a *-tt* a névszói értékű melléknévi igenév *-t* képzőjének szabályosan geminált változata, és az *-a/-e* kezdetben is birtokos személyrag volt, ezek szerint a tagolás tehát: *sepre-tt-e*, azaz igető + participium képző + személyrag. A birtokos személyrag a szerkezet alanyára utal; a határózórag hiányát úgy magyarázhatjuk, hogy itt ragtalan időhatározóval van dolgunk.

162. A HATÁROZÓI IGENEVES SZERKEZETEK. Közülük meg kell említeni a birtokos személyragos alakot a kódexek korából: BécsiK *Bè menuetec kèdeg babilloniaba leztec ot soc èztèndǫcbèn* 'ingressi itaque in Babylonem, eritis ibi annis plurimis; finn fordításban: päästyänne Babyloniaan tulette viipymään siellä vuosia'. Régebben az ok vagy az idő kifejezésére általában személyragtalan határózói igenevet használtak: *„szárnyok lévén elrepültek"* (Arany) = *miután* vagy *mivel szárnyok lett, elrepültek* ('ne lensivät pois, kun tai koska niille oli kasvanut siivet').

RÖVIDÍTÉSEK

Szakirodalom

ALH. = Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest

BÁRCZI: Htört. = BÁRCZI GÉZA: Magyar hangtörténet, Budapest 1958[2]

BÁRCZI: SzófSz. = BÁRCZI GÉZA: Magyar szófejtő szótár, Budapest 1941

BÁRCZI: TihAl. = BÁRCZI GÉZA: A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék, Budapest 1951

BUDENZ: UA. = BUDENZ JÓZSEF: Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana I–II, Budapest 1884–1894

COLLINDER: CompGr. = BJÖRN COLLINDER: Comparative Grammar of the Uralic Languages, Stockholm 1960

COLLINDER: Introduction = BJÖRN COLLINDER: An Introduction to the Uralic Languages, Berkeley and Los Angeles 1965

DÉCSY: Einführung = GYULA DÉCSY: Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft, Wiesbaden 1965

FUF. = Finnisch-ugrische Forschungen, Helsinki

FUFA. = Anzeiger der Finnisch-ugrischen Forschungen, Helsinki

GOMBOCZ: BTLw. = ZOLTÁN GOMBOCZ: Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache, Helsinki 1912 (= SUST. 30)

GOMBOCZ: Htört. = GOMBOCZ ZOLTÁN: Hangtörténet, Budapest 1950[2] (= MNyTK. 77.)

GOMBOCZ–MELICH: EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN – MELICH JÁNOS: Magyar etymologiai szótár, Budapest 1904–44

GYÓNI: GörFeljSz. = GYÓNI MÁTYÁS: A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei, Budapest 1943
HAJDÚ: BUNy. = HAJDÚ PÉTER: Bevezetés az uráli nyelvtudományba, Budapest 1966
HAKULINEN: SKRK. = LAURI HAKULINEN: Suomen kielen rakenne ja kehitys, Helsinki 1968[3]
ITKONEN: SUKH. = ERKKI ITKONEN: Suomalais-ugrilaisen kielen- ja historiantutkimuksen alalta, Helsinki 1961 (= Tietolipas 20)
JAKUBOVICH–PAIS: ÓMOlv. = JAKUBOVICH EMIL – PAIS DEZSŐ: Ó-magyar olvasókönyv, Pécs 1929 (= Tudományos Gyűjtemény 30)
KÁROLY: Igenévrendszerünk = KÁROLY SÁNDOR: Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában, Budapest 1956 (= NytudÉrt. 10.)
KLEMM: MTM. = KLEMM ANTAL: Magyar történeti mondattan, Budapest 1942
LAKÓ: FgrE. = LAKÓ GYÖRGY: A magyar hangállomány finnugor előzményei, Budapest 1965 (= NytudÉrt. 47.)
MÉSZÖLY: ÓmSzöv. = MÉSZÖLY GEDEON: Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal, Budapest 1956
MNy. = Magyar Nyelv, Budapest
MNyj. = Magyar Nyelvjárások, Debrecen
MNyTK. = A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, Budapest
MSL. = Mémoires de la Société de Linguistique, Paris
NÉMETH: HonfKial. = NÉMETH GYULA: A honfoglaló magyarság kialakulása, Budapest 1930
NS. = Nykysuomen sanakirja
NyK. = Nyelvtudományi Közlemények, Budapest
Nyr. = Magyar Nyelvőr, Budapest
NytudÉrt. = Nyelvtudományi Értekezések, Budapest
Pais-Eml. = Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Szerk. BÁRCZI GÉZA és BENKŐ LORÁND 1956
PAPP: LMH. = PAPP ISTVÁN: Leíró magyar hangtan, Budapest 1966

PENTTILÄ: UKH. = AARNI PENTTILÄ: Unkarin kirjallisuuden historia, Helsinki 1939
SETÄLÄ: TUM. = E. N. SETÄLÄ: Zur Geschichte der Tempus- und Modusstammbildung in den finnisch-ugrischen Sprachen, Helsinki 1886
Sj. = Sananjalka, Turku
SKES. = Suomen kielen etymologinen sanakirja I (1955) Y. H. TOIVONEN; II (1958) Y. H. TOIVONEN – ERKKI ITKONEN – AULIS J. JOKI; III (1962) ERKKI ITKONEN – AULIS J. JOKI
STEINITZ: Kons. = WOLFGANG STEINITZ: Geschichte des finnisch-ugrischen Konsonantismus, Uppsala 1952
SUSA. = Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja, Helsinki
SUST. = Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia, Helsinki
UAJb. = Ural-Altaische Jahrbücher, Wiesbaden
UJb. = Ungarische Jahrbücher, Berlin–Leipzig
Vir. = Virittäjä, Helsinki

Egyéb rövidítések

cser. = cseremisz
elav. = elavult
fgr. = finnugor
fi. = finn
fn = főnév
HB. = Halotti Beszéd és Könyörgés
hn. = helynév
ie. = indoeurópai, indoeurópai eredetű
JókK. = Jókai-kódex
közny. = köznyelvi
lat. = latin
lpK. = kolai lapp
lpKo. = koltalapp
lpL. = lulei (svéd) lapp

lpN. = norvég lapp
m. = magyar
md. = mordvin
mdE. = erza mordvin
mdM. = moksa mordvin
ném. = német
nyj. = nyelvjárás, nyelvjárási
olv. = olvasd
óm. = ómagyar
ÓMS. = Ómagyar Mária-siralom
osz. = oszét
osztj. = osztják
ősm. = ősmagyar
rég. = régi nyelvi, régies
szanszkr. = szanszkrit
szl. = szláv
szn. = személynév
TA. = Tihanyi Alapítólevél
tör. = török
vog. = vogul
votj. = votják
zürj. = zürjén